

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ
ФЕДЬКОВИЧА

ЗАТОВСЬКИЙ БОГДАН ОЛЕГОВИЧ

УДК 94(4-191.2):(430):(477.83/.86):
323+[261.7/.8:297]:050(470+571)"1905/1918"(043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ ТА КОНФЕСІЙНЕ ЖИТТЯ В КРАЇНАХ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ОЦІНЦІ
РОСІЙСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ (1905 – 1918 РР.)**

07.00.02 - всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Б. О. Затовський
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:
Дьомін Олег Борисович,
доктор історичних наук, професор

Чернівці – 2021

АНОТАЦІЇ

Затовський Б. О. Внутрішньополітичне та конфесійне життя в країнах Центральної та Південно-Східної Європи в оцінці російської періодики (1905 – 1918 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – ДЗ «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова». Одеса, 2021.

– ДЗ «Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича». Чернівці, 2021.

В дисертаційному дослідженні розглядаються особливості інтерпретації в найбільш популярних російських часописах на початку ХХ ст., таких як «Богословский вестник», «Вестник Европы», «Исторический вестник», «Летопись войны 1914 – 1917 гг.», «Мир Божий», «Русское богатство», «Русский вестник», «Русская мысль», «Современник» та «Церковные ведомости» внутрішньополітичного та конфесійного життя в країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1905 – 1918 рр. Проаналізовано підходи редакції та журналістів до висвітлення соціально-економічного розвитку цього регіону. Висвітлено вплив політичних подій в Росії на тематику статей. Приділена увага діяльності кореспондентів часописів. Проведено порівняння підходів до трактування інформації між різними за напрямками часописами. Виявлено спільне та відмінне у їх оцінках подій. Визначено та охарактеризовано джерела матеріалів, на основі яких писалися статі для часописів.

Метою наукової роботи є аналіз інтерпретації в російських часописах внутрішнього становища, а саме: політичного, економічного, соціального та конфесійного життя країн Центральної та Південно-Східної Європи в 1905 – 1918 рр.

При аналізі суспільно-політичного становища були розглянуті особливості внутрішнього політичного життя, політичної боротьби та рухів,

в тому числі національно-визвольного та національної політики. Висвітлено діяльність окремих партій, урядів та парламентів та показано, як часописи формували у читачів ставлення до політичного життя різних країн. Охарактеризовано соціально-економічний розвиток держав. Проаналізовано підходи журналістів до відображення соціальної політики та простежено, як журналісти оцінювали становище населення. Досліджено економічний розвиток земель та звернуто увагу на положення міст та сіл. Розглянуто ставлення російських спостерігачів до робітничого руху. Була звернута увага на релігійне життя та визначені особливості формування суспільної думки по відношенню до церковної політики урядів регіону, що вивчається, внутрішнього церковного життя та міжконфесійних відносин.

В результаті було виявлено, що ці питання не було в достатній мірі розглянуто в історіографії. У російській громадськості існував значний інтерес до внутрішнього становища країн Центральної та Південно-Східної Європи. В 1905 – 1918 рр. було надруковано 3694 статті з цієї теми. Звернення до цих питань дає можливість зрозуміти, наскільки об'єктивна була журналістика, подаючи матеріали на розсуд читачів. Також це дає можливість визначити, на які аспекти внутрішнього життя не було звернуто в достатній мірі уваги в історіографії.

Політичне життя та національна політика були здебільшого розглянуті в «Вестнике Европы», «Мире Божьем», «Русском богатстве», «Русском вестнике», «Русской мысли» та «Современнике». Праві та церковні часописи приділили незначну увагу внутрішньополітичному становищу. Разом з тим, в них більше публікацій присвячено національній політиці. В світських часописах зосередили увагу на політичній кризі в Австро-Угорщині в 1905 – 1907 рр. Кореспонденти часописів публікували статі, в яких висвітлювали докладні відомості про національно-визвольний рух слов'ян в Австро-Угорщині, а саме: чехів, словаків, словенців, хорватів, поляків, русин та українців. Окремо розглядалося становище в Боснії та Герцеговині.

При розгляді подій в Німеччині була схожа проблематика. Як і у випадку з Австро-Угорщиною, політичні події цікавили, головним чином, ліві та ліберальні видання. Докладно висвітлювалася діяльність рейхстагу та німецької соціал-демократичної партії. Розглядалися результати виборів до рейхстагу, діяльність уряду, положення в окремих землях Німеччини та давалася оцінка робітничим спілкам. Національна політика характеризувалася журналістами в контексті положення поляків в Познані. Для ліберальних та лівих часописів визначною рисою було прагнення показати Німеччину як взірць для Росії. В статтях неодноразово порівнювали економіку, соціальну політику та політичне життя в Німеччині та Росії. Організація німецького робітничого руху показувалася як приклад для російських робітників. Схожа ситуація була при порівнянні програм німецької та російської соціал-демократії.

В лівих та ліберальних часописах активно публікувалися статті, присвячені Царству Польському. В них зі співчуттям ставилися до польського населення та критикувалася національна політика російського уряду в цих землях.

При розгляді Туреччини журналісти висвітлили події Молодотурецької революції 1908 р. та внутрішньої політики молодотурків. В російських часописах ставлення до них пройшло певну еволюцію. Після приходу молодотурків до влади були надії, що вони проведуть необхідні реформи, які повинні були покращити становище православного населення, зокрема в Македонії. Передбачалися зміни в національній політиці, надання більших прав різним народам. Але в подальшому, після приходу до влади, вони не виконали те, що задекларували. Навпаки, вони продовжили підтримувати мусульман, християни не отримали обіцяних прав. Часописи не забули про Албанію. Там напередодні Першої світової війни посилювався національно-визвольний рух. В результаті в 1912 р. вона проголосила незалежність. Але це не принесло політичної стабільності новій країні.

В дисертаційній роботі розглядаються особливості висвітлення в часописах внутрішнього та релігійного життя в країнах, які брали участь у Балканських війнах 1912 – 1913 рр. Зокрема простежено еволюцію ставлення журналістів ліберальних, лівих, правих та церковних видань до Греції, Болгарії, Румунії, Сербії, Туреччини та Чорногорії. Їх позиція змінювалася від відвертої підтримки боротьби балканських народів проти Туреччини до розчарування у війні. Особливо це простежено на прикладі Болгарії та Греції. Якщо до Туреччини ставлення не зазнало значних змін, то в оцінках інших держав трансформація у формуванні їх образів на сторінках статей була дуже помітною. На початку Першої Балканської війни 1912 – 1913 рр. світські та церковні часописи вітали зближення та припинення національної ворожнечі між Болгарією та Грецією. Приблизно в січні та лютому 1913 р. ставлення до подій почало змінюватися. Ліберальні, ліві та церковні журналісти критикували приєднання болгарських земель до Греції, Румунії, Сербії та Туреччини.

Ліві видання активно відгукувались на розвиток робітничого руху та діяльності австрійської соціал-демократичної партії. В статтях аналізувалося соціальне законодавство та робився акцент на становищі робітників.

У світських часописах, загалом, позитивно оцінювали законодавство про страхування робітників у Німеччині. Німецький робітничий рух був добре організований. Це давало йому можливість успішно боротися проти фабрикантів та власників копалень. Ліві та ліберальні журналісти наголошували на важкому економічному становищі в Царстві Польському. Позиція правих часописів стосовно економічного становища польських земель відрізнялася. В їхніх статтях, навпаки, стверджувалося, що Царство Польське мало значний економічний розвиток. В церковних виданнях була зосереджена увага на відносинах між католиками та православними.

В часописах була приділена увага наслідкам Балканських війн 1912 – 1913 рр. для економіки Болгарії та Македонії. Ліві та ліберальні журналісти

наголошували на руйнівному впливі на промисловість та сільське господарство в цих землях.

Після початку Першої світової війни в лівих та ліберальних часописах продовжували висвітлювати економічне становище країн. Значна увага приділялася положенню простого населення. В правих часописах активно публікувалися статті, в яких критикувалися Австро-Угорщина, Болгарія, Німеччина та Туреччина. Разом з тим, давалася характеристика продовольчого та соціального становища населення.

В церковних виданнях докладно розглядали положення православних в Австро-Угорщині, зокрема на Буковині, Боснії та Герцеговині, Угорщині, Галичині та Хорватії. Журналісти акцентували увагу на утисках православних з боку австрійського уряду та прагненні послабити вплив православної церкви в країні. Також в «Богословском вестнике» та «Церковных ведомостях» висвітлили становище старокатоликів у Чехії та інших землях. Окремо була охарактеризована боротьба католицтва з модернізмом в Австро-Угорщині та Німеччині. Приділялася увага політичному життю в Німеччині. В церковних виданнях значна кількість статей була присвячені критиці соціалізму. Журналісти охарактеризували положення протестантства та визначили причини кризи, що в ньому виникла. Кореспонденти друкували критичну інформацію стосовно діяльності моністів.

У церковних часописах особливо докладно висвітлювалося становище Константинопольського патріархату. Під час Балканських війн 1912 – 1913 рр. відбулося остаточне зближення між Константинопольською православною церквою та Болгарською православною церквою, початок якого був покладений напередодні війни. В церковних часописах негативно оцінювали націоналізм грецького уряду, який прагнув приєднати до Греції Афон та більшу частину Македонії. В церковних часописах критикувалася релігійна політика грецької влади. Дії болгарського уряду теж оцінювали

негативно. Прагнення приєднати більше земель не зустрічало співчуття у видавців. Під час Першої світової війни в церковних виданнях друкували статті про релігійне життя в Австро-Угорщині та Німеччині. Церковні журналісти помітили активізацію просвітницької діяльності католиків на Балканах.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання положень, висновків та результатів при розробці та підготовці нормативних та спеціальних курсів з нової та новітньої історії, історії країн Центральної та Південно-Східної Європи, історії країн Азії, написанні монографій, наукових статей, підручників, посібників, присвячених країнам Центральної та Південно-Східної Європи в 1905 – 1918 рр., історії журналістики. Положення роботи в подальшому можуть стати основою для нових досліджень у цій темі.

Ключові слова: суспільна думка, Російська імперія, часопис, політика, економіка, соціальне становище, церква, країни Центральної та Південно-Східної Європи, журналістика, імагологія.

SUMMARY

Затовський Б. О. Domestic political and confessional life in the countries of Central and South-Eastern Europe in the assessment of Russian periodical press (1905 – 1918). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis research for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.02 «World history». – Odesa National Illyia Mechnikov University – Chernivtsy National Yuri Fed'kovych University of, 2021.

The dissertation research is dedicated to the features of interpretation of domestic and religious life in Central and South-Eastern Europe in 1905 – 1918 by the most popular Russian magazines. Such as «Bogoslovskij vestnik», «Vestnik Evropy», «Istoricheskij vestnik», «Letopis vojny 1914 – 1917 gg.», «Mir Bozhij»,

«Russkoe bogatstvo», «Russkij vestnik», «Russkaya mysl», «Sovremennik» and «Czerkovnye vedomosti».

Analyzed approaches of editorial office and journalists regarding illustration of social and economic development of the region. The influence of political events in Russia on the subject of articles was highlighted. Conducted a comparison of approaches to the interpretation of information between different areas of journals. Brought to the light commons and differences in their assessments of events, on the basis of which articles were written.

The purpose of this dissertation is to analyze the interpretation in Russian periodical press the internal situation in the countries of Central and South-Eastern Europe in 1905 – 1918. Especially, political, economic, social and religious life.

During the analysis of socio-political life were considered features of domestic political life, political struggle and movements, including national liberation and national policy. The activities of individual parties, governments and parliaments are covered and high lighted the way in which periodical press formed readers attitudes to the political life of different countries. The socio-economic development of the states was characterized. The approaches of journalists to the reflection of social policy were analyzed, also traced how journalists assessed the situation of the population. The economic development of lands was studied as well, attention was paid to the situation of cities and villages. The position of Russian observers to the labor movements was considered. Also was researched religious life and defined the features of formation of public opinion regarding clerical policy of the governments of the region, internal church life and interconfessional relations.

As a result was found that this issue was not sufficiently considered in historiography. Russian public had significant interest to the domestic situation in Central and South-Eastern European states. During 1905 – 1918 years, 3,694 articles on this topic were published. Appeal to this issue gives possibility to understand how objective journalism was in determined time, submitting materials

at the discretion of readers. Also it makes possible to determine which aspects of inner life have not been addressed in historiography.

Political life and national politics were mostly considered in «Vestnik Evropy», «Mir Bozhij», «Russkoe bogatstvo», «Russkij vestnik», «Russkaya mysl» and «Sovremennik». Right-wing and clerical journals paid little attention to the domestic political situation. At the same time, they published more materials on national policy. Secular journals focused on the political crisis in Austro-Hungarian Empire in 1905 – 1907. Correspondents of the periodical press published articles covering detailed information about the national liberation movement of the Slavs in Austro-Hungarian Empire. Namely Czechs, Slovaks, Slovenes, Croats, Poles, Ruthenians and Ukrainians. The situation in Bosnia and Herzegovina was considered separately.

Considering the events in Germany, there were similar issues. As in the case of Austro-Hungarian Empire, political events were of interest mainly to left-wing and liberal press. The activities of the Reichstag and the German Social Democratic Party were covered in detail. The results of the Reichstag elections, government activities, and the situation in some German states were considered also labor unions were evaluated. National policy was characterized by journalists in the context of Poles situation in Poznan. For liberal and left-wing journals, the highlight was to show Germany as a model for Russia. The articles repeatedly compared the economy, social policy and political life in Germany and Russia. The organization of German labor movement was shown as an example for Russian workers. Similar situation was in case of comparing the programs of German and Russian social democracy.

Left and liberal magazines actively published articles on the Kingdom of Poland. This articles sympathized with the Poles and criticized Russian governments national policy in those lands.

When considering Turkey, journalists covered the events of the Young Turk Revolution of 1908 and the domestic policy of the Young Turks. In Russian press,

the attitude towards them has undergone a certain evolution. After they came to power, there were hopes that they would carry out the necessary reforms, which supposed to improve the situation of the Orthodox population, especially in Macedonia. Expected serious changes in national policy, granting greater rights to different nations of the country. But later, after coming to power, Young Turks did not perform what they declared. On the contrary, they continued to support Muslims, Christians did not receive the promised rights. Press did not forget about Albania. There, on the eve of the First World War, the national liberation movement intensified. As a result, in 1912 Albania declared independence. But this did not bring political stability to the new country.

The dissertation considers the features of illumination in journals of internal and religious life in countries which took part in the Balkan Wars of 1912 – 1913.

The evolution of the attitude of liberal, left, right and clerical press to Greece, Bulgaria, Romania, Serbia, Turkey and Montenegro has been traced. Their position has changed from full support for the struggle of the Balkan people against Turkey. Especially it is obvious in the cases of Bulgaria and Greece. Attitudes towards Turkey have not changed significantly, but in assessments of other states, the transformation in the formation of their images in the pages of articles were very noticeable. At the beginning of the First Balkan War of 1912 – 1913, secular and ecclesiastical press welcomed the rapprochement and cessation of national enmity between Bulgaria and Greece. But around January and February 1913, attitudes toward events began to change. Liberal, leftist and clerical journalists had criticized the annexation of Bulgarian lands by Greece, Romania, Serbia and Turkey.

Left-wing press actively responded to development of labor movement and activities of the Austrian Social Democratic Party. The articles analyzed social legislation and focused on the situation of workers.

Secular press, in general, positively assessed the legislation on labor insurance in Germany. The German labor movement was well organized. Because

of that German workers had opportunity to successfully fight against manufacturers and owners of mines. Left and liberal press emphasized the difficult economic situation in the Kingdom of Poland. The position of right-wing press regarding the economic situation of Polish lands differed. The articles, in opposition, argued that the Poles had significant economic development. Clerical publications focused on the relationship between Catholics and Orthodox.

The journals paid attention to the consequences of the Balkan Wars of 1912 – 1913 for the economies of Bulgaria and Macedonia. Left and liberal journalists emphasized the devastating impact on industry and agriculture in those lands. After the outbreak of First World War, left-wing and liberal press continued to cover the economic situation of the countries. Significant attention was paid to the situation of regular people. Articles which criticized Austro-Hungarian Empire, Bulgaria, Germany, and Turkey were actively published in right-wing press. At the same time, a description of the social situation of the population was given.

Clerical publications examined in detail the situation of the Orthodox population of Austro-Hungarian Empire, in particular in Bukovina, Bosnia and Herzegovina, Hungary, Galicia, and Croatia. Journalists focused on the oppression of the Orthodox by the Austrian government and the desire to weaken the influence of the Orthodox Church in the country. Also in «Bogoslovskij vestnik» and «Czerkovnye vedomosti» covered the situation of Old Catholics on the Czech land and other territories. The struggle of Catholicism against modernism in Austro-Hungarian Empire and Germany was described separately. Attention was paid to political life in Germany. Large number of articles in clerical press were devoted to the critique of socialism.

Journalists described the statement of Protestantism and identified the causes of the crisis that arose in it. Correspondents published critical information regarding the monists activities.

The position of the Patriarchate of Constantinople was covered in particular detail in clerical journals. During the Balkan Wars of 1912 – 1913, a final

rapprochement took place between the Constantinople Orthodox Church and the Bulgarian Orthodox Church, which began on the eve of the war.

Clerical press negatively evaluated the nationalism of the Greek government, which sought to annex Athos and most of Macedonia. Church magazines also criticized the religious policy of the Greece. The politic of Bulgarian government was valued negatively as well. During the First World War, clerical press published articles on religious life in Austro-Hungarian Empire and Germany. Ecclesiastical journalists noticed the intensification of Catholic education in the Balkans.

The practical significance of the results is that their materials, basic concepts and conclusions can be used in writing generalized works on the modern history, the history of Central and South-Eastern Europe, the history of Asia, writing monographs, scientific articles, textbooks, manuals on the countries of Central and South-Eastern Europe in 1905 – 1918 and the history of journalism. The statements of the work in the future may become the basis for new research on this topic.

Keywords: public opinion, Russian Empire, magazine, politics, economy, church, social position, countries of Central and South-Eastern Europe, journalism, imagology.

Список публікацій здобувача:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Затовський Б. О. Політична криза в Австро-Угорщині в 1905-1908 рр. у висвітленні російських ліберальних часописів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2016. Вип. 11. С. 15–20. (0,3 друк. арк.) – **фахова, наукометрична (Index Copernicus)**

2. Затовський Б. О. Російська журналістика 1905–1907 рр. про революційні події в Польщі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса, 2016. Вип. 12. С. 19–25. – **фахова, наукометрична (Index Copernicus)**

3. Затовський Б. О. Війна і Церква. Сербське православ'я під час Балканських війн в оцінці «Церковных ведомостей» 1913 – 1914 рр. Гілея: науковий вісник. Вип. 118 (3). Київ, 2017. С. 150–153. (0,1 друк. арк.) – **фахова, наукометрична (Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc.; SIS (Scientific Indexing Services); InfoBase Index)**

4. Затовський Б. О. Конфесійне життя в Сербії за матеріалами «Богословского вестника» та «Церковных ведомостей» 1906–1912 рр. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2016. Вип. 27. С. 445–457. (0,6 друк. арк.) – **фахова, наукометрична (Index Copernicus, CEEOL, Google Scholar, WorldCat, Base-search)**

5. Затовський Б. О. Становище православного населення Угорщини на початку Першої світової війни у висвітленні російських церковних часописів 1914–1915 рр. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2018. Вип. 29. С. 210–231. (2,1 друк. арк.) – **фахова, наукометрична (Index Copernicus, CEEOL, Google Scholar, WorldCat, Base-search)**

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Затовський Б. О. Політичні події в Австро-Угорщині в 1905–1907 рр. у висвітленні російських ліберальних журналів. *Другий Південноукраїнський конвент Міжнародної асоціації студентів політичної науки*. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 77–80. (0,2 друк. арк.) – *тези доповіді*

7. Затовський Б. О. Духовенство Галичини початку ХХ ст. у висвітленні «Церковных ведомостей». Інтелектуальна історія та духовна спадщина України ХІХ ст. Збірка наукових праць. Одеса, 2017. С. 104–111. (0,4 друк. арк.) – *тези доповіді*

8. Затовський Б. О. Розвиток духовної освіти та діяльність релігійно-просвітницьких товариств у Греції у висвітленні російських «Церковных ведомостей» 1905–1906 рр. Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії.

Матеріали VI-ї міжнародної конференції «Одеські читання–2017». Одеса, 2017. С. 95–99. (0,2 друк. арк.) – тези доповіді

які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Затовский Б. О. Революционные события в Польше в 1905 г. по материалам российской либеральной периодики. East European Conference. Варшава, 2016. С. 46 – 48. (0,1 друк. арк.) – **закордонна публікація**

10. Затовский Б. О. История немецкой философии в трудах П. В. Тихомирова (по материалам «Богословского вестника»). *Ученые записки УО ВГУ им. П.М. Машерова: сборник научных трудов*. Витебск: Витебский государственный университет имени П. М. Машерова, 2017. Т. 23. С. 97–104. (0,4 друк. арк.) – **закордонна публікація**

11. Затовський Б. О. Європейська Реформація у статтях часопису «Богословский вестник» (1896–1910). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 4. (135). Київ, 2017. С. 5–8. (0,2 друк. арк.) – **фахова, наукометрична, електронна (CrossRef, Index Copernicus, Google Scholar)**

12. Затовский Б. О. Церковь и государство в Боснии и Герцеговине в оценке «Церковных ведомостей» и «Богословского вестника» (1907–1909 гг.). *Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе*. Сборник научных трудов. Гродно, 2017. С. 137–142. (0,3 друк. арк.) – **закордонна публікація**

13. Затовський Б. О. Внутрішнє становище та політичне життя в Болгарії на передодні та під час Балканських війн 1912 – 1913 рр. у висвітленні російських часописів («Русское богатство» та «Русская мысль» 1911 – 1914 рр.). *Одеська болгаристика*. № 15 – 16. Одеса, 2018. С. 21–31. (0,5 друк. арк.)

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	22
1.1. Джерела.....	22
1.2. Історіографія питання.....	34
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ	47
2.1. Суспільно-політичний лад.....	47
2.2. Політична боротьба.....	64
2.3. Національна політика.....	83
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ОБОХ РЕГІОНІВ	103
3.1. Економічна політика.....	103
3.2. Соціальна політика та становище міського і сільського населення.....	116
3.3. Протестні рухи робітників та селян.....	133
РОЗДІЛ 4. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ	144
4.1. Церковне життя.....	144
4.2. Міжконфесійні відносини.....	171
ВИСНОВКИ	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	201
ДОДАТКИ	258

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Геополітичні зміни кінця ХХ ст. вивели Україну на новий рівень міждержавних відносин з країнами Центральної та Південно-Східної Європи у порівнянні з попередніми десятиліттями. Досить далекі від реальності, уявлення, як про дружні братські народи, так і про ворожі країни цієї частини Європи, задекларовані радянською ідеологією, відійшли в минуле. На зміну їм прийшло бачення становища в регіоні, вибудоване на практиці спілкування державних посадовців і на перебуванні в країнах Центральної та Південно-Східної Європи мільйонів українців. Проте всі ці погляди далекі від сучасного сприйняття обох регіонів східноєвропейською людиною.

Між тим, в останні десятиліття суттєво вдосконалені інформаційні технології. Доступ до публікацій з різних країн відкриває шлях до одночасного отримання і позитивної, і негативної інформації. За таких умов протидія зовнішнім впливам є одним з головних пріоритетів української влади. Досвід отриманий на початку ХХ ст., напередодні та під час Першої світової війни показує можливості засобів інформації у формуванні бажаного влади і суспільству образу країн-сусідів.

В історичній літературі відсутні наукові розробки щодо оцінок центральних провідних часописів Російської імперії внутрішнього становища Центральної та Південно-Східної Європи в 1905 – 1918 рр. Також незначною залишається зацікавленість сучасної української історіографії імагологічними дослідженнями. За таких умов звернення до вивчення досвіду відображення життя близьких до України регіонів виглядає нагальним завданням. Дослідження історії громадської думки сприяє усвідомленню механізму впливу періодичних видань на свідомість населення. Звернення до історії уявлень відтворює шляхи подачі читачам імагологічних образів відносно висвітлення світових подій, вказує пресі ХХІ

ст. на можливості формування сприятливого для України бачення Центральної та Південно-Східної Європи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась на кафедрі нової та новітньої історії історичного факультету (з 2018 р. – факультету історії та філософії) Одеського національного університету імені І.І.Мечникова в рамках науково-дослідних тем кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету імені І.І.Мечникова: «Дослідження персональної історії та соціально-політичних структур в контексті перетворень нового та новітнього часу» 2012 – 2016 рр. (номер державної реєстрації 0109U008118) та «Еволюція та революція у новий та новітній часи» 2018 – 2022 рр. (номер державної реєстрації 0118U004431).

Метою дисертаційної роботи є вивчення відображення в російських центральних часописах внутрішнього становища, включаючи його політичні, економічні, соціальні аспекти та конфесійний розвиток країн Центральної та Південно-Східної Європи в 1905 – 1918 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає дослідження:

- характеристики джерел з огляду їх тематично-інформаційного наповнення;
- процесу створення уявлень політичного, соціально-економічного і церковного розвитку Центральної та Південно-Східної Європи на початку ХХ ст.;
- механізму формування редакціями центральних часописів позиції громадськості Російської імперії відносно соціально-економічного, політичного і конфесійного життя на теренах Центральної та Південно-Східної Європи;
- специфіки подачі соціально-економічної, політичної та конфесійної інформації російськими часописами різних спрямувань щодо ситуації в Центральній та Південно-Східній Європі;

- основних відмінностей у відображенні провідними журналами протилежних напрямків становища суспільства;

- тематичних напрямів і характеру викладу матеріалу центральними світськими і церковними часописами Російської імперії щодо Центральної та Південно-Східної Європи на початку ХХ ст.

Об'єктом дослідження є внутрішня політика, економіка, соціальне становище населення і конфесійне життя в країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1905 – 1918 рр.

Предметом дослідження є оцінки центральних російських часописів внутрішньополітичного, соціально-економічного і релігійного життя країн Центральної та Південно-Східної Європи початку ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1905 – 1918 рр. Вибір цього періоду зумовлений переломними подіями, які вплинули на розвиток європейських держав і на діяльність російських періодичних видань. Нижня хронологічна межа визначається початком російської революції 1905 – 1907 рр., яка відкрила шлях свободі слова і переформатувала російські періодичні видання. У 1918 р. після завершення Першої світової війни і початку громадянської війни в Росії, в Європі відбулися значні зміни політичного, соціально-економічного і конфесійного життя. У 1918 р. з різних причин припинили своє існування всі тогочасні центральні російські періодичні видання.

Територіальні межі дослідження охоплюють країни Центральної та Південно-Східної Європи в їх сучасних кордонах. Це тогочасні Албанія, Австро-Угорщина, Болгарія, Греція, Німеччина, Румунія, Сербія, Чорногорія і Туреччина. Сюди ж входять землі, де жили народи, які не мали на той час своєї державності: Чехія, Словаччина, Хорватія, Словенія, Боснія та Герцеговина, Угорщина, румунська Трансільванія, що входили до складу Австро-Угорщини, Македонія, яка входила спочатку до складу Туреччини, а потім, після завершення Балканських війн 1912 – 1913 рр., до Болгарії, Греції

та Сербії. Польські землі, що були розділені на той час між Австро-Угорщиною, Німеччиною і Росією, розглядаються в сучасних кордонах Республіки Польщі. Територіальні межі роботи включають міста Петербург і Москву Російської імперії, де видавались російські центральні часописи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в історіографії:

- здійснено комплексне дослідження формування російських уявлень розвитку Центральної та Південно-Східної Європи в 1905 – 1918 рр.;

- представлено позиції часописів різних спрямувань відносно внутрішньополітичного і соціально-економічного життя в країнах Центральної та Південно-Східної Європи в 1905 – 1918 рр.;

- досліджено процес формування конфесійних образів країн Центральної та Південно-Східної Європи на початку ХХ ст.;

Узагальнено та систематизовано:

- особливості висвітлення на сторінках російських часописів міжконфесійних і міжнаціональних відносин;

Уточнено:

- особливості формування журналістами образів «ворогів» і «союзників» під час Першої світової війни.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення російської суспільно-політичної думки початку ХХ ст. і засад історичної імагології;

- відношення редакцій часописів до подій Балканських війн 1912 – 1913 рр.;

- дослідження російських центральних періодичних часописів.

Методи дослідження. Теоретико-методологічними засадами роботи стали принципи історизму, об'єктивності, світоглядного плюралізму, що у сукупності зі спеціальними методами допомагають розкрити висвітлення Центральної та Південно-Східної Європи на початку ХХ ст. Основним

принципом дослідження став принцип історизму. Сприйняття образів країн і народів цих земель в 1905 – 1918 рр. досліджувалося в тісному взаємозв'язку з конкретними історичними умовами їх виникнення.

Серед загальнонаукових методів пізнання, використаних в роботі, головними методами є аналіз і синтез. За допомогою аналізу із світової спільноти вичленені – країни обох регіонів на початку ХХ ст. Синтез дозволяє зібрати отримані елементи в необхідний предмет дослідження. Крім того, використовуються такі способи наукового пізнання, як дедукція та індукція. Зважаючи на паралельне і неодноразове обговорення одних і тих самих резонансних подій у різних журналах, вони представлені іноді в десятках публікацій. Отож із них відбирався один-два типових матеріали, на прикладі яких висвітлювалась позиція того чи іншого часопису.

Робота носить міждисциплінарний характер, з використанням методів історичної науки, політології та історії друкованих засобів інформації. Велике значення має міждисциплінарний науковий напрямок – імагологія, в рамках якого досліджуються механізми формування і функціонування в суспільстві образів «інших», в першу чергу образів інших країн, етносів і культур. При аналізі періодичної преси застосовується системний підхід, і тому органи преси розглядаються як елементи єдиної системи інформаційного простору.

Особливістю аналізу джерел було використання методу контент-аналізу, що спрямований на якісно-кількісне вивчення змісту повідомлень з метою отримання достовірної інформації про існуючу реальність. Залучення цього методу вимагає алгоритмізованого виділення в тексті певних елементів змісту, їх класифікацію у відповідності до розробленої схеми, подальший підрахунок виділених елементів змісту і кількісне представлення результатів. Це дозволило відтворити тематичний спектр висвітлення і бачення російським суспільством проблем досліджуваного регіону. Результати контент-аналізу визначили структуру роботи та її тематику. На їх підставі

автором дисертації створені додатки до роботи. В цілому використання наукових методів у роботі направлено на побудову дослідження в напрямку історії громадської думки та імагології, комбінуючи її з політичною, соціально-економічною й церковною історією.

Апробація результатів дослідження. Основні засади дослідження і його результати обговорювалися на засіданнях кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І.І.Мечникова. Результати дослідження були оприлюднені на наукових конференціях: «Другий Південноукраїнський конвент Міжнародної асоціації студентів політичної науки» (Одеса, 2016), «Болгари в Північному Причорномор'ї» (Білгород-Дністровський, 2016), «Східно-європейська конференція / East European Conference» (Познань, Польща, 2016), «Етносоціальні та конфесійні процеси в сучасному суспільстві» (Гродно, Білорусь, 2016), «Вплив Реформації на державотворення та економічний розвиток: уроки для України», (Київ, 2017), «Інтелектуальна історія та духовна спадщина України ХІХ ст.» (Одеса, 2017), «Доба Реформації: держава, суспільство, культура» (Київ, 2017), «Одеські читання», (Одеса, 2017).

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 280 сторінок, з них обсяг основного тексту – 200 сторінок. Усього 705 бібліографічних одиниць. З них 495 джерел і 210 одиниць літератури. Також у додатках представлено 23 таблиці.

Розділ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Джерела. Джерельна база дослідження за своїм походженням та рівнем інформативності розподілена на п'ять груп. Першу групу складають російські часописи початку ХХ ст., які представляють основний масив джерел. На той час вони репрезентували російські найбільш популярні та поінформовані засоби комунікації, що діяли в напрямку формування сталих зовнішньоорієнтованих уявлень в російському суспільному середовищі. Вибір конкретних видань визначався наявністю в них матеріалу щодо країн Центральної та Південно-Східної Європи та представництвом основних політичних напрямів, наявних у російському суспільному просторі. Тому крім світських видань до роботи залучені церковні часописи, читачі яких уособлювали значний прошарок тодішнього російського суспільства.

Визначальною характеристикою центральних видань 1905 – 1918 рр. є відчутний вплив на їх розвиток подій російських революцій та початку громадянських війн. Сучасні дослідники історії російської періодики С. Я. Махоніна, І. І. Мітченкова та Н. В. Жилякова [557, с. 4; 620, с. 7 – 8] виділяють ці роки як особливий етап її розвитку, що розпочався з маніфесту 17 жовтня 1905 р. з проголошення демократичних свобод, зокрема й свободи слова та закінчився у 1918 р., коли були закриті практично всі основні суспільно-політичні органи періодики дореволюційної Росії.

Усі залучені журнали розподілені на дві підгрупи: світські та церковні видання. Якщо останні представляють в ідейному плані достатньо монолітний комплекс, то перші подають увесь політичний спектр російської суспільної думки. Тому залежно від їх політичних напрямків світські часописи поділяються на три групи: ліберальні (чи центристські), ліві (чи демократичні) та праві часописи.

Цінність їх полягала в тому, що вони орієнтувалися на потреби та настрої широких верств населення. Журналісти активно висвітлювали події,

що відбувалися в світі та значною мірою впливали на уявлення читачів та на суспільну думку населення. Кореспонденти повідомляли інформацію, часто знаходячись на місці подій. Інформація докладно перевірялася та аналізувалася ними. Вони залучали, окрім офіційних документів, матеріали місцевої преси, спогади очевидців та статистику. Значним фактором в політичному житті країни періодика стала після подій Першої російської революції 1905 – 1907 рр. Тоді була скасована цензура та створена значна кількість нових суспільно-політичних видань. Журналісти могли порівнювати внутрішнє становище в різних країнах Європи. Особливо ідеологічного значення журнали набули напередодні та під час Першої світової війни. Прагненням журналістики було формувати образи «союзників» та «ворогів», створити сприятливе для Російської імперії інформаційне поле.

Загалом в церковних та світських центральних часописах з теми дослідження було опубліковано 3588 бібліографічних одиниць. Оскільки в окремих публікаціях нерідко містився комплекс інформації про різні країни та землі, в статистиці за 1905 – 1918 рр. це відобразилося наступним чином: Австро-Угорщина – 1335 публікацій, Албанія – 129, Болгарія – 461, Боснія та Герцеговина – 248, Греція – 352, Македонія – 152, Німеччина – 2162, Польща – 753, Румунія – 320, Сербія – 503, Словаччина – 10, Словенія – 36, Туреччина – 839, Хорватія – 114, Чорногорія – 202, Чехія – 135 [Додаток № 1; 3.1].

Крім країнознавчої класифікації, виділялись тематичні блоки матеріалу. Статистичні підрахунки за всіма часописами дали таку картину зацікавленості журналістської спільноти і читацького інтересу: внутрішнє церковне життя – 830, внутрішньополітичне життя – 577, національна політика – 386, економіка, фінанси та торгівля – 379, церковна політика – 316, міжконфесійні відносини – 295, політична боротьба, національні та

суспільно-політичні рухи – 259, соціальна політика – 202, робітничий рух та селянські заворушення – 97 бібліографічних одиниць [Додаток № 2.1].

Ознакою початку нового часу, що переживала Російська імперія з 1905 р. було поширення демократичних свобод, незважаючи на їх значні утиски. Отож центральні демократичні, чи ліві, журнали, такі як «Русское богатство», «Мир Божий» та «Современник» слугували певним рупором нових суспільних настроїв. Часопис «Русское богатство» видавався в Санкт-Петербурзі в 1876 – 1918 рр. Дослідниця М. В. Жиликова стверджує, що часопис перебував на «крайньому лівому» фланзі російської журналістики в кінці XIX – початку XX ст. У 1906 р. був закритий урядом і виходив під назвою «Современные записки» та «Современность». З травня 1906 р. колишня назва журналу повернулась. З вересня 1914 р. по березень 1917 р. з тієї ж причини журнал називався «Русские записки». З квітня 1917 р. і до його закриття в 1918 р. – «Русское богатство». Тираж часопису становив 10000 примірників [557, с. 13 – 14]. Він складався з двох основних розділів. У першому друкувалися наукові статті та белетристика. У «корпусному» розділі були постійні рубрики: «Хроніка внутрішнього життя», «Політика», огляд зарубіжних подій і бібліографічний розділ під назвою «Нові книги» [620, с. 72]. Розділом «Політика», в якому публікувалися відомості про події в Європі та світі, тривалий час займався С. М. Южаков. Усього в 1905 – 1910 рр. він опублікував близько 30 статей. Сам він спеціалізувався на розгляді внутрішнього життя Австро-Угорщини, Німеччини та балканських країн. Реус друкував статті, присвячені робітничому питанню в Німеччині. Поет, театральний критик Л. М. Василевський (Плохоцький) висвітлював, головним чином, становище в польських землях. Політичному життю Німеччини приділяв увагу В. Майський, який опублікував 29 статей з цієї теми. Тематика внутрішнього життя земель представлена 291 публікаціями [Додаток № 1; 2.7; 3.7].

Журнал «Мир Божий» видавався спочатку О. А. Давидовою в Санкт-Петербурзі з 1892 р. під редакцією професора, відомого літературознавця і педагога В. П. Острогорського до 1902 р. Його фактичним наступником став А. І. Богданович, який через своє минуле не міг бути офіційно затверджений як редактор. Він не міг навіть підписувати свої публікації. Тільки чотири матеріали, надруковані після жовтня 1905 р., він зміг підписати повним іменем – Ангел Богданович [620, с. 75 – 76]. «Мир Божий» став першим вагомим виданням, яке орієнтувалося на ширші, ніж раніше, верстви населення, переважно провінційного. Обсяг журналу становив близько 30 друкованих аркушів, з яких 12 – 13 листів відводилося на белетристику, на інші розділи: «Внутрішній огляд», «Рідні картинки», «Іноземний огляд», «Критичні замітки», на суспільно-політичні та наукові статті припадало 17 – 18 листів [620, с. 77 – 78].

В серпні 1906 р. за статтю М. І. Іорданського, опубліковану в розділі «Політичний огляд» з пропагандою ідеї продовження революції, «Мир Божий» був закритий. Через два місяці в жовтні 1906 р. та ж сама редакція випустила новий журнал під назвою «Современный мир» [620, с. 79]. З травня 1909 р. часопис друкувався під редакцією М. І. Іорданського. Публіцист, літературний критик Л. Н. Клейнборт висвітлював боротьбу за загальне виборче право в Австро-Угорщині. Редактор часопису Ф. Д. Батюшков та Л. М. Василевський (Плохоцький) зосереджувались на становищі поляків в Російській імперії. К. Надев аналізував положення робочих в Німеччині. П. Берлин розглядав особливості виборчого права в Німеччині та Австро-Угорщині. Ситуації в регіоні присвячено 307 публікацій [Додаток № 1; 2.6; 3.6].

У 1911 р. в Петербурзі вийшов щомісячний літературно-політичний журнал «Современник». Ідея створення журналу належала російському публіцисту О. В. Амфітеатрову, який після першої російської революції жив за кордоном. У лютому 1912 р. журнал перейшов до В. А. Ляцького. Очолити

видання він запропонував О. М. Горькому, а як співробітника запросив Г. В. Плеханова. Журнал заявив про свою безпартійність, про бажання стати трибуною для всієї лівої опозиції, запрошував соціал-демократів до співпраці. Проте перебудова журналу так і не розпочалася, тиражі знизилися з 5 до 3 тис. примірників, і в 1913 р. О. М. Горький прийняв рішення про розрив з журналом. В 1913 р. «Современник» очолив М. М. Суханов (М. М. Гиммер) – член партії есерів, який працював раніше в «Русском богатстве» [620, с. 89 – 91]. Часопис проіснував до 1915 р. М. М. Коялович, що був одним з оглядачів журналу, докладно висвітлював внутрішнє становище в Німеччині, Австро-Угорщині, Польщі, Туреччині та Македонії. І. Калина знайомив із становищем Болгарії. Горцев публікував статті про Туреччину та Албанію. Інформація стосовно Центральної та Південно-Східної Європи подана в 123 публікаціях [Додаток № 1; 2.10; 3.10].

Не менш значущими були ліберальні видання, такі як «Вестник Европы» та «Русская мысль». Під час Першої російської революції вони характеризувалися критичним ставленням до російського уряду, співчуттям до повсталих мас. Разом з тим, вони не закликали до загострення революції, а вимагали проведення реформ та примирення влади і революційних мас. Часопис «Вестник Европы» був створений в 1866 р. і проіснував до 1918 р. Це видання повинно було стати виразником центристських поглядів. Після утворення партій «Вестник Европы» заявив про свою симпатію до кадетів. Але для журналу виявилася неприйнятною вимога обов'язкового підпорядкування партійній дисципліні.

Після смерті М. М. Стасюлевича видавцем «Вестника Европы» став історик, відомий політичний діяч М. М. Ковалевський. Редактором призначили адвоката, громадського діяча, публіциста, який належав до старшого покоління російських журналістів, К. К. Арсен'єва. Журнальна статистика, що розміщувалася в кінці підписного року, давала 6 392 передплатників на 1905 р., 5 291 – на 1906 р., журнал мав у середньому 6 000

передплатників – це один з найнижчих для подібного видання показників. В 1917 р. «Вестник Европы» підтримував Тимчасовий уряд, критикуючи більшовиків. Захоплення влади останніми і розгін Установчих зборів викликали осуд з боку редакції ліберального журналу. У квітні 1918 р. «Вестник Европы» був закритий більшовиками як контрреволюційне видання [593, с. 29; 620, с. 68 – 71]. На сторінках часопису друкували статті М. Кулябко-Корецький, О. Л. Погодін, Л. З. Слонімський та інші відомі журналісти та оглядачі. Країнам обох регіонів авторами присвячено 463 публікації [Додаток № 1; 2.3; 3.3].

Літературно-політичний журнал «Русская мысль» був створений В. М. Лавровим в Москві в 1880 р. і проіснував до 1918 р. Часопис дотримувався помірною конституціоналізму. Журналіст, публіцист і літературний критик, доцент Московського університету, редактор «Юридического вестника», «Русского курьера» В. О. Гольцев у квітні 1905 р. був оголошений її офіційним редактором. Після його смерті в 1907 р. «Русская мысль» перейшла під управління П. Б. Струве, співвидавцем став О. О. Кізеветтер. Історія оновленої «Русской мысли» починається з першого номера за 1908 р. Журнал відмовився від єдиного витриманого напрямку, оголошуючи критерієм вибору матеріалу для публікації оригінальну і свіжу постановку проблем. Журнал не мав бути органом жодної партії. Всі роки свого існування журнал пропагував конституційні ідеї, доводив необхідність суттєвих реформ [620, с. 87]. У роки Першої світової війни «Русская мысль» стала центром філософсько-публіцистичної дискусії про війну і патріотизм [593, с. 31 – 32]. Більшість матеріалів по країнах регіону подавали П. Г. Міжуєв, Л. О. Камаровський, П. Б. Струве та І. О. Левін. Часопис надрукував з теми дослідження – 484 бібліографічні одиниці [Додаток № 1; 2.9; 3.9].

Часописи правого спрямування, такі як «Русский вестник», «Исторический вестник» та «Летопись войны 1914 – 1917 гг.» підтримували російський уряд та критикували революційні організації. Часопис «Русский

вестник» заснований М. Н. Катковим за участі П. М. Леонтьєва в 1856 р. в Москві. Виходив 2 рази на місяць, з 1861 – щомісяця. З 1902 р. видання часопису продовжувалося в Петербурзі під редакцією В. В. Комарова і припинилося в 1906 р. Усього в 1905 – 1906 рр. було опубліковано 24 статті з теми. У часописі публікувались відомі автори, такі як М. О. Енгельгардт, В. О. Теплов та інші [Додаток № 1; 2.8; 3.8].

Часопис «Исторический вестник» видавався щомісяця з 1880 р. по 1917 р. Він почав друкуватися під редакцією С. Н. Шубінського за видавця А. С. Суворіна. Загальний напрямок часопису був консервативно-монархічний. Один з найбільших розділів часопису складала спогади. У них автори докладно повідомляли про свої подорожі Європою. Одним з таких авторів-мандрівників був журналіст, письменник та етнограф М. М. Лендер. З початком Першої світової війни в журналі був виділений окремий розділ «Історичний літопис», в якому розглядалися події війни. До 1914 р. журнал вже налічував 13 000 передплатників. В часописі розміщено 258 публікацій з теми [Додаток № 1; 2.4; 3.4].

Часопис «Летопись войны 1914 – 1917 гг.» був суспільним ілюстрованим тижневиком. Він характеризувався патріотичними публікаціями. Разом з тим, редакція дотримувалася неупередженості у викладі матеріалу. Журналісти прагнули до повного і всебічного з'ясування значення подій і військових дій. Автори добивалися повноти офіційних документів і журнального матеріалу. Його видавцем-редактором був російський генерал-майор, військовий письменник і видавець Д. М. Дубенський, який перебував у оточенні імператора в якості офіційного історіографа. Нумерація випусків була суцільною. Щороку вносилися деякі зміни в назву журналу. Тираж складав 35 000 примірників. Всього вийшло 132 випуски. На його сторінках публікувались переклади статей, що розміщувались в періодичних виданнях різних країн Європи. Незважаючи на правий напрям видання, в ньому друкувались перекладені з німецької та

угорської мови статті соціал-демократичних часописів Австро-Угорщини та Німеччини. В журналі публікувалися огляди статей російських правих та відомчих часописів. Серед журналістів були І. Курмояров, В. Новицький, М. Ротків, А. Шеманский, П. Страхович, М. Кафар та інші. У часописі нараховується 642 бібліографічні одиниці з теми дослідження. Проте переважна більшість з них представляють інформаційні повідомлення без аналітичного розгляду [Додаток № 1; 2.5; 3.5].

Якщо світські часописи і раніше використовувалися як джерела для вивчення різних країн світу, то цього не можна сказати про центральні церковні видання. Тільки останніми десятиліттями почали з'являтися наукові розвідки щодо історичного наповнення церковних часописів. Про них писали як українські дослідники в сфері історії преси, журналістики А. А. Бойко та релігієзнавства С. М. Гузенко, так і російські фахівці – філологи К. Є. Нетужилов та Є. С. Тимофєєва [641; 666]. Між тим, церковні провідні журнали містять неочікувано великий обсяг матеріалу щодо земель Центральної та Південно-Східної Європи. Зважаючи на їх вплив на різні верстви населення Російської імперії, подана в них інформація має першорядне значення. Тим більш, що під впливом революції 1905 – 1907 рр., за відгуками сучасників, відмічалася швидка і радикальна зміна змісту «Церковных ведомостей». В головному органі церковного офіціозу дозволялося різностороннє висвітлення питань. Зміна політики часопису стала своєрідним сигналом і для інших офіційних видань [641, с. 137 – 138].

Головними виданнями центральної церковної періодики були «Церковные ведомости» та «Богословский вестник». На сторінках релігійних видань обговорювалися найважливіші проблеми суспільного життя, аналізувалося становище православних церков в різних країнах світу. Московська духовна академія почала з 1892 р. видавати «Богословский вестник». Ініціатором цього видання був ректор академії архімандрит (в подальшому митрополит) Антоній (Храповицький). В редактори вісника

запрошувались відомі представники богословсько-академічної науки. В 1892 р. першим редактором став професор єврейської мови та біблійної археології П. І. Горський-Платонов. Потім цю посаду обіймали В. О. Соколов, А. О. Спаський, І. Д. Андрєєв, О. І. Покровський, А. П. Орлов, М. О. Заозерський та П. О. Флоренський. Професор М. М. Тарєєв був призначений редактором в червні 1917 р. і обіймав посаду аж до закриття часопису у вересні 1918 р. Кожен номер «Богословского вестника» поділявся на п'ять розділів. В них публікували твори святих отців, богословські, філософські та історичні дослідження, матеріали про сучасне церковне життя, критичні рецензії і бібліографія та навіть матеріали магістерських та докторських диспутів, протоколи засідань Ради академії, загальні річні звіти тощо. Тираж часопису в 1893 – 1911 рр. складав 1500 – 1800, з 1912 р. – 800 – 900 екземплярів. Як правило, матеріал подавався ґрунтовно в статейному форматі. Це визначалось, багато в чому, підбором авторів часопису, які представляли певну інтелектуальну еліту російської церкви. Серед активних співробітників журналу були заслужений професор Московської духовної академії, член-кореспондент Імператорської Академії наук Г. О. Воскресенський, професор кафедри Святого Письма Старого Завіту В. Н. Мишцин, філософ, професор П. В. Тихомиров, секретар російського посольства в Константинополі, директор Московського головного архіву закордонних справ П. Б. Мансуров, протоієрей, професор богослов'я Київського університету П. Я. Светлов, кандидат богослов'я, священник посольської церкви в Берліні в 1898 – 1913 рр., а потім з 1913 р. священник в Олександро-Невському соборі в Парижі М. М. Сахаров, інші відомі богослови. За 1905 – 1918 рр. з теми дисертації було опубліковано 142 бібліографічні одиниці, тобто друкувалося приблизно 10 статей на рік [Додаток № 1; 2.2; 3.2].

Але значно більше інформації про Центральну і Південно-Східну Європу отримували читачі від кореспондентів тижневика «Церковные ведомости», який був офіційним органом Святійшого синоду з морально-

повчальним ухилом. Журнал видавався з 1888 р. по 1918 р. У 1901 – 1916 рр. виходило 52 номери на рік [666, с. 10]. На сторінках часопису публікувалися статті про різні події церковно-суспільного життя в Російській імперії та за кордоном. Першим редактором часопису в 1901 – 1906 рр. був протоієрей П. О. Смирнов. Після нього цю посаду обіймали протоієреї Ф. А. Знаменський, В. Н. Самуїлов, В. І. Жмакін, професор М. А. Остроумов. В 1917 – 1918 рр. редактором часопису був протоієрей П. Н. Лахостський. В 1905 – 1918 рр. в «Церковных ведомостях» було надруковано 960 бібліографічних одиниць, головним чином в розділі «Церковне життя за кордоном», присвячених релігійному життю в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Таким чином виходило більше 70 статей на рік. Проте в цьому часописі значна частина публікацій носить суто інформаційний характер невеликого обсягу. Але і в інших розділах трапляється матеріал по темі [Додаток № 1; 2.11; 3.11].

Найбільш відомим автором часопису був православний богослов-каноніст, церковний історик С. В. Троїцький, який займався розділом «Церковне життя за кордоном». Крім того, він служив чиновником особливих доручень при Святійшому синоді, викладав канонічне право в Санкт-Петербурзькому духовному училищі. Усього в 1905 – 1918 рр. С. В. Троїцький опублікував приблизно 176 публікацій. Але їх кількість набагато більша, оскільки не всі матеріали мали підпис автора.

Зважаючи на те, що тираж часопису становив понад 40 тисяч примірників, журнал охоплював велику аудиторію. Це пов'язувалось із тим, що у 1905 – 1916 рр. читачами журналу стали дворянство, інтелігенція, викладачі церковних шкіл, професори духовних академій, викладачі світських навчальних закладів, а також усі церковні чини від алтарника і диякона до архієреїв, а іноді і селяни-парафіяни церков. Перевага часопису полягала в його щотижневому виході. Це дозволяло «Церковным ведомостям» швидше, ніж щомісячному журналу, відгукуватися на події, а

50-сторінковий обсяг давав можливість розміщувати тематичні статті. У 1917 – 1918 рр. видання набуло характеру церковного опозиційного періодичного органу. Вперше за всі роки існування тижневик виступив у якості суспільно-політичного видання, зосереджуючись, насамперед, на подіях у Росії.

Другу групу джерел, порівняно невелику, представляє публіцистика початку ХХ ст. Її матеріал доповнює інформацію часописів, в окремих випадках дозволяє визначити сутність викладених в журналах подій, що відбувались у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. До того ж ці праці, написані очевидцями подій, а часто і фахівцями показують реалії життя в регіоні або складають тло історичних подій. Хоч вони видають прихильність авторів до населення регіону, в сукупності з часописами вони урізноманітнюють картину і деколи суперечать матеріалам періодики.

Більша частина публіцистичних творів присвячена опису слов'янських земель Австро-Угорщини або їй самій. Наприклад, колектив журналу «Украинская жизнь» в книжці «Галичина, Буковина, Угорская Русь» [64] розглянув політичне, церковне та культурне життя цих земель. Не залишились осторонь й інші країни регіону. В публіцистичній книжці Г. Верітас та Є. П. Семенова «Зрада Болгарії» [494] на основі офіційних документів, спогадів та листів сучасників подій висвітлюється документальна історія недавньої Болгаро-сербської війни 1913 р. і вступу Болгарії в табір германізму (1914 – 1915). Про зацікавленість європейської суспільної думки до багатостраждальної землі Македонія свідчить поява книжки французького дослідника Г. Вердена «Правда про македонське питання; відтворення та переклад оригінальних та неопублікованих документів» [495], в якій розглядається виникнення македонського питання.

Третя група джерел охоплює наукові монографії, які написані на початку ХХ ст. очевидцями подій. Книги російського етнографа і антрополога, бессарабського губернатора, сенатора О. М. Харузіна «Боснія і Герцеговина. Нариси окупаційної провінції Австро-Угорщини» [459] та

«Слов'янське житло в Північно-Західному краї» [460] на матеріалах офіційних документів, даних статистики та публікацій російської періодики докладно показали життя місцевого населення, його побут, релігію, народну освіту, культуру тощо. У трьохтомному виданні російського історика-славіста, етнографа, журналіста і публіциста П. А. Ровінського «Чорногорія в її минулому і сьогоденні» [310, 311, 312], розглядається географія, етнографія та історія невеликої слов'янської країни Чорногорія.

Найменшою є четверта група джерел, в яку входять статистичні збірники. Ніби передчуваючи наближення великої війни, Головне управління Генерального штабу Російської імперії в 1912 р. підготувало узагальнюючу роботу «Збройні сили Австро-Угорщини» [57, 58] в двох частинах. Видання дозволяє достатньо докладно уявити рівень підготовки імперії до розгортання можливих воєнних дій та показує наростання мілітаристських сил у країні, яка виступає блоковим противником Росії.

До п'ятої групи входять матеріали особистого походження, насамперед, спогади сучасників розглянутих подій. До роботи залучені мемуари осіб іноземного походження, які уособлюють два табори політичних дій, мета яких була різною. Були розглянуті мемуари німецьких канцлерів Б. Бюлова та Т. Бетман-Гольвега. Проаналізовані спогади чеського суспільного та державного діяча Т. Г. Масарика. Опрацьовані спогади російського політичного діяча В. М. Чернова [14; 27; 233; 234; 468]. Їх оцінки, головним чином політичної ситуації з позиції вищих ешелонів влади, розходяться з матеріалами часописів, відтіняючи характер тих уявлень, що творили російські часописи.

Таким чином, комплексне використання джерел з опорою на матеріал періодичних видань дозволяє показати політичне, соціально-економічне та церковне життя в країнах Центральної та Південно-Східної Європи 1905 – 1918 рр. у сприйнятті журналістської спільноти російських часописів.

1.2. Історіографія. Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи в перші десятиліття ХХ ст. через різні причини все ще залишається маловивченою проблемою. Перехід до викладання курсу «Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи остаточно вирішив питання щодо географічних меж регіону [585; 692; 696]. Загалом на сьогодні відсутні спеціальні роботи, в яких би було досліджено відображення політичного, соціально-економічного і церковного життя Центральної та Південно-Східної Європи 1905 – 1918 рр. на сторінках часописів. Багато в чому це є наслідком достатньо пізнього розвитку імагологічних досліджень у світі загалом і в Україні зокрема. Тому історіографічний огляд здійснюється, насамперед, на основі тих робіт, в яких простежуються реакції російського суспільства на події в Центральній та Південно-Східній Європі та які написані з використанням матеріалів російських центральних суспільно-політичних часописів. В огляд не потрапили роботи радянських істориків, що писали про різні аспекти революційно-більшовицького руху в даному регіоні, оскільки ці питання не піднімалися на сторінках часописів.

Загалом перші поодинокі роботи з історії Центральної та Південно-Східної Європи початку ХХ ст. з'явилися в національних та іноземних історіографіях вже в 20 – 30-і рр. ХХ ст. В них, головним чином, розроблялися питання передісторії та історії Першої світової війни. В радянській історичній літературі того часу публікувалися перші роботи з історії робітничого та революційного руху [503; 504; 574].

З другої половини 1940-х рр. актуалізувалися історичні роботи по вивченню регіону, однак пріоритет мали інші історичні часи, ніж початок ХХ ст., і перевага віддавалась підготовці узагальнюючих та ювілейних праць, які з наступного десятиліття почали активно публікуватися. І хоча поява історій країн регіону Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Югославії [575; 576; 578; 579; 584], а в 70 – 80-х рр. «коротких історій» цих країн [598; 599; 600; 601; 602] була на той час певним досягненням, у даній дисертаційній

роботі вони використовуються побіжно, оскільки містять матеріал стосовно початку ХХ ст. радше інформаційного характеру. Те ж саме можна сказати і про узагальнюючі роботи з історії цих країн в ХХ ст., що вийшли впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст., незважаючи на їх значні обсяги [512; 514; 558; 577; 582; 583; 645; 658; 688; 695].

Одними з перших і більш інформативними в плані російського бачення балканських, зокрема болгарських подій, стали публікації київських істориків І. М. Кулінича [605; 606; 607; 608; 609], В. А. Жебокрицького [551; 552; 553; 554; 555; 556] та львівського історика О. С. Бейліса [498]. Їх справу продовжили історики А. К. Мартиненко [614; 615; 616; 617; 618; 619], А. Мирзаєв [631; 632; 633; 634; 635], С. Ш. Грінберг [535; 536; 537], І. М. Теодорович [664; 665] і І. А. Глічов [527; 528; 529; 530; 531; 532; 533]. Але тільки І. А. Глічов одним із перших використав матеріали російських «товстих» журналів для висвітлення реалій російського сприйняття ситуації в Болгарії. Для свого часу він вміло обґрунтував необхідність їх використання, вказавши на обмеженість діяльності партій, проведення публічних заходів та проявів інших форм громадської думки росіян, що не дозволяло адекватно відтворити відношення російського суспільства до балканських подій. За таких умов якраз друковане слово дозволяло оприлюднювати і аналізувати громадські настрої підданих Російської імперії. Спираючись на пресу та інші матеріали, І. А. Глічов захистив в 1979 р. у Львові кандидатську дисертацію «Боротьба громадської думки в Росії з Балканського питання (1908 – 1913 рр.)» [527]. У зв'язку з цим критичні зауваження, спрямовані на його адресу сучасним російським дослідником М. С. Гусєвим відносно того, що він, слідуючи прийнятим в радянській історичній науці установкам, пішов шляхом ототожнення думки партійних видань з думкою тієї категорії населення, інтереси якої, як вважалося, висловлювала дана політична сила, і в результаті йому не вистачило глибини вивчення, а висновки вийшли не об'єктивними [540, с. 11] та виглядають суб'єктивними і пристрастними.

Потрібно враховувати, що І. А. Глічов мав на меті дещо інше, ніж просто відобразити болгарські події в дзеркалі російської преси.

Наступним автором, що став працювати з російськими часописами для вивчення історії вже австро-угорських володінь, став вінницький історик Ю. І. Поп. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. він вивчав робітничий рух та національну політику в Австро-Угорщині, побіжно використовуючи центральні російські журнали, зокрема «Вестник Европы», «Мир Божий», «Современный мир» тощо. Автор зосередив увагу, головним чином, на національних протиріччях в Австро-Угорщині. Він вважав, що проблеми розвитку робітничого руху в Австро-Угорщині пов'язані з національним питанням у державі. Саме на цьому положенні був зроблений акцент автором у своїх публікаціях [646; 647; 648; 649; 650].

У дисертації українського історика О. І. Сича, здійснена одна з перших в радянській історіографії спроб комплексно дослідити проблеми колонізації західних земель Канади в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і місця в цьому процесі слов'янської еміграції з Австро-Угорщини [662]. Дослідник проаналізував матеріали російських періодичних видань, зокрема «Исторический вестник» та «Русская мысль».

Можна назвати тільки одну дисертацію українського автора, написану на основі матеріалів центральних російських часописів Т. С. Ботіки, що присвячена внутрішньому становищу Великобританії в 1899 – 1914 рр. У ній вперше в українській історіографії було розглянуто процес формування колективних уявлень громадської думки Російської імперії щодо соціально-економічного та політичного розвитку Великої Британії. Авторка з використанням контент-аналізу достатньо ґрунтовно проаналізувала часописи «Русский вестник», «Наблюдатель», «Русское богатство», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Нива», «Московский еженедельник», «Исторический вестник» та «Мир Божий». Це дозволило їй показати, як

йшло створення соціокультурних уявлень про країну та її населення в російському суспільстві [515].

У подібному руслі, з наголосом на пропагандистський характер подачі матеріалів російських та австрійських часописів (без залучення церковних видань), українська дослідниця О. В. Мосієнко [636; 637; 638] відтворила особливості інформаційного простору австрійсько-російського Південно-Західного фронту Першої світової війни. З позицій ознайомлення росіян з етнополітичною картиною одного із головних ворогів Росії – Австро-Угорщини у роки Першої світової війни – представлена стаття О. С. Сенявської [652].

Достатньо чисельними стали роботи, в яких матеріали періодичних видань виступають джерелом для вивчення української історії. Проте тільки окремі центральні часописи ставали предметом спеціального наукового пошуку. Українська дослідниця А. Б. Магітова в дисертації досліджувала стан наукової розробки часопису «Вестник Европы». Вона запропонувала періодизацію історії діяльності журналу, в основі якої покладена історія публікацій, присвячених історії України. Хронологічні рамки дисертаційної роботи охоплюють час від заснування часопису в 1866 р. і до його закриття в 1918 р. Однак географічно тема дисертації обмежується тільки українськими землями [611, с. 13 – 14].

Як антитеза центральним періодичним виданням вивчається провінційна преса. Яскравим прикладом в українській історіографії є стаття Н. М. Сидоренко [654], що написана на матеріалах періодики, яка видавалася в Російській імперії та за кордоном. Авторка проаналізувала особливості висвітлення подій Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) на шпальтах періодичних видань Східної та Західної України, а також поза їхніми межами. Об'єктом дослідження обрано як універсальні газети й журнали, що видавались у Києві, Одесі, Житомирі, Львові та інших містах, так і спеціалізовані та воєнні (армійські) часописи, де порушувалися важливі

проблеми суспільно-політичного життя. Однак Н. М. Сидоренко не розглянула позицію центральних часописів «Церковные ведомости», «Богословский вестник».

З початку ХХІ ст. російські дослідники також стали використовувати центральні російські журнали імперського часу в дослідженнях історії країн Центральної та Південно-Східної Європи перших десятиліть ХХ ст. У 2008 р. Н. О. Учаєва захистила кандидатську дисертацію «Македонське питання в період Балканських війн 1912 – 1913 рр.» [673]. У роботі, крім архівних матеріалів, мемуарів, були проаналізовані російські періодичні видання різного напрямку: «Вестник Европы», «Русская мысль», «Русское богатство», «Современник» тощо. На основі цих джерел також написано ряд статей щодо висвітлення македонського питання, головним чином, часів Балканських воєн на сторінках російської періодици [671; 672; 674].

Те ж македонське питання, але в ширших хронологічних рамках кінця ХІХ – початку ХХ ст. представив у своїй монографії, виданій в м. Самара, А. Н. Сквозніков. Для його роботи також притаманне використання часописів «Вестник Европы», «Русская мысль», «Русский вестник», «Русское богатство» тощо [656].

Усього дві країни вже Центральної Європи – Австро-Угорщина та Німеччина – в порівняно невеликому хронологічному відрізку 1912 – 1914 рр. стали об'єктом вивчення дисертаційної роботи Б. С. Котова «Образи Німеччини і Австро-Угорщини в російській пресі напередодні Першої світової війни 1912 – 1914 рр.: за матеріалами ліберальних і консервативних видань», захищеної в 2014 р. в Інституті всесвітньої історії Російської академії наук. Дослідник розглянув часописи «Вестник Европы», «Русское богатство», «Русская мысль», «Русский вестник» тощо [593]. В імагологічному баченні предмета вивчення подаються питання міжнародних відносин, зовнішньої політики Австро-Угорщини, Німеччини та їх внутрішня політика. Особливо докладно автор зупинився на реакції друкованих видань

на утиски православних русин в Австро-Угорщині. Автор зробив значний крок уперед в конструюванні образів європейських країн в російських періодичних виданнях, запропонувавши їх метафоричне моделювання. Проте церковна періодика загалом не була залучена до дослідження теми.

Наступного 2015 р. в Інституті слов'янознавства Російської академії наук була захищена дисертація М. С. Гусева. Автор комплексно і системно розглянув ставлення російського суспільства до народів Балкан (болгар і сербів) в ході воєн 1912 – 1913 рр., зафіксував динаміку ставлення російського суспільства до подій Балканських воєн, конкретні його прояви, а також їх причини [540, с. 38]. В статті М. С. Гусева, присвяченій формуванню образу болгар в Росії під час Балканських війн 1912 – 1913 рр., представлений механізм подачі російському суспільству заданої інформації [541]. При написанні наукової роботи було використано часописи «Вестник Европы», «Русская мысль», «Современник» тощо. Разом з тим поза увагою дослідника залишилися церковні журнали.

Специфічне періодичне видання часів Першої світової війни «Летопись войны 1914 – 1917 гг.» стало предметом вивчення В. В. Фролова. В декількох публікаціях він послідовно показав, як розгорталось формування бачення Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини в якості образів країн-ворогів на сторінках цього часопису [677; 678; 679]. Ці публікації виключили висвітлення даного питання в представленій дисертації.

У статті російського дослідника Л. А. Фішера, написаній на матеріалах російської періодики приділена увага формуванню образу Німеччини в російській періодиці [675].

На основі матеріалів журналу «Русская мысль» в 2018 р. у Ростові-на-Дону була захищена кандидатська дисертація Н. М. Тихонової «Образ Балкан і Близького Сходу на сторінках журналу «Русская мысль» на початку ХХ ст.». Для автора притаманне бачення європейських та азійських володінь Туреччини, тобто і частини Балканського півострову як Близький Схід,

згідно географічних уявлень цієї території Європи в ті часи. Тому в полі її зору, крім Туреччини, опинилися ще й балканські країни та Персія початку ХХ ст. Розкриваючи внутрішню та зовнішню політику цього регіону, Н. М. Тихонова надала особливого значення «македонському питанню», анексії Боснії та Герцеговини та молодотурецькій революції. У зв'язку з цими подіями авторка аналізувала погляди ліберальної російської преси щодо прояву сильних і слабких сторін політики Австро-Угорщини і Росії [667, с. 4]. Крім «Русской мысли», дослідниця залучила часописи «Вестник Европы», «Московские ведомости», архівні матеріали та спогади.

Особливе місце в історіографічному огляді займає узагальнююча робота дослідника, богослова, викладача Московської духовної академії К. Є. Скурата [657]. Ще в 1994 р. він видав роботу з докладними відомостями стосовно історії та положення православних церков на початку ХХ ст. в Албанії, Болгарії, Греції, Польщі, Румунії, Сербії, Чехії, Словаччині. Важливим є те, що у автора представлені матеріали російської періодики, зокрема статті часописів «Церковные ведомости», «Богословский вестник» та «Вестник Европы». Цим робота К. Є. Скурата вигідно відрізняється від книжки В. С. Блохіна, виданої через двадцять років [510], в якій розглянуті основні етапи історії чотирнадцяти помісних Православних Церков, головні сторони їхнього внутрішнього життя.

Загалом за останні десятиліття роботи із залученням періодичних видань стають все більш поширеними. Наявність серед історіографії вищенаведених досліджень з використанням російських центральних періодичних видань свідчить саме про це. Меншого поширення в українській історіографії набуло використання періодичних видань для висвітлення історії інших країн світу із застосуванням імагологічних прийомів чи аналіз самих конкретних видань з історичної, джерелознавчої, філологічної, журналістської точки зору.

В даний огляд не включаються відомчі, галузеві, провінційні видання, аналізу яких присвячена значна кількість робіт. А от церковна журналістика почала серйозно заявляти про себе тільки з початку ХХІ ст. Не випадково аж в 2007 р. захищена дисертація російської дослідниці історії преси Є. С. Тимофєєвої «Церковные ведомости» (1888—1918). Історія видання» [666]. Вона докладно розглянула історію цього часопису з початку його зародження, запропонувала власну періодизацію видання та здійснила аналіз його структури і матеріалів. Є. С. Тимофєєва підкреслила специфічність часопису саме в 1905 – 1918 рр.

Разом з тим, останніми роками в українській історіографії суттєво зріс інтерес до церковної історії країн Центральної та Південно-Східної Європи початку ХХ ст. Значна кількість робіт науковців присвячена дослідженню конфесійного життя в Австро-Угорщині. С. П. Качараба надрукував статтю [586], в якій, частково ґрунтуючись на матеріалах російської періодики, розглянув діяльність греко-католицького духовенства та проаналізував його вплив на релігійне життя українців Боснії та Герцеговини. Однак, автор не залучив публікації російських церковних часописів.

У статті історика-правознавця В. С. Макарчука [612] розглянуто правове регулювання відносин Української греко-католицької церкви з органами державної влади Австро-Угорської імперії. Автор не звернувся до матеріалів російської церковної періодики. Український дослідник з Ужгорода Ю. В. Данилець [542; 543] змалював особливості становища православного населення в Австро-Угорщині на початку ХХ ст. Він проаналізував місцеву церковну пресу, але лишив поза увагою матеріали «Церковных ведомостей».

М. К. Чучко та Б. М. Боднарюк в 2012 р. опублікували статтю, присвячену духовній освіті на Буковині [513]. Крім того, М. К. Чучко в монографії та статтях [690; 691] розглянув становище православної церкви Буковини та політику австрійського уряду в роки Першої світової війни.

Проте автор не залучив матеріали російських церковних часописів початку ХХ ст.

Церковна історія регіону дещо ширше представлена в російській історіографії. Велике значення для осмислення духовних та культурних зв'язків греків з Росією мало 11-томне дослідження, проведене на Афоні Руським Свято-Пантелеймонівським монастирем і присвячене його історії. Хронологічні рамки теми охоплюють 5-й [580] та 6-й томи [581], видані у 2015 р. під редакцією ієромонаха Макарія (Макієнка) – духівника і першого єпітропа Руського Свято-Пантелеймонова монастиря на Афоні. Ці томи містять матеріали російських періодичних видань.

Питанню відносин Константинопольської патріархії із Російською імперією на початку ХХ ст. присвячені роботи викладачки грецької та давньогрецької мов кафедри біблеїстики Санкт-Петербурзького духовного університету Л. О. Герд [523; 524; 525; 526]. А. Ю. Галушка [521; 522] показав значення Святої гори Афон як території впливу в міжнародній політиці в період розпаду Османської імперії та питання врегулювання греко-болгарського церковного протистояння. Безпосередньо релігійне життя в Болгарії на початку ХХ ст. вивчав Д. В. Григор'єв [534]. Співробітник Томського університету С. Г. Суляк [661] представив релігійне життя православного населення Карпатської Русі та румунської Буковини, що входили до складу Австро-Угорщини.

Окремі аспекти релігійного життя північних країн регіону показані М. А. Булахтиним [516]. Це, наприклад, стосується протиріч у відносинах між представниками політичної еліти польських земель Австро-Угорщини – краківськими консерваторами і польським єпископатом напередодні Першої світової війни. Т. С. Симян [655] розкрив псевдохристиянський дискурс 1910-х рр. у Німеччині: маніпуляції християнськими цінностями з боку кайзерівської політичної еліти і реакція, «відповідь» експресіоністів і дадаїстів на це явище.

Разом із тим, до дисертаційної роботи були залучені дослідження українських істориків, які вивчали історію країн Центральної та Південно-Східної Європи на початку ХХ ст. для визначення рівня компетентності журналістської спільноти, що працювала в центральних російських часописах. В контексті того, що сучасна українська історіографія демонструє певну зміну тематичних та країнознавчих пріоритетів у порівнянні із радянськими часами – це тим більш актуально. Якщо в 1950 – 1980-і рр. вивчалась переважно Болгарія, то з 1990-х вона відійшла на другий план у вивченні подій початку ХХ ст. Проте, як свідчать історіографічні огляди українських фахівців, період початку ХХ ст. чи не найменше представлений в роботах істориків України [496; 603].

Тільки з кінця ХХ ст. болгарська історія початку ХХ ст. постає в роботах болгаристів В. Чорнія, О. В. Крапівіна, Д. В. Миколенка [597; 624; 625; 626; 627; 628; 629; 688; 689], але без звернення до революційної тематики.

Популярною стала македонська проблематика. Вже в 1990-і рр. македонське питання було докладно досліджено в дисертаціях історикинь з Харкова і Чернівців В. А. Бурбиги [517] та Н. В. Стрельчук [659]. Крім того, Н. В. Стрельчук [660] проаналізувала формування національної ідентичності і державності в албанців. Вже в ХХІ ст. македонське питання вивчали Д. В. Миколенко [623], О. О. Меліш [621; 622], О. М. Гурінова [538; 539].

Грецька тематика початку ХХ ст. представлена в роботах М. В. Кірсенко, який показав економічне становище Греції напередодні Балканських війн [589] ще в 70-і рр. ХХ ст. Грецька тематика початку ХХ ст. черговий раз з'явилась лише в сучасній історіографії 2010-х рр. У статті С. Р. Блавацького та М. Б. Домбровського [509] здійснено спробу транснаціонального компаративного дослідження грецької періодики в Україні в 1917 р. та української грекомовної преси в Греції 1919 – 1920 рр. Основні внутрішні чинники, що впливали на процес державотворення Греції

початку ХХ ст. визначив С. С. Денисюк [544]. А от вивчення югославських земель, як і раніше, залишалось на периферії інтересів українських славістів. Особливості внутрішньої політики в Сербії на матеріалах української преси представила С. Д. Чернік [680; 681; 682; 683; 684].

У 2002 р. Л. О. Зашкільняк і М. Г. Крикун видали роботу [572], яка є першим в українській історіографії синтезом історії Польщі. Вона корисна для розуміння сучасного українського бачення польської історії початку ХХ ст. Статті О. М. Білобровець присвячені становищу польського населення [505; 506; 507; 508].

Різноманітні питання щодо історії польських земель та їх населення порушувалися в публікаціях О. О. Білої [499; 500; 501], У. Б. Клим'юк [591; 592], Н. А. Шип [694]. Російський дослідник М. А. Белов спробував показати неоднозначний розвиток церковної преси в Польщі на початку ХХ ст. [502], зокрема паралельне існування двох друкованих органів – офіційного єпархіального вісника (журналу) і народної газети.

Історія двох найбільших західних країн регіону початку ХХ ст. малозатребувана в українській історіографії. Колись потужний центр досліджень німецької історії у Дніпрі переорієнтувався на вивчення німців України і роботами з історії Німеччини початку ХХ ст. майже не займається. Проте С. Бобилева підготувала низку робіт із загальної історії Німеччини [511; 512]. Разом із вченими Дипломатичної академії України центр видав декілька збірок щодо Першої світової війни [643; 644]. Крім того, економіст М. А. Міненко [630] розглянув процес створення кооперативних об'єднань в Німеччині, а О. Ю. Литвин [610] показав, як розвивалася житлова кооперація.

Соціально-політична історія чеських і словацьких земель на початку ХХ ст. у складі Австро-Угорщини представлена публікацією М. В. Кірсенко. Він же нещодавно опублікував статтю про словацьку політику в часи Світової війни [588; 590]. Ряд публікацій про чеського політика Т. Масарика здійснив О. М. Кравчук [594; 595; 596].

Ще гірша ситуація з вивченням Австро-Угорщини. Як засвідчив огляд історіографії Австро-Угорщини, здійснений І. В. Крючковим, навіть ті, хто вивчав історію цієї держави, майже не торкаються часів початку ХХ ст. [604]. В 90-і рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. проблемами «Серединної Європи» займались С. С. Троян та В. П. Фісанов [668; 669; 676], проте згодом вони відійшли від цієї тематики. Також про проблеми у вивченні Австро-Угорщини свідчить наявність публікацій не істориків, а представників інших наук. Так Х. М. Думич видав статті [546; 547; 548; 549; 550] про юридичну практику в імперії, О. О. Шандала [693] – про правовий статус громадян в Австро-Угорській імперії, медіаспеціаліст С. О. Романенко [651] – про соціал-демократів Австро-Угорщини. І все-таки про реформування мобілізаційної системи в Австро-Угорщині та регіональні особливості еволюції системи військового обов'язку в Боснії та Герцеговині і Галичині написав історик С. В. Чолій [685; 686; 687]. Крім того, узагальнюючі статті про розпад Австро-Угорської імперії подав С. В. Віднянський [519; 520].

Російські фахівці теж мало написали про Австро-Угорщину. О. Г. Нестеров порушив питання про Австро-Угорщину як інтеграційний проект для Центрально-Східної Європи, пов'язуючи його із активно дискутованою тоді ідеєю «Серединної Європи» [631; 632]. Так само й М. М. Баранов [497] звернувся до проекту «Серединної Європи», проаналізувавши ставлення до нього в дуалістичній монархії.

Англомовні дослідження [697; 698; 699; 700; 701; 702; 703; 704; 705] використовувались в роботі для порівняння підходів та оцінок, представлених в російських центральних часописах, в публікаціях радянських та сучасних українських істориків.

Отже, в останні роки інтерес до дослідження періодичних видань значно зріс. Автори намагаються аналізувати механізми формування суспільної думки. Значна увага приділяється російським часописам. Історики зосереджувалися, головним чином, на характеристиці позиції журналів щодо

певних подій. Питання, які аналізували автори, були присвячені поглядам журналістів на міжнародні події початку ХХ ст., Балканські війни 1912 – 1913 рр. та на внутрішнє життя в Російській імперії. Особливу увагу дослідники звертали на діяльність преси під час Першої світової війни. Внутрішня та конфесійна політика початку ХХ ст. розглядалася лише в окремих державах та землях. Наприклад, значна увага приділялася македонському питанню. Але монографій, які б комплексно висвітлювали позицію часописів щодо країн Центральної та Південно-Східної Європи так і не було видано.

Таким чином, огляд джерел та літератури дозволяє стверджувати, що з одного боку, у сучасній українській історіографії питання формування образу країн Центральної та Південно-Східної Європи в центральних російських періодичних виданнях початку ХХ ст. не було розглянуто, та з іншого боку, наявна джерельна база дозволяє вирішувати поставлені в дисертації завдання.

Розділ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

2.1. Суспільно-політичний лад. В перші десятиліття ХХ ст. Центральна та Південно-Східна Європа переживала політичну нестабільність. Декілька невеликих незалежних країн були затиснуті кордонами чотирьох великих європейських багатонаціональних імперій: Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської. Проте з кінця ХІХ ст. внутрішньополітичні зміни у житті народів регіону стали відчутними. Отож впродовж 1905 – 1918 рр. перед усіма ними поставали чисельні внутрішньополітичні проблеми. Для усього регіону все ще непротими залишались питання запровадження чи вкорінення елементів парламентської демократії та місцевого самоврядування. Проте якщо імперські внутрішньополітичні сили зосереджувались на проблемах посилення військово-політичної могутності, то малі країни Південно-Східної Європи підпорядковували внутрішню політику завданням зовнішнього порядку. Для них першочерговим було завершення визвольної боротьби проти османського панування та утвердження національної державності. Певну роль відігравали інтереси нових династій регіону. Великі політичні потрясіння в Російській та Османській імперіях суттєво впливали на історичні долі усього населення великого простору між Балтійським та Середземним морями. Міждержавні протиріччя, що призвели до вибуху Першої світової війни, багато в чому виростали із місцевого суперництва, різного бачення майбутнього європейського континенту.

Російське суспільство з великим занепокоєнням та зацікавленістю розглядало внутрішньополітичну ситуацію в країнах, що розташовувались в безпосередній близькості до кордонів їх імперії. Цьому сприяла як російська революція 1905 – 1907 рр., так і атмосфера наближення та розгортання Великої війни. Проведений контент-аналіз показав, що внутрішньополітична тематика притаманна 560-и публікаціям із загальної кількості 3356, що

складає 16,7 %. Піки зацікавленості по всіх журналах припадають на 1905 – 1909 (179 публікацій – тобто 32,3 % від усіх тематичних матеріалів, або в середньому 45 публікацій на рік) та 1914 – 1916 рр. (210 публікацій – тобто 37,5 % від усіх тематичних матеріалів, або в середньому 70 публікацій на рік) [Додаток № 1; 2.1]. Найбільше інформації щодо внутрішнього життя вміщували «Вестник Европы», «Русская мысль», «Русское богатство», «Мир Божий», відповідно – 139, 95, 79, 76 публікацій. Але якщо другий пік, воєнний, присутній в однакових хронологічних рамках в усіх цих журналах, то перший дещо відрізняється роками. У «Вестнике Европы» це 1909 – 1911 рр., в «Русской мысли» – 1907 – 1908 рр., у «Русском богатстве» – 1908 – 1909 рр., в «Мире Божьем» – 1906 – 1907 рр. [Додаток № 1; 3.3; 3.6; 3.7; 3.9]. Ця тенденція притаманна і релігійному виданню: у «Церковных ведомостей» найбільше інформації з'явилося саме в 1906 – 1907 рр., причому в 1905 р. вона була загалом відсутня [Додаток № 1; 2.11]. Подібний розподіл тільки частково збігається із загальним зростанням обсягів публікацій в цих чотирьох журналах у ці роки. Стосовно країн читачів і журналістів найбільше цікавило внутрішньополітичне становище в Австро-Угорщині та Німеччині.

1905 р. не надто відображений в журналах. Певну роль на початку року відігравали цензурні обмеження, а потім події в самій Росії відволікали читачів від закордонної політики. Але вже в найближчі роки росіян цікавила система виборів, діяльності парламентів тощо, тобто те, що було актуальним для російського сучасника.

Отож на сторінках часописів все частіше почали з'являтися матеріали щодо парламентаризму. В 1905 р. журналіст В. В. Івановський в «Русской мысли» з приводу виборчого права в Німеччині зазначав, що в Пруссії існували одні умови активного виборчого права для місцевого самоврядування та інші для вибору народних представників. У Пруссії склалися різні виборчі списки та діяли старі початки становості і цензу,

тобто зберігалась подвійність виборчого права. У місцевому управлінні у Пруссії не було проведено жодного принципу відносної загальності та принципу рівності виборчого права [111, с. 17 – 18].

Одночасно «Мир Божий» зазначав, що багато розмов в Німеччині порушила ще й реформа виборчого права в великому герцогстві Баденському. До цього часу вона існувала тільки на виборах в рейхстаг. Вибори ж до парламентів окремих держав проводилися по пруському методу з обмеженням права голосу. Ліберальна партія в Бадені, хоча і спиралася своєю парламентською більшістю на колишню систему виборів, не відмовилася однак змінити режим. З її ініціативи проведена реформа виборчого права і новий закон про загальну і таємну подачу голосів. Його застосували вперше на останніх виборах. І не в змозі протистояти, з одного боку центру, з іншого – соціалістам, ліберали уклали з останніми союз, що призвів до поразки клерикалів [125, с. 55 – 56].

Часописи намагались порівнювати різні моделі волевиявлення. У березні 1906 р. «Мир Божий» повідомляв, що Німеччина розділена на дві області, які характеризувалися протилежними тенденціями. У південній Німеччині поширювались демократичні й ліберальні принципи, в північній – спостерігалось протилежне явище. Пруський уряд, на думку кореспондентів видання, зробився власністю пруського юнкерства. Аграрії Померанії і східної Пруссії видавали на початку ХХ ст. закони для цілого королівства. А на півдні Німеччини ідея введення загального виборчого права набувала все більше прихильників. У Баварії сам спадкоємець престолу став на чолі руху на користь його запровадження. У великому герцогстві Баденському воно вже було введено. У Вюртемберзі реформа запланована і, навіть Саксонія, що мала одну позицію з Пруссією, збиралася змінити її. Таким чином, контраст між північчю з Пруссією і півднем Німеччини позначався все чіткіше [127, с. 52 – 53].

Часопис «Русское богатство» (червень 1905 р.) на відміну від інших видань, звертав особливу увагу на участь у виборах соціал-демократів. Як підкреслювала редакція, певна частина німецької преси проводила думку про переродження «червоної партії» під впливом її успіхів, «вицвітання» її пролетарського забарвлення. Так доктор Р. Бланк зробив спробу довести на матеріалі виборів 1903 р., що переродження німецької соціал-демократії вже почалося, що в її ряди влилися демократичні, бюргерські елементи [308, с. 140 – 141]. Підкреслювалося, що ревізіонізм, який, на думку А. Бебеля, все більше роз'їдав принципову основу партії, позбавляв її тієї ідейної сили, яка потягнула за собою 3 000 000 німецьких громадян [308, с. 145].

«Мир Божий» в 1906 р. посилив увагу до внутрішньополітичної ситуації в Німеччині. Журналіст П. Берлін у квітні спеціально писав про це [9]. У червні 1906 р. в «Мире Божьем» проаналізували додаткові вибори до Рейхстагу, які відбулися в Дармштадті [131].

Журналісти пов'язували результати виборів із практикою життя. В жовтні 1906 р. журналісти «Вестника Европы» зазначали, що систематичні нападки газет на військово-бюрократичні особливості управління колоніальним відомством імперії спонукали, нарешті, державну владу прийняти радикальну міру – поставити на чолі колоніального відомства не сановника-бюрократа, а досвідченого комерційного діяча, вільного від будь-яких службово-канцелярських традицій. Колишнього керівника принца Гогенлое-Лангенбурга відправили у відставку, а на його місце призначили директора торгово-промислового банку в Берліні [135, с. 848 – 849].

Проте російські журналісти в цілому реалістично оцінювали зміни в політичному просторі Німеччини. В лютому 1907 р. журналісти «Вестника Европы» зазначали, що державний лад Німецької імперії і її окремих частин зберігав ще багато середньовічних рис: старовинні династії і феодалські аристократичні родини ділили між собою владу над різними областями

країни. Місцеві законодавчі сейми носили становий характер, а дворянство і військові знаходилися в привілейованому становищі [137, с. 857].

В 1909 р. в «Вестнике Европе» майже вдвічі у порівнянні з попереднім роком, збільшилось інформації щодо внутрішньої політики. При цьому більше уваги приділялось не політикам, а тенденціям. Так, в серпневому номері повідомлялось про звільнення князя Б. Бюлова та призначення Т. фон Бетман-Гольвега імперським канцлером, президентом прусського міністерства і міністром закордонних справ. Але як констатували журналісти, зміна канцлера не віщувала ніякої зміни в загальній політиці імперії. Князя Б. Бюлова змінив його заступник, що був таким же консерватором по станово-громадському статусу [145, с. 829 – 830].

Російській історик-германіст О. Ю. Ватлін підкреслював, що лібералізація громадської діяльності і розширення системи соціального страхування не послабили впливу лівих опонентів влади [518, с. 16].

Проте, незважаючи на всю гостроту подій у Німеччині, на думку видавців «Мира Божьего», з усіх країн Європи найсильніший вплив російської революції відчула на собі Австро-Угорщина, де вона стала поштовхом до широкого розвитку руху за загальне виборче право. Угорські опозиційні кола намагалися отримати певний політичний досвід із подій у Російській імперії [123, с. 62].

Як стверджувалося в часописі, криза загострювалася. У другій половині 1905 р. країна була у стані урядової анархії. Відновлення кабінету Г. Фейєрварі в червні 1905 р. не могло полегшити становища країни, тому що коаліційна більшість угорського парламенту до цього віднеслась з невдоволенням, а в Австрії з недовірою. Автори журналу ситуацію пояснювали тим, що ні корона, ні коаліційна опозиція, можливо, не бажали відступати від прийнятої точки зору. І в 1906 р. російські ліберальні часописи продовжували уважно відстежувати угорські події. Їх автори підкреслювали, що загальні інтереси народних мас і привілейованих станів вступили в

конфлікт. У випусках часописів детально розглядалася діяльність угорської політичної еліти. У лютому 1906 р. масовий рух в Угорщині призвів до того, що правлячі кола пішли на поступки. Часопис «Русское богатство» в 1905 – 1908 рр. займав помірну, по відношенню до цих подій позицію. Цей журнал стояв на виключно демократичних засадах. В журналах порівнювалися події російської революції з політичною кризою в Австро-Угорщині. Як стверджувалося в часописах, саме загроза революції в імперії призвела до того, що австрійський уряд та імператор Франц-Йосиф були вимушені піти на поступки угорській опозиції – запровадження загального виборчого права [566, с. 15 – 17].

Закон про введення загального виборчого права рейхстаг затвердив 1 січня 1907 р. Але на практиці це право було далеко не загальним. Виборчих прав не мали жінки, встановлювався річний ценз осілості, високий віковий ценз. Нерівномірно розподілялися виборчі округи [567, с. 79].

В 1907 р. російських журналістів найбільше цікавило, насамперед, проведення перших в історії країни загальних виборів. На їхню думку, вибори сприяли залагодженню політичної кризи та призвели до повної перестановки політичних сил у країні. Великий успіх на виборах отримали соціал-демократи, які представляли інтереси, перш за все, робітничого класу. Як зазначали редактори журналів, угорська частина імперії все ж таки отримала справжню автономію.

Не залишилась осторонь часописів ситуація безпосередньо в самій імперії. У лютому 1907 р. журналіст «Современного мира» П. Берлін писав, що в Австрії виборча система будувалась на представництві інтересів різних станів. Виборцю доводилося подавати свій голос в особливій «курії» – землеробській, торговій, міській, сільській тощо. Ці курії і влаштовувались, щоб забезпечити «привілейованим» станам перевагу в Рейхсраті. За таких умов склад парламенту встановлювався в інтересах пануючого стану [8, с. 172]. Але старий австрійський парламент закінчив свою останню сесію, після

якої вступав в силу новий закон про загальне виборче право [258, с. 53]. За таких умов журналіст «Современного мира» Л. Е-ес докладно розглянув виборчу кампанію в австрійський Рейхстаг [92], а в травні 1907 р. журналіст «Русской мысли» С. Фортунатов прокоментував політичне становище в Австро-Угорщині [458]. Тоді там вперше відбулись загальні, прямі, рівні та таємні вибори в Рейхстаг. В результаті голосування найбільше число голосів набрали Християнсько-соціальна партія та соціал-демократи. Ось як ця подія була описана в журналі «Русская мысль»: «перше, що подіяло особливо вражаюче, коли прийшли звістки про результати виборів, – це була перемога соціал-демократів, які відразу придбали 53 мандати: у Відні, Богемії і Моравії, Сілезії, альпійських та італійських провінціях; крім того, більше 50 мандатів підлягали перебалотуванню, і це після того, як в колишньому Рейхсраті їх налічувалося всього 11» [177, с. 202].

«Вестник Европы» підсумував в 1907 р.: в Австро-Угорщині закінчився період важких криз. Проголошення принципу загального виборчого права для австрійських земель одразу викликало заспокоєння в державі. Проте, як зазначалося у журналі, остаточний внутрішній мир буде досягнутий не скоро [139, с. 409]. В «Современном мире» в 1907 р. з приводу виборів писали, що пожвавлення політичного життя в Австрії викликало і спроби до відродження австро-німецького лібералізму, який вже давно поступився своїм місцем християнським соціалістам і соціал-демократам, які завоювали увагу мас тим, що виставили своїм гаслом соціально-економічні перетворення. Вони й здобули перемогу, і цей несподіваний результат виборів поставив австрійський уряд в скрутне становище. Німецькі ліберальні партії були представлені в новому парламенті в меншості, і тому вони не в змозі були надавати дійсну підтримку уряду, який мав тепер важке завдання утворити міцну більшість в парламенті [261, с. 40]. Новий парламент отримав назву «народної палати», оскільки був демократичний за складом. Число селянських депутатів збільшилося майже втричі [262, с. 78].

У листопаді 1907 р. журналіст Л. Василевський (Плохоцький) в «Русском богатстве» проаналізував діяльність оновленого австрійського Рейхсрату [34]. В 1908 р. у російських журналах події в Австро-Угорщині почали відходити на другий план. Причиною цього було завершення політичної кризи. Цього року особлива увага акцентувалася на політичній боротьбі чехів, поляків та італійців, які почали вимагати більших прав.

Певною особливістю висвітлення внутрішньополітичних подій є звернення до них церковних видань. При цьому йому присвячено 41 публікація на тлі 33 публікацій за іншими п'ятьма світськими темами. Помітна і хронологічна специфіка: на 1906 – 1908 рр. припадає 29 матеріалів із 41. Такий вибір пояснюється зацікавленістю російського духовенства виборчими реформами та участю в них представників церков. Так кореспонденти «Церковных ведомостей» писали про участь духовенства в політичному житті Галичини, як про успіх: слов'янство, яке становило близько 60 % всього населення Австро-Угорщини, раніше мало 177 депутатів в парламенті із загального числа депутатів 425. Тепер же з 516 депутатів слов'ян мало бути 259 осіб. Однак, як вважала редакція видання, якби реформу провели справедливо, то слов'яни повинні були б мати 307 депутатів, а німці 187 [373, с. 3062]. Всі три греко-уніатські єпископи постановили взяти діяльну участь в парламентських виборах. Єпископи запропонували духовенству, щоб воно під час виборів об'єдналося і прагнуло привести тих кандидатів, які віддані уніатській церкві [374, с. 3189].

Не дивлячись на те, що часописи у 1905 – 1908 рр. нерідко стояли на різних політичних платформах, знаходилися під впливом різних за своєю спрямованістю політичних партій, у них була схожа позиція щодо процесів в Австро-Угорщині. Російські журналісти вбачали у запровадженні загального виборчого права в 1907 р. значний крок до демократизації суспільного ладу в Австро-Угорщині [566, с. 20].

Розмірковуючи над внутрішнім становищем Австро-Угорщини, російський журналіст Л. І. Гальберштадт в грудні 1908 р. в «Русской мысли» писав, останнім часом у внутрішній політиці Австро-Угорщини помітний вплив спадкоємця ерцгерцога Франца-Фердинанда. На думку автора, не обійшлася без нього і відставка барона фон М. Бека. Л. І. Гальберштадт відзначав, що близька ерцгерцогу партія християнських соціалістів була відкрито ворожою угорській виборчій реформі, обіцяної від імені монарха народам Угорщини. Ліберальна преса, особливо угорська, висловлювалася проти клерикального «нового» курсу [65, с. 187 – 188].

Після завершення політичної кризи в Угорщині інтерес російської ліберальної преси до внутрішніх подій в Австро-Угорщині значно знизився. Увага була зосереджена на її зовнішній політиці. Але російські ліберальні журналісти все ж таки продовжували аналізувати внутрішні події в країні.

За кількістю публікацій на третьому місці Туреччина. Практично всі журнали писали про події молодотурецької революції липня 1908 р. Загальна думка зводилась до того, що для Європи виявилось, як писала «Русская мысль», несподіванкою існування в країні європейського політичного життя [152, с. 191]. «Вестник Европы» підкреслював відновлення в Туреччині конституції [140, с. 793]. Російське суспільство звертало увагу на подібність турецьких і російських подій, прямо не вказуючи на це. В травні 1909 р. в «Современном мире» багато уваги приділялось спробі великого візиру Кіамілі-паші відновити колишній режим і аналізувалось, чому це не вдалось зробити [39, с. 108 – 109].

Чисельні матеріали подавали інформацію про вплив турецької столиці на балканські землі. В вересні 1909 р. «Русское богатство» вказувало на відновлення повної влади султана і зміцнення його позицій в Албанії та Македонії [284, с. 88 – 89]. Але в 1910 р. той же журнал повернувся до албанських подій в матеріалах С. М. Южакова [492, с. 110 – 115], який вказував на неможливість реалізувати «оттоманську ідею».

Також й «Русская мысль» підкреслювала націоналістичний характер виступів албанців, які діяли, наслідуючи греків, сербів, болгар. Отож вирішення проблеми полягало в наданні автономії албанцям [66, с. 195 – 196]. Внутрішньополітичні турецькі питання з 1912 р. відійшли на другий план, поступаючись зовнішньополітичним.

Не набагато менше, але все-таки висвітлювалось польське питання. Це може бути пов'язане із його болючістю для російського суспільства. Польські землі на початку ХХ ст. перебували під владою трьох імперій: Австро-Угорської, Німецької, Російської. Події російської революції 1905 – 1907 рр. мали значний вплив на польські землі. На думку сучасних дослідників, народні виступи в Царстві Польському в окремі періоди за своїм розмахом перевершували російські [645, с. 31]. Отож, російське суспільство слідкувало за розвитком подій на польських землях. Показовою була стаття 1905 р. в «Русской мысли» представника польського та російського суспільного руху О. Р. Ледницького, в якій він критикував дії Росії і закликав надати Польщі автономію [198, с. 128 – 136].

Одразу після введення військового стану 25 жовтня 1905 р. в Царстві Польському в «Русском богатстве» з'явилась присвячена цьому стаття [242, с. 168 – 172]. У грудні 1905 р. тепер вже в «Вестнике Европы» була дана його оцінка. На думку авторів видання, його встановлення викликало масові протести в польському і в російському суспільстві [45, с. 788 – 789].

Практично усі часописи подавали багато відомостей про польські події та аналізували їх. Редакція «Русской мысли» в 1906 р. також активно відслідковувала політичне життя в Польщі. На думку О. Л. Погодина, держави, які визнали за народностями права на самовизначення і самоврядування, змогли зміцнити єдність суспільства і продовжили розвиток культури. Журнал також виступав за встановлення автономії у Царстві Польському [282, с. 146].

Політичне життя в Польщі на початку 1906 р. проходило під знаком підготовки до виборів в Першу Державну думу. Представникам Царства Польського в ній було виділено 37 з 478 місць. Національні демократи, Партія реальної політики, Прогресивно-демократичний союз сприйняли створення парламенту в Росії як одну з важливих поступок царизму і вирішили брати участь у виборах. У той же час ряд інших партій оголосили бойкот виборів, заявивши, що присутність польських депутатів в Петербурзі послужить порятунку царського уряду від банкрутства [645, с. 44].

Депутати від Царства Польського сформували в Думі фракцію «Польське Коло», подібну таким же організаціям у віденському і берлінському парламентах. До складу «Кола» увійшли депутати, кандидатури яких були підбрані керівними органами націонал-демократів. Воно було, по суті, представництвом великого землеволодіння. Тим часом, спорідненні за політичною спрямованістю, російські депутати були противниками автономії Царства Польського. Внаслідок цього польським націонал-демократам довелося зблизитися з кадетами, з аграрним проектом яких була не згодна більшість членів «Кола» [33, с. 81]. Однак Л. Василевський (Плохоцький) зауважував, що Дума не викликала в Царстві Польському того інтересу в широких верствах населення, як це було в Росії [33, с. 87]. За його словами, в Царстві Польському до проголошення маніфесту 17 жовтня 1905 р. головну роль грала Польська партія соціалістів. Після 17-го жовтня 1905 р. становище різко змінилося. На перший план польського національно-політичного життя вийшла націонал-демократія, яка, легалізувавшись, одразу ж стала великою силою та прийняла на себе обов'язок досягти, з одного боку, автономії Царства Польського, а з іншого – придушити в краї «анархію», яка розумілася як революційний рух [33, с. 69 – 70].

Найбільше інформації про польські землі з'явилося у 1907 р., коли почалася підготовка до виборів у Другу Державну думу. Головним чином

аналізувався розклад політичних сил в польських землях Росії, оцінювалися перспективи виборів та коментувалися їх результати [645, с. 45].

Багато уваги приділив журналіст С. М. Южаков у квітні 1907 р. в «Русском богатстве» діяльності польського «Кола» в Державній думі на чолі з Р. Дмовським, коли вони внесли законопроект про автономію Царства Польського [487]. За свідченням польських консерваторів, він був сприйнятий негативно в правлячих колах імперії, оскільки звучав як ультиматум у складний для самодержавства момент. На думку сучасних дослідників, Р. Дмовському не вдалося домогтися підтримки польської ініціативи жодної з думських партій. А вже 3 червня 1907 р. Друга Державна дума була розпущена [645, с. 44 – 45].

Російський політичний діяч В. М. Чернов у своїх спогадах писав, що з самого виникнення Партії Соціалістів-Революціонерів у неї встановилися з ППС дружні відносини. Вже в «надпол'ї», до якого відносив себе В. М. Чернов, в «Русском богатстве» М. К. Михайловського, з усіма польськими справами і проблемами знайомив російських читачів видний член ППС Людвіг Василевський, який писав під псевдонімом Л. Плохоцького [468, с. 295].

Не залишились поза увагою журналістів і внутрішньополітичні проблеми польських земель, що перебували в кордонах Австро-Угорщини. Аналізуючи кризу в цій країні, І. К. Брусиловський в «Русском богатстве» в 1907 р. зазначав, що поляки взяли участь у перших загальних виборах до Рейхсрату. Автор підкреслював, що в польській Галичині боротьба велася через переважання польського клубу, який представляв інтереси шляхти. Головний суперник польського клубу – Польська народна партія з великою напругою боролася проти реакційної шляхти, яка діяла спільно з християнськими соціалістами. І перші результати цієї боротьби виявилися хоча й втішними (вони зібрали 133 306 голосів), але не настільки, щоб паралізувати силу польського клубу [22, с. 155 – 157]. Як повідомляв Л.

Василевський (Плохоцький), в оновленому Рейхсраті польські соціал-демократи виступили з вимогами в галузі польського шкільництва в Сілезії. Там поляки були в протилежність відносинам, що панували в Галичині – елементом, пригнобленим німцями і чехами [34, с. 69].

Журналісти стверджували, що новий порядок голосування на парламентських виборах був і для українських партій у Галичині, як і взагалі для всіх партій, що спиралися на народні маси, політичним надбанням колосального значення. Хоча загальноавстрійський виборчий закон був видозмінений в угоду панівним в Галичині феодалам, однак і в цьому зміненому вигляді він давав русинам в руки могутню зброю політичної боротьби. Вибори відбувалися в обстановці адміністративного терору і зловживання владою. Однак перемогли русинські партії, які стояли на українському національному ґрунті [35, с. 20 – 22].

Характерним для російських спостерігачів було й порівняння ситуації на польських землях під австрійцями і під німцями. В 1908 р. Л. Василевський (Плохоцький) в «Русском богатстве» наголошував на тому, що германізаційна система прусського уряду не дала результатів, очікуваних німецькими «патріотами». Мало того, під тиском онімечення швидко поширювалася національна самосвідомість польських народних мас. Верхня Сілезія на початку ХХ ст. стала осередком сильного польського національного руху. Сілезькі поляки швидко емансипувалися з-під влади католицького центру і вже обирали з 1908 р. в прусський ландтаг польських національних депутатів. Автор часопису сподівався, що пробудяться до національного життя і поляки-протестанти (мазури) Східної Пруссії, які стояли в стороні від загальнопольського руху інших польсько-пруських областей [36, с. 23 – 24]. Журналісти вітали й те, що вибори в загальноімперський парламент так само свідчили про безрезультатність зусиль германізаторів [36, с. 25].

Рейхсканцлер Німеччини Т. Бетман-Гольвег стосовно німецьких політичних партій писав, що матеріальний характер всіх життєвих суспільних інтересів, вплинув і на політичні партії. У консерваторів він проявився в переважаючому впливі союзу аграріїв і його інтересів, у націонал-лібералів – в переважанні великої промисловості. Але від ідейних прагнень, жодна партія не могла зовсім відмовитися [14, с. 15 – 16].

Впродовж 1908 – 1909 рр. та 1912 – 1913 рр. увага російських часописів була прикута, головним чином, до подій на Балканах, на болгарських, македонських, грецьких, сербських, албанських та турецьких землях. В першому випадку це пояснюється розгортанням молодотурецької революції, у другому – спалахом Першої та Другої Балканських війн. Те, що акцент робився на даному факті, вказує інформація про проголошення болгарської незалежності в 1908 р. в рубриці «іноземний огляд» «Вестника Европы» серед повідомлень про боснійські справи та імператора Вільгельма II [90; 141]. Як це постійно подавалось «Вестником Европы», події балканської кризи описувались і як загальнобалканське, і як загальноєвропейське явище, скажімо, як «балканська криза і австрійська політика» і як внутрішня справа окремих країн – Албанії, Греції, Сербії, Чорногорії [143, с. 887 – 891; 146]. Але подавався в основному зовнішньополітичний матеріал. Виняток робився для Македонії, де тліло постійне вогнище антитурецького спротиву. В. Водовозов у липні 1913 р. в «Современнике» зробив огляд боротьби македонського народу за останнє п'ятиріччя. Специфікою цієї діяльності була наявність прогреської, просербської, проболгарської течій поряд з «внутрішньою організацією, що висувала гасло «Македонія для македонців». Але коли сталася турецька революція, то значна частина македонських революціонерів примирилася з думкою про збереження Македонії під владою Туреччини, але за умови набуття нею політичної автономії [50, с. 264 – 265].

У листопаді 1911 р. кореспондент «Русского богатства» І. Калина у своїй статті докладно висвітлив особливості болгарського конституціоналізму та пропорційного представництва. На думку російського журналіста в Болгарії відбувався процес переродження формального народовладдя в його пряму протилежність. «Особистий режим» значно посилювався. Він мав вплив у всіх сферах і проявах національного життя [563, с. 22].

Та й надалі, розглядаючи події Балканських війн, оглядачі часописів разом із подіями в країнах-учасницях конфлікту, як скажемо у «Вестнике Европы», торкалися ситуації в інших європейських країнах [335; 336; 337]. Разом із тим, продовжувався розгляд діяльності австрійського парламенту. Так, А. Глебов в жовтні 1911 р. в «Русской мысли» прокоментував діяльність нового австрійського парламенту. Його політика більше підходила програмі Християнсько-соціальної партії, бо висувала на перший план державну, а не національну ідею [74, с. 78 – 79]. Редакція «Вестника Европы» в травні 1914 р. повідомляла, що обидва парламенти в Австро-Угорщині діяли за виняткових умов, а уряд тимчасово діяв на підставі статті 14 австрійської конституції [149, с. 386 – 387].

З початку Першої світової війни російські журналісти знову зосередили свою увагу на німецьких та австро-угорських внутрішньополітичних подіях. В першу чергу їх, як і російське суспільство, цікавила позиція імперського парламенту, його відношення до війни.

В «Современном мире» проаналізували, як діяв рейхстаг та німецькі партії в перші дні війни. 5 серпня 1914 р. скликано екстрену сесію, яка повинна була надати уряду необхідні кошти. За день до її відкриття планувалося засідання парламентських фракцій щодо голосування військових кредитів. Напередодні засідань імперський канцлер запросив до себе лідерів усіх парламентських фракцій і зробив важливу конфіденційну заяву. По-перше, він повідомив, ніби з достовірних джерел, про існування

між Бельгією та Францією таємної конвенції, за якою бельгійський уряд погодився пропустити французьку армію для нападу на Німеччину. Але, як вважали кореспонденти, це повідомлення не могло так сильно подіяти, як другий секрет з вуст канцлера. Він заявив, ніби російські війська вже встигли зайняти дві східних провінції Пруссії, так як Німеччина, абсолютно нібито не чекала нападу з цього боку, не підготувала сили для відбиття наступу противника на східному фронті. Навіть серед соціал-демократів виявилися люди, які повірили, або зробили вигляд, що повірили цим звісткам канцлера. Редакція відзначала, що це подіяло найгнітючим чином на представників всіх партій, особливо на соціал-демократів. В результаті фракція переважною більшістю вирішила голосувати за військові кредити без жодних умов [395, с. 119 – 127]. Проте значна увага приділялась і повсякденній ситуації в Німеччині. Писали про поширення масового психозу серед населення, про посилення страхів шпигунства. Нагніталась інформація про звірства німецьких військ, застосування середньовічних прийомів ведення війни німцями [150].

Британський дослідник К. Бреннан зазначав, що в результаті ряду декретів, оприлюднених наприкінці липня 1914 р., верховне командування армії отримало повноваження цивільної адміністрації в Боснії, Герцеговині та Далмації на Півдні, і в дуже широко визначеному районі глибинки Східного фронту, що охоплював Галичину, Буковину, значну частину Сілезії та кілька районів Моравії [699, с. 50 – 51].

В «Современном мире» також писалося, що в Австро-Угорщині після початку війни продовжилися процеси розвитку мирного часу, тільки у пришвидшеному темпі. Військові невдачі наклали відбиток на державне життя. Австро-Угорський генеральний штаб пішов у підпорядкування німецькому, а граф І. Тісса, диктатор Угорщини, став диктатором обох частин Австро-Угорщини [478, с. 48 – 49].

З приводу цих подій кореспондент Р. Стрельцов в січні 1915 р. писав, що в Австрії відбулися переміщення, які мали велике політичне значення. Міністром закордонних справ став ставленик угорського прем'єра барон Буріан. Угорщина прагнула підтримати свій вплив у країні [400, с. 234 – 235]. Проте внутрішня політика в Німеччині, Болгарії, Туреччині – країнах-ворогах видавалася не надто обнадійливою [321; 323].

Інший оглядач Ензіс вважав, що Австро-Угорщина поступово втрачала значення великої держави і ставала союзною німецькою державою, подібно до Баварії або Саксонії. На думку редакції, логічним завершенням цього процесу могло бути конституційне об'єднання з Німеччиною [478, с. 49].

Частково це пов'язувалось зі змінами на австрійському троні. В листопаді 1916 р. журнали писали про смерть Франца-Йосифа. Так «Русская мысль» докладно охарактеризувала його політику [196, с. 8], а Л. Слонімський із «Вестника Европы» писав про нового австрійського імператора і угорського короля 29-річного Карла-Франца-Йосифа – досить невиразну особистість, яка скоріше за все перетвориться на «блискучого ад'ютанта» Гогенцоллернів, слухняного виконавця їхніх задумів [357, с. 359].

Після Лютневої революції 1917 р. в Російській імперії російських журналістів цікавив її вплив на внутрішнє становище в Центральній Європі. М. С. Русанов в «Русском богатстве» писав, що в Австрії соціал-демократи закликали прихильників почати агітацію за укладення миру без контрибуцій і анексій [328, с. 273]. Одночасно Л. Слонімський у «Вестнике Европы» розглядав дієвість питання війни і миру в Німеччині, перспективи миру для Албанії, Греції, Румунії [358; 359].

В «Летописи войны 1914 – 1916 гг.» вже з 1914 р. почали друкуватися статті щодо внутрішньої політики, зокрема її запровадження на землях, зайнятих німцями.

Проте буремні події 1917 – 1918 рр. призвели і до згорання видань часописів, і до втрати інтересів редакцій до внутрішніх подій у країнах світу.

За ці два роки з'явилося півтора десятка повідомлень, головним чином, з другорядних питань життя Австро-Угорщини та Німеччини.

Таким чином, російські часописи звертали достатньо уваги на внутрішньополітичне життя країн Центральної та Південно-Східної Європи впродовж 1905 – 1918 рр. Фактично ця тема була пріоритетною для російського суспільства і для редакцій журналів. Найбільше матеріалу з'явилося в 1906 – 1909 рр. і в 1914 – 1916 рр. Це були найважливіші роки для росіян. Головні події того часу – виборча реформа та питання війни і миру – найбільше цікавили російських громадян. Про це свідчить і те, що, здавалося би, така близька для росіянина тема, як проголошення Болгарії царством з отриманням повної незалежності, залишилась у тіні виборчого питання. Отож уявлення про країни Центральної та Південно-Східної Європи складались на підставі реформ у регіоні. Навіть в часи війни оглядачі очікували продовження реформ, що призведуть до миру.

В залежності від спрямування часописи висвітлювали події з різною мірою повноти. Так, в ліберальних та лівих журналах докладна і досить рівномірна увага приділялась політичному життю практично в усіх землях регіону. Праві часописи більш роздрібно висвітлювали ситуацію. Так, в них значно менше висвітлювалися події в Австро-Угорщині. При чому журналісти багато зверталися до становища слов'янського населення в країні. Проте менше матеріалів давали про події в слов'янських країнах та Греції. В церковних часописах інформації про політичне життя було в десятки разів менше, ніж в світських виданнях. При цьому про Австро-Угорщину писали більше, ніж про Німеччину. Ці редакції більше критикували соціалізм. Зате надзвичайно доброзичливо вони відносились до православних балканських країн.

2.2. Політична боротьба. В політичному плані в країнах регіону розвивались та набували популярності різноманітні політичні течії, що частково вже реалізувались в партії. Проте, якщо в Австро-Угорщині та

Німеччині вони вже утвердились та здобули значну підтримку населення, в країнах Південно-Східної Європи їм потрібно було ще заявити про себе. Широкою характеризувалась діяльність соціал-демократичних робітничих партій, що виступали з гаслами захисту соціальних і політичних інтересів робітництва. В деяких країнах регіону саме в цей час йшло їх становлення. Але процес об'єднання різних партій тільки розпочинався.

Продовжувалась, але різними темпами та з коливаннями і відступами, реконструкція старих державницьких інститутів та структур монархічних режимів. Політична модернізація охоплювала усі ланки суспільств країн Центральної та Південно-Східної Європи. Особливо помітно це відбивалось на армії та системі управління державою, у функціонуванні урядів. Проте на теренах регіону вона проявлялась нерівномірно, з різною швидкістю та глибиною сприйняття. Часто перешкодою на шляху її запровадження ставали зловживання посадовців та наближених до правлячих кіл угруповань і окремих осіб. В більшості земель вона все ще була не структурована, не мала щільної мережі первинних осередків. Їх запровадження викликало спротив різних політичних і соціальних сил як у містах, так і в селах. Однак опозиційна діяльність ще не набула системного та повсюдного характеру. Тому час від часу країни регіону потрапляли в кризові ситуації. Та разом із тим, політична боротьба не набувала домінуючого характеру в розвитку суспільства цієї частини Європи.

Статистика опублікованого матеріалу частково відображує центральноєвропейську та південно-східну європейську ситуацію. За кількістю представлених матеріалів вона знаходиться в кінці переліку тем і нараховує 258 публікацій, тобто 7,6 %. На відміну від внутрішньої політики матеріал розподілився доволі рівномірно за роками. Але все-таки спостерігалися невеликі дворічні сплески зацікавленості – в 1905 – 1906 рр. (58 матеріалів, або 22 % від загальної кількості по темі) та в 1912 – 1913 рр. (50 матеріалів, або 19 %). Тільки 1917 – 1918 рр. дали спад публікацій –

менше десяти на два роки, що пояснюється внутрішніми російськими проблемами. Найбільшу зацікавленість до означеної проблеми виявили «Вестник Европы» (72 публікації), «Русское богатство» (63) та «Русская мысль» (45) [Додаток № 1; 2.1; 2.3; 2.7; 2.9].

У «Современном мире» зазначалося, що доцентровими силами зчеплення Австро-Угорщини були три псевдооснови австрійського державного життя: династія, клерикалізм та поліцейсько-військова влада. На думку Ензіса, тільки остання з них могла мати значення. Однак австрійська державність шукала і знайшла нову силу зчеплення, а саме в спільних інтересах економічного розвитку. Але, як вважав автор, ця сила була реальною тільки по відношенню до деяких земель. Австрійські соціал-демократи особливо захопилися за цю думку. Їх основною ідеєю було подолання чвари на ґрунті економічного об'єднання. Але навіть власне для себе австрійська соціал-демократія не могла цього здійснити [478, с. 47].

Впродовж майже усіх років, зокрема в 1905 – 1914 рр., російські часописи прискіпливо стежили за урядовою ситуацією в Австро-Угорщині та в обох її частинах. У лютому 1905 р., аналізуючи розвиток політичних подій в Австро-Угорщині, редакція «Русской мысли» зазначала, що крім династійного зв'язку, коли імператор австрійський був одночасно і королем угорським, єдність двох частин імперії забезпечувалася загальною армією, міністром закордонних справ, делегаціями та митним тарифом. Але виявились сили, що прагнули до відділення угорської армії від імперської, до встановлення повної незалежності Угорщини, пов'язаною з Австрією лише особистою унією [114, с. 241].

Цю ж тему розвивав у лютому 1905 р. С. М. Южаков з редакції «Русского богатства». Він вказував на те, що наслідком виборів до будапештського парламенту в січні 1905 р. – опорі влади лібералів – стала відсутність більшості. Тобто угорський міністр-президент І. Тиса помилився [480, с. 107 – 109]. Більш категоричний у своїх висновках Л. З. Слонімський з

«Вестника Европы», за словами якого більш радикальні події відбулися саме в Угорщині. Опозиція, очолювана Ф. Кошутом і графом А. Аппонї, вперше отримала більшість у парламенті. Проте, на думку Л. З. Слонімського, політичні кризи в обох частинах Австро-Угорщини розв'язалися порівняно благополучно [112, с. 844]. Але не все було так однозначно. Недаремно в червні 1905 р. С. М. Южаков підкреслював, що чотири місяці імператор не хотів відпустити міністерство І. Тиси, яке зазнало поразки і не мало більшості в парламенті. Тільки 5 червня Франц-Йосиф прибув до Будапешта і підписав декрет про призначення Г. Фейєрварі міністром-президентом тимчасового кабінету [484, с. 199 – 200].

З цього приводу Л. З. Слонімський вважав, що Франц-Йосиф не міг погодитися, щоб в армії застосовувались національні мови, а не німецька. В той же час угорці вважали вживання чужих командних слів в угорській армії безглуздом й образою національної гідності [118, с. 363].

Фактично ж справа торкалась формування уряду і прерогатив влади. В «Русском богатстве» підкреслювали небажання Франца-Йосифа допустити появу особливої угорської армії та економічного роз'єднання Австрії та Угорщини. Парламент наполягав на своєму, погрожуючи відмовою бюджету [481, с. 163]. «Русское богатство» продовжив тему і в наступному номері. Уже у Відні Франц-Йосиф у перемовинах із угорцями заявив, що в питанні армії він не зробить більше ніяких поступок [483, с. 252]. Актуальність теми була настільки очевидною для росіян, що до обговорення долучались й інші журнали [120]. І російські політики, й угорські опозиційні кола намагалися отримати певний політичний досвід із подій в обох імперіях, ситуація в яких продовжувала загострюватись. За висновком «Мира Божьего» у другій половині 1905 р. Австро-Угорщина була в стані урядової анархії. Відновлення кабінету Г. Феєрварі в червні 1905 р. в обох частинах Австро-Угорщини сприймали як поганий крок [121; 123, с. 62]. Слідом за «Миром Божьим» Л. З. Слонімський в «Вестнике Европы» розглядав політичний

конфлікт між угорським парламентом і короною в рамках виборчої реформи [124; 126, с. 371]. Тобто події розвивались у руслі принципів парламентської демократії. «Вестник Европы» в 1906 р. констатував, що в Угорщині нарешті уклали угоду між короною і об'єднаною опозицією. 8 квітня 1906 р. була досягнута домовленість про формування нового уряду. А вже нові вибори в травні дали більшість національній партії [129, с. 389 – 390].

Незважаючи на те, що, як засвідчив «Мир Божий», «австро-угорська криза на час, принаймні, залагоджена» [128, с. 52], в наступні роки провідні часописи продовжували відслідковувати боротьбу парламенту, уряду та імперської влади. Так, «Русское богатство» в 1906 р. загостило увагу читачів на питаннях міжурядового зіткнення з приводу економічної угоди, зокрема митного тарифу [283, с. 137]. Небезпечною для влади залишалась проблема виборчої реформи. Як повідомляв «Мир Божий», її гальмування викликало виступи народних мас при тому, що рейхсрат не підтримував поступки корони. До того ж, виникала загроза зіткнення обох парламентів Австро-Угорщини [131, с. 43]. «Русскую мысль» особливо цікавило введення загального виборчого права [134, с. 217 – 218; 177, с. 199; 485, с. 119].

«Современный мир» в 1907 р. розкривав підклимну боротьбу довкола закону і показував, на що прийшлося піти уряду задля його проходження в палаті господ (в питанні про граничну кількість призначуваних короною довічних членів). Втім, на думку редакції видання, ймовірно, тут вплинув і тиск пролетаріату, і відсутність підтримки громадської думки [257, с. 88]. Про методи відносин імператора з парламентськими партіями писав С. М. Южаков в січні 1910 р.: Франц-Йосиф по черзі відкинув програми всіх парламентських вождів, і закликав Лукача та К. Кюн-Хедерварі, непопулярних діячів, що не мали в парламенті жодного впливу, але могли діяти незаконно і неконституційно [490, с. 124 – 125]. Журналіст навів ще один приклад взаємовідносин парламенту-уряду-монарха: палата величезною більшістю відкинула програму К. Кюн-Хедерварі. Той відповів заготовленим

указом імператора про відстрочку засідань парламенту. Палата оголосила цей крок неконституційним і постановила не давати ні податків, ні рекрутів, ні кредитів. Але імператор затвердив його програму [490, с. 126]. В 1911 р. «Русское богатство» знову звернулося до діяльності тепер вже розпущеного рейхсрату [249].

На тлі розгляду загальної політичної боротьби в Австро-Угорщині в часописах привертають увагу спеціальні огляди розвитку соціалістичного руху і його течій та партій. У січні 1908 р. у «Вестнике Европы» писалося, що як результат, новий австрійський виборчий закон призвів до повної перестановки колишніх політичних партій, і на сцену виступили соціал-демократи, що об'єднували різноманітні елементи робітничого класу та інтелігенцію. У другій половині імперії положення було більш стійким з часу створення самостійного парламентського міністерства під керівництвом Ш. Векерле [139, с. 410].

В «Русском богатстве» на цьому питанні спеціалізувався Л. Василевський [31; 34; 38]. Не залишав він осторонь і боротьбу в середині цього руху і вказував, що поразка християнських соціалістів стала джерелом торжества німецьких опозиційних фракцій, зокрема, і соціал-демократів [38, с. 37 – 38]. Зате «Современный мир» підкреслював їх силу: коли в травні 1912 р. соціал-демократи Будапешта закликали до загального страйку, лише військам вдалося відстояти палац парламенту [160, с. 281 – 282].

Окрім цієї теми, часописи звертались і до випробуваних тем армії та виборів [331]. На думку «Современного мира», загальне виборче право було для корони лише знаряддям проти непокірних магнатів [154, с. 37]. Влітку 1912 р. і «Современный мир», і «Русское богатство» писали про дії угорського парламенту щодо військового законопроекту [160, с. 281 – 282; 334, с. 90]. Разом із тим, «Русское богатство» підкреслювало, що ті прогресивні явища, котрі виникли в Австрії, паралізуються іншими чинниками. Опозиція не в змозі зламати опору магнатів, оскільки сама

значною мірою пов'язана з ними родинними зв'язками [338, с. 315 – 316]. Продовжуючи цю тему, М. Б. Ратнер в «Современнике» писав, що політична боротьба була природним відображенням існуючих в країні соціально-економічних відносин та державно-правових умов [302, с. 177]. Отож, хоча, як писав в 1914 р. «Вестник Европы», боротьба політичних партій іноді призводила до неприємних інцидентів, уряд прислухався до громадської думки і намагався взагалі діяти справедливо, розумно і не ставився вороже до існуючих суспільних течій, хоча б і яскраво опозиційних [149, с. 389].

Крім основних частин імперії, в поле зору часописів потрапляли й інші її території. Достатньо типовою для російського погляду на цю сторону діяльності імперських структур була стаття в «Русском богатстве» за листопад 1907 р. Л. Василевського (Плохоцького) про діяльність чехів в оновленому австрійському парламенті. Автор підкреслив, що чеські партії порушили питання про рівноправність мов у діловодстві парламенту і добилися введення додатку до протоколу, в якому тексти, внесені не німецькими депутатами, забезпечувалися німецькими перекладами [34, с. 67 – 68].

Що стосується огляду політичної боротьби в Німеччині в російських часописах, то за тематикою вони подібні до австро-угорських. Разом із тим, специфіка відносин імператора й уряду в Німеччині також не залишилася без уваги оглядачів. Але на першому місці стояли виборчі питання.

«Вестник Европы» в 1907 р. прокоментував результати парламентських виборів в Німеччині 25 січня 1907 р. Їх результати далеко не виправдали припущень німецького канцлера і виявилися абсолютно несподіваними для окремих партій. Центр зберіг майже всі свої позиції. «Вільнодумні» ліберали, налаштовані на повну невдачу, були спантеличені несподіваним успіхом, отримавши нові місця. Але головний удар був нанесений соціал-демократам, які втратили відразу дев'ятнадцять місць [137, с. 865 – 866]. Майже так само про ці вибори в Німеччині писало й «Русское богатство» [304, с. 125].

Проте німецький матеріал давав більше матеріалів відносно зловживань довкола політики, ніж в Австро-Угорщині. В грудні 1908 р. російські журналісти з «Вестника Европы» повідомляли, що перший і сильний удар монархізму завдали викриття, що призвели до скандальних процесів графа Мольтке і князя Філіпа Ейленбурга. Але ще більшого міжнародного розголосу набули публікації лондонської газети про бесіди Вільгельма II з колишнім англійським дипломатом. Виходило, що імператор Вільгельм II повідомив співрозмовнику відверто неправильні відомості щодо ставлення німців до англійців і вжив заходів проти цієї буцімто войовничої течії, спрямованої проти Англії [142, с. 792 – 793]. Але головний інтерес для російських журналістів «Вестника Европы» представляли жваві дебати з цього питання, що відбувалися в імперському сеймі 10 та 11 листопада 1908 р. і які демонстрували взаємовідносини суспільства і монархії [142, с. 794]. Пропозиція про особливу адресу на ім'я імператора була відхилена більшістю. У Потсдамі 17 листопада 1908 р. імператор прийняв князя Б. Бюлова і уважно вислухав його кількогадинну докладну доповідь. Спираючись на звіти в німецьких газетах, російський часопис підкреслив, що імператор «... висловив свою волю: залишаючи осторонь перебільшення громадської критики, які він визнає несправедливими, він вбачав своє найголовніше імператорське завдання в тому, щоб забезпечити сталість імперської політики зі збереженням конституційних відповідальностей. Згідно з цим, імператор схвалив пояснення імперського канцлера і висловив йому свою довіру» [142, с. 799]. Із цензурних міркувань видання не коментували ставлення монарха до громадської думки.

Журналісти «Современного мира» К. Вейдемюллер та В. Майський знову не оминули увагою діяльність соціал-демократичної партії в Німеччині напередодні Першої світової війни [40; 221, с. 180 – 181]. З її початком часописи шукали пояснень повороту німецьких партій до війни. У статті кореспондента Ю. Стеклова в «Современном мире» (жовтень 1914 р.)

зазначалося, що напередодні війни німецька соціал-демократична партія мала 4,5 млн. виборців, 2,5 млн. членів професійних спілок, потужну і дисципліновану організацію, що робило її гегемоном міжнародного соціалістичного руху. Однак, коли виникла загроза війни, партія виявилася абсолютно безпорадною в найтрагічніший момент європейської історії. Окрім того, вона просто не отримала в країні достатньої підтримки [395, с. 118].

Не менше цікавило російське суспільство й відношення німецького народу до війни. В 1915 р. журналіст Ензіс писав, що соціал-демократи, як і інші, йшли на війну і билися не гірше за інших. Деякі депутати рейхстагу пішли добровольцями. Ті, хто залишилися в тилу, підтримували війну нарівні з усім іншим цивільним населенням. Автор статті констатував, що величезна більшість партії в перші місяці війни безумовно підтримувала німецький уряд. Цей внутрішній мир означав припинення класової, політичної, економічної боротьби та загалом будь-якої виборчої боротьби. За угодою між усіма партіями тепер на додаткових виборах без боротьби поступалися мандатом тій партії, якій він належав раніше. Припинилася і будь-яка інша агітація [477, с. 100 – 103]. Загалом «Современный мир» приділяв значну увагу діяльності лівих партій в Німеччині та Австро-Угорщині. Журнал надав свої сторінки Г. Плеханову для аналізу внутрішньої ситуації на захоплених австрійцями і німцями землях [280]. Можливо, були певні сподівання впливу партій на суспільні настрої в стані ворога і наближення миру.

У лютому 1915 р. журналіст «Современника» С. Далін звернув докладну увагу на зміни в суспільних поглядах німців. Він писав, що із загальним протверезінням приходили і нові думки про початок і причини війни. До цього часу громадськість Німеччини була переконана, що з її боку війна мала чисто оборонний характер, а вся провина лягала на Англію і Росію. Однак, як підкреслював С. Далін, не варто було думати, що від цього

могла статися зміна в політиці будь-якої партії. Бажати поразки Німеччини в покарання своєму уряду означатиме нанести удар самому собі [83, с. 247].

Після Лютневої революції в Російській імперії журналістика продовжувала аналізувати внутрішні події в Німеччині у контексті впливу революційних подій в Росії на політичне життя в Німеччині. Весною 1917 р. «Русское богатство», розглядаючи це питання, зазначало, що Лютнева революція 1917 р. призвела до активізації соціал-демократів, але не до рішучого опору панівним класам. Однак початок, на думку журналіста, покладено. На великих страйках в квітні 1917 р. в Берліні і в Шпандау найбільш енергійна меншість перейшла з ґрунту економічних вимог на політичну платформу. Нова «незалежна», різко антимілітаристська фракція соціал-демократії, яка пішла на спад під впливом відмови союзників вести переговори з Німеччиною, знову почала поширюватися і зміцнювати свої позиції в Берліні та інших великих центрах [328, с. 272 – 273].

Розглядаючи ситуацію в Німеччині і Австро-Угорщині, оглядачі звертали увагу й на польські землі у складі імперій, хоча про них і згадували, розглядаючи інші території. Схожа ситуація була і з підросійськими землями. Проте саме про цю територію писали не так багато. Лише з початком революційних подій в 1905 р. періодичні видання стали більше приділяти уваги політичному життю в різних регіонах імперії, в тому числі і в Царстві Польському. В січні 1906 р. «Мир Божий» опублікував статтю, присвячену позиції польського суспільства щодо війни Росії з Японією. Л. Василевський (Плохоцький) писав, що усі польські партії приурочили свою тактику до подій Російсько-японської війни. Він вважав, що ця війна завдасть важкого удару самодержавному ладу і направить Росію на новий шлях. Тому всі партії вітали війну як подію, що прискорювала політичну еволюцію Російської імперії [29, с. 232].

Про внутрішньополітичну ситуацію в польських землях з початку Першої російської революції йшла мова у першому розділі. В кінці 1905 р. в

часописах вже стали з'являтися матеріали про наростання політичної діяльності в польських землях. Російські журналісти з обережністю оцінювали події в Царстві Польському. За повідомленням В. Мякотіна з «Русского богатства», в різних містах Привіслінського краю відбувалися багатотисячні вуличні ходи. Однак, незважаючи на дії протестуючих, на думку редакції «Русского богатства», уряд мав справу не зі спробою відділення від держави, а з прагненням до автономії, не з повстанням, а з мирними народними маніфестаціями і громадськими зборами. Інтонації автора вказують, що він зі співчуттям ставився до вимог мас [242, с. 168 – 170]. Подібне відношення присутнє і в статті за грудень 1905 р. в «Вестнике Европы», де оцінюється запроваджене в Царстві Польському військове положення [45, с. 788 – 789].

Зате поява Державної думи викликала пожвавлення в польських землях, про що сповістили усі часописи. Національні демократи, партія реальної політики, прогресивно-демократичний союз сприйняли створення парламенту в Росії як одну з важливих поступок царизму і вирішили приймати участь у виборах. В той же час низка інших партій оголосила бойкот виборів, заявивши, що сам факт присутності польських депутатів в Петербурзі слугуватиме порятунку царського уряду від банкрутства [645, с. 44].

В подальшому часописи менше торкалися польських подій і почали повертатись до них у зв'язку із виборами в чергову Думу. Так, Р. Видрін повідомляв, що виборна кампанія в 4-ту Думу в 1912 р. в Царстві Польському пройшла під знаком запеклої боротьби польських і єврейських буржуазних партій [63, с. 97 – 98]. Автор наголошував на тому, що вибори сприяли охолодженню між польськими буржуазними партіями і опозицією. Законопроект про міське самоврядування в Царстві Польському, схвалений думською більшістю, піддався в подальшій законодавчій стадії серйозним обмеженням. Надаючи полякам право польської мови, законопроект

встановлював право росіян вимагати пояснення російською мовою. Поправка встановлювала обов'язковість російської мови у внутрішніх і місцевих зносинах в міському самоврядуванні. В такому виправленому вигляді законопроект надійшов знову в Думу. Опозиція не тільки не побажала прийняти законопроект, але висловилася проти його постановки на обговорення. У часописі підкреслювалося, що після цих думських дебатів опозиція остаточно розійшлася з польським «колом» [63, с. 99 – 100].

В «Мире Божьем» зазначалося, що не відмовившись від ідеалу абсолютно незалежної польської демократичної республіки, Польська партія соціалістів поставила собі за мету домогтися такої державної самостійності Царства Польського, яка дозволила б йому розвиватися цілком вільно, не відділяючись від Росії [569, с. 20].

Революція вплинула на дві інші частини Польщі, в яких були зроблені спроби вирішити внутрішні проблеми, що також знайшло своє відображення в пресі. В вересні 1906 р. Л. Василевський опублікував статтю в «Русском богатстве», присвячену національному питанню в австрійській соціал-демократії. Він зазначав, що під впливом руху в Царстві Польському виник аналогічний рух і в Галичині. Австрійській соціал-демократії доводилося зважати на третій національний елемент – польський. Він почав відігравати серйозну роль в Сілезії і навіть в східній Моравії, де колись поляків не було, і де згодом ними переповнилися копальні й заводи Острова. Як у Відні важливим фактором соціалістичного руху стали чеські робітники, так в Сілезії – поруч з чеськими – на перший план вийшли польські [31, с. 47 – 48].

Л. Василевський порівнював становище в польських землях Австро-Угорщини і Німеччини. В листопаді 1906 р. в «Современном мире» він писав, що політика онімечення згуртувала в одну масу все польське населення незалежно від класової приналежності. Селянин та робітник бачили, що за польське походження переслідували і їх самих, і графа-поміщика, власника фабрики, купця, священика, адвоката, лікаря, а тому

перейнялися почуттям національної солідарності зі своїм експлуататором. На думку Л. Василевського, вони не помічали, що ці останні прекрасно відстоювали свої вузько-класові інтереси під прапором національної боротьби з пруським урядом за допомогою голосів народу під час виборів. Таким чином, незважаючи на існування в Німеччині загальної, прямої, рівної та таємної подачі голосів, єдиним представником всього польського населення в Пруссії було «Польське Коло» – консервативна фракція, яка захищала насамперед інтереси польських аграріїв [32, с. 38].

За таких умов прогресивні течії не знаходили ґрунту в польському суспільстві. Сильний національний гніт, і викликаний цим низький культурний рівень народних мас і інтелігенції був перешкодою для розвитку соціалізму. І в російських, і в австрійських польських землях університетська молодь грала величезну роль при зародженні перших соціалістичних організацій, особи з інтелігенції були необхідними помічниками в економічній і політичній боротьбі робітничого класу. На пруських польських землях не було жодного випадку, щоб студент або місцевий інтелігент брав участь у соціалістичному русі. Всі без винятку інтелігенти-соціалісти, що з'являлися в Познані або Верхній Сілезії, були вихідцями з російської Польщі. Місцева інтелігенція, захоплена чисто національною боротьбою, ставилася до соціалізму вкрай вороже [32, с. 39].

Македонська тема, зважаючи на її резонанс та положення одного із останніх володінь Османської імперії в межах Європи, продовжувала викликати співчутливі відгуки російських журналістів. Разом із тим, вони прагнули до об'єктивного висвітлення положення на Балканах. В травні 1905 р. «Мир Божий» запропонував рецензію на книжку, видану македонською «внутрішньою організацією», автори якої зібрали насичений і ретельно перевірений матеріал, що характеризував кривавий розвиток македонського питання за останні десять років. Книга являла собою обвинувальний акт проти турецького свавілля. Автори з повною відвертістю та навіть з деяким

почуттям задоволення описували діяльність македонських революціонерів, які не раз завдавали туркам великих неприємностей і викликали, зі свого боку, криваві репресії. Створення «внутрішньої організації» було викликane, за словами авторів, саме цим нестерпним гнітом турецького деспотичного режиму, через який страждало все населення [116, с. 86].

В жовтні 1905 р. в «Мире Божьем» журналісти повідомляли про поступове наростання бажання різних політичних та етнічних сил македонських земель об'єднатися для спільної боротьби з турками. Зокрема керівники сербського революційного руху в Македонії, Ташкович і Герджикович, приїжджали в Софію для переговорів з «внутрішньою македонською організацією» [121, с. 73 – 74].

Проте редакції не підтримували жодну сторону македонського протистояння, прагнучи правдиво показати ситуацію на підтурецькій території. Так, «Вестник Европы» в червні 1906 р. нагадав про тамтешні турецькі порядки [130], а в вересні 1906 р. повідомив, що в Македонії та в інших місцях відбувалися вже не сутички повсталих християн з турецькими солдатами, а жорстокі битви християн між собою, битви греків з болгарами і куцо-волохами, винищувальні набіги грецьких загонів на болгарські села, і навпаки, напади болгар на греків. Болгарське князівство не могло впоратися з національним рухом проти греків. Греція, зі свого боку, була безсила, а міжнародний європейський контроль фактично відсутній [133, с. 406].

Кореспондент «Вестника Европы» М. Кулябко-Корецький в 1907 р. поділився враженнями від поїздки в Македонію. За одноголосним твердженням жителів, з якими йому довелося розмовляти, ніколи страждання болгарського елемента, який чисельно переважав у країні, не були такими нестерпними [190, с. 137].

У грудні 1912 р. «Современник» зазначав, що партія, яка дала собі назву «Македонська революційна організація» значно еволюціонувала. Наразі наміри партії стали більш чіткими. Програма ще не була детально

розроблена, але всі організації, що входили до її складу, вимагали політичної автономії для Македонії. Вони допускали призначення генерал-губернатора з християн, але законодавство – незалежне від центру [78, с. 352 – 353].

Журналіст Горцев в «Современнике» в листопаді 1912 р. дав розгорнуту інформацію про македонський рух. Він писав, що в 1907 р. внутрішня організація мала вже 3 течії. Перший напрямок субсидувався болгарським урядом і видавав у Софії газету «Ильинъ день» (в журналі він був позначений як новий верховістський напрямок). Друга течія була абсолютно новою. На її чолі стояв Чернонець, який видавав газету «Ординській глась». Він доводив, що автономія не врятує Македонію, оскільки там нації ворогували між собою. На його думку, необхідно було, щоб всі нації об'єдналися і боролися за відновлення в Туреччині конституційного ладу. Серед прихильників цієї течії були і соціалісти, наприклад Д. Влахов та К. Антонов. «Ординській глась» різко висловлювався проти четників. Третій напрямок, на чолі якого стояв Я. Санданський, схилявся до реформування четників, але вважав передчасним їх знищення. Представники цього напрямку визнавали загальну боротьбу за конституційний лад, але вважали разом з тим за необхідне домагатися автономного устрою Македонії. Дві останні течії вороже ставилися до першої. За рішенням Я. Санданського, І. Гарванов та Б. Сарафов були вбиті через їхній зв'язок з болгарським урядом [81, с. 360].

Вже в наступному номері «Современника» Горцев, аналізуючи положення Македонії після Молодотурецької революції писав, що перша з течій внутрішньої організації поставилася до турецької революції вороже. Навпаки, другий і третій напрямки широ вітали революцію і відновлення конституції. Старі партії були розпущені і утворилися нові, легальні: «Конституційний клуб», центр якого розміщувався в Салоніках, та «Народно-федералістична партія» на чолі з Чернонецем і Я. Санданським. Перша партія була помірною-націоналістичною, друга – радикальною. В

результаті вплив Болгарії значно знизився. На думку редакції, надії македонців зверталися до молодотурецького парламенту, від якого чекали проведення реформ. Впродовж року не діяли четники, що розійшлися. Та зброя залишилася у населення [78, с. 361].

Значну увагу журналісти приділили політичним аспектам Молодотурецької революції липня 1908 р. Причому наголоси робились на діях і ролі армії та на політичній складовій султанської влади. Початок подій здавався простим заворушенням у військах, звичайним в Туреччині військовим заколотом з причини поганих матеріальних умов. Однак, вже через кілька днів ситуація різко змінилася. З кінця червня, коли спалахнуло заворушення у військах Третього армійського корпусу, розташованого в Македонії, пройшло якихось три тижні до 23 липня 1908 р. – дня оголошення султаном відновлення конституції 1876 р. [152, с. 191]. Під тим самим кутом зору ці події висвітлювались на сторінках «Вестника Европы» [140].

«Вестник Европы» в березні 1909 р. констатував, що конституція і парламент ще не могли вважатися захищеними від випадковостей, і це наочно показав інцидент з великим візиром Кіамілем-пашею. У кінці січня 1909 р. він, зберігши при зовнішньому конституційному лібералізмі колишні зв'язки і прихильників, став вживати заходів до видалення зі столиці військ, відданих молодотуркам, і для цього змінив військового і морського міністрів. Офіцери армії і флоту запідозрили спробу державного перевороту і негайно підпорядкувалися парламенту. Великий візир почав виправдовуватися, але султан прийняв відставку Кіаміля і призначив на його місце колишнього міністра внутрішніх справ Хільмі-пашу [144, с. 415 – 417]. Оглядач «Русского богатства» однозначно охарактеризував ці події як контрреволюцію [93].

К. Вейдемюллер у травні 1909 р. в «Современном мире» подав розгорнутий виклад діяльності турецького парламенту та реакції влади. Автор статті не сумнівався, що дії Кіаміля-паші були спробою революції

зверху, спробою якщо не повністю відновити колишній режим, то принаймні позбавити новий конституційний лад його дійсного змісту. Разом з відмовою султана повторити клятву 17 грудня 1908 р. вона йшла в напрямку бажань реакціонерів. Парламент тільки наполовину складався з молодотурків. Решта депутатів належали до партій, різних за своїми цілями і прагненням [39, с. 104 – 109]. Далі автор докладно описав реакцію влади і армії на дії султана. Коли Абдул-Гамід II повернув значну частину своєї влади, члени «Комітету єднання і прогресу» і взагалі молодотурецькі вожді попрямували в македонські землі, де переворот зустріли з обуренням і готовністю до боротьби, бо там були організації, що з довірою ставилися до молодотурків. До Салонік із загоном військ прибув А. Ніязі-бей. Незабаром в Салоніках з'явилися з Берліна і Енвер-бей, і Ахмед-Різа. Між солдатами і офіцерами не було розбіжностей, і вже ввечері 15 квітня 1909 р. стало відомо, що мобілізовано 20 батальйонів 3-го корпусу. Вийшовши з-під впливу Константинополя, депутати обох палат утворили національні збори, які постановили скинути Абдул-Гаміда II. У молодотурецькій армії виникла конкретна мета – виконати волю національних зборів. В результаті столиця виявилася в руках молодотурків. 26 квітня 1909 р. в Константинополь прибули під охороною військ Національні збори, які приступили до роботи. 27 квітня на престол зійшов новий султан Мехмед V [39, с. 112 – 117].

Уже у зв'язку з турецькою революцією часописи розглядали албанські та македонські події. У вересні 1909 р. в «Русском богатстве» зазначали, що в Албанії тривали бунтівні спалахи, але албанський конгрес в південній Албанії виявився не ворожим новому режиму і висловив бажання про автономію. У Македонії відновилась уся повнота влади султана [284, с. 88 – 89]. У квітні 1910 р. «Русское богатство» констатувало розгортання заворушень в Албанії. С. М. Южаков зазначав, що крім мусульман північної Албанії, там також жили албанці-католики, які користувалися автономією, займаючи в горах майже неприступні позиції. Інші католицькі клани

зберегли самоврядування і прагнення до свободи. В русі 1909 р. вони не брали жодної участі, як і південна гілка албанців – тоски. Албанці подали дуже помірну резолюцію «про необхідність поширення серед албанців національної писемності (зберегти албанську мову в школах і латинський алфавіт в листі) і вжити заходів до припинення грецької пропаганди серед православних албанців». Однак турецький уряд не підтримав ці пропозиції, а відправив в Албанію 15 батальйонів. Дебати в турецькому парламенті показали прагнення до «оттоманської ідеї». На думку С. М. Южакова, націоналізм руйнує націю [492, с. 110 – 115].

Редакція «Современника» відзначала, що як тільки розчарування в молодотурках стало загальним, проти турецького уряду спалахнуло повстання. Сигнал до повстання дала Албанія. В Македонії знову спалахнув рух четників. В 1910 р. уряд видав указ про роззброєння населення. Під час роззброєння місцева адміністрація чинила насильства, були побиті вчителі. Центральна влада сильно обмежувала національні та релігійні права македонців. Журналіст Горцев повідомляв, що підбадьорені успіхами албанських повстань македонці організували нову партію в 1911 р. Проте вона та її методи боротьби не отримали підтримки в народних масах, що погано відбилося на її тактиці. Вона підірвала кілька потягів, викликавши з боку турків погром болгарського населення [78, с. 361 – 362; 80, с. 298].

Про Албанію журналісти згадали ще раз в 1915 р., коли Світова війна торкнулась її. А. Петряєв у травні 1915 р. в «Русской мысли» зробив огляд розвитку країни за 1912 – 1915 рр. [276, с. 10 – 20]. Ще до її офіційного міжнародного визнання Албанія в листопаді 1912 р. оголосила про незалежність. Проте це не вберегло її від громадянської війни між різними етнічними та політичними групами. Навіть втручання міжнародних сил не змінило ситуацію і війна в країні продовжилась.

Загострення ситуації на Балканах з початку 1912 р. знову привернуло увагу до регіону і російської громадськості, і редакції часописів. І хоча

йшлося здебільшого про зовнішню політику, оглядачі іноді згадували про внутрішні проблеми. В Туреччині, як сповіщав «Вестник Европы» в серпні 1912 р., події розвивались неочікувано. Спочатку пішов у відставку Шефкет-паша, який вважався мало не диктатором. «Військова ліга» вимагала повного усунення молодотурків від влади. Крім того, частина сановників старого режиму часів Абдул-Гаміда, виявилися тепер палкими захисниками конституції. Вони рішуче виступали проти виняткових домагань і незаконних методів впливу молодотурецької партії. В результаті декретом султана 5 серпня 1912 р. палата була розпущена [147, с. 436 – 438]. Російські оглядачі з виразним співчуттям відносились до турецьких революціонерів. В жовтні 1912 р. «Современник» писав про продовження внутрішнього руйнування Туреччини. Війна з Італією викликала антимолодотурецьку безкровну революцію консервативних сил, які, щоб мати опору у боротьбі з молодотурками пішли на деякі поступки національним вимогам [80, с. 298].

В Македонії після початку Першої Балканської війни, за повідомленням «Современника», внутрішня ситуація для Туреччини складалася несприятливо [78, с. 343]. Про поінформованість російських редакцій можна судити за оглядом В. Водовозова в «Современнике» в 1913 р., де, між іншим, вказувалося на видання в Салоніках газети «Българинь». П. М. Мілюков з її приводу говорив, що по ній можна простежити суспільні настрої жителів міста [50, с. 267 – 268].

Церковні часописи цього разу надто скупо писали про політику. Подібна мирська тема була для них майже неприйнятною. Декілька разів, та й то в основному в 1906 – 1907 рр., в загальних повідомленнях з-за кордону подавалась інформація про окремі партії і рухи в православних землях [109; 372; 377; 378; 388; 418].

Таким чином, можна стверджувати, що російські часописи подавали достатньо врівноважену та різнобічну інформацію про політичну боротьбу, діяльність партій та різноманітних рухів у країнах та землях двох регіонів. У

Центральній Європі вони вбачали по-європейськи партійно-структуровану спільноту. Проте і вона давала збої, що змушувало оглядачів шукати коріння політичних потрясінь. Балканські країни і землі все ще залишались у стихії визвольних та революційних рухів. Достатньо помітними до визвольних і революційних рухів виявились симпатії лівих та навіть ліберальних журналів. Разом із тим, політичні крайнощі викликали у всіх російських журналістів негативну реакцію.

2.3. Національна політика. В перші десятиліття ХХ ст. території Центральної та Південно-Східної Європи фактично все ще були розділені між чотирма великими імперіями. Разом з тим існували такі держави, як Болгарія, Греція, Румунія, Сербія, Чорногорія, до яких напередодні Першої світової війни приєдналася Албанія. Проте на цій же частині Європи проживало вдвічі більше великих і середніх тогочасних етносів. При цьому половина із них не мала власної державності. Подібна ситуація не відповідала тенденціям часу та наступу модернізаційних процесів. Двома сторонами наступу нового у всіх сферах життя стали інтернаціоналізм та інтеграціоналізм, що розвивались в нерозривному зв'язку із тогочасними модерними політичними ідеологіями: лібералізмом, консерватизмом, соціалізмом та націоналізмом. Відсутність власної державності тільки прискорювала їх прояви та надавала їм крайніх, радикальних форм аж до збройної боротьби.

Разом із тим політична та етнічна карта Центральної та Південно-Східної Європи зіштовхувала між собою різні форми націоналістичної ідеології – від великодержавного шовінізму до національно-визвольної боротьби. Крайнім виявом та вищим щаблем великодержавного націоналізму стали політичні концепції «Серединної Європи» чи «Тиску на Схід», створені у Німеччині. У більш центристському вигляді повставали німецький пангерманізм, панславізм Російської імперії та імперський австрославізм. На нижчому рівні розташовувались державницькі націоналізми германізації,

русифікації, мадяризації тощо. До цього ж рівня можна віднести й намагання окремих країн розіграти націоналістичну програму дій та реалізувати ідею «Великої Болгарії», «Великої Греції», «Великої Румунії», «Великої Сербії» чи «оттоманську ідею». Крім того, на території між Балтійським і Чорним морем проживали народи, які колись вже мали власну державність і тому планували її відродження – від автономії до самостійної незалежної країни. Додатковим чинником виступала конкуренція національної буржуазії. У будь-якому випадку вони вносили нестабільність у внутрішньодержавні та зовнішньодержавні справи і закладали підвалини міждержавних конфліктів.

Національні питання розвитку Центральної та Південно-Східної Європи займають одне із головних місць в тематиці російських часописів і складають 377 публікацій або 11,2 %. Присутні два сплески зацікавленості національною проблематикою. Перший охоплює два роки і припав на 1908 – 1909 рр. (70 публікацій, чи 35 на рік), другий (159 публікацій, чи 40 на рік) – чотири роки з 1913 р. по 1916 р. Найбільше уваги національній проблематиці приділили журнали «Вестник Европы» (103 публікації), «Русское богатство» (57) та «Русская мысль» (82) [Додаток № 2.1; 2.3; 2.7; 2.9].

Найбільшою багатонаціональною державою Західної та Центральної Європи на початку ХХ ст. була Австро-Угорська імперія. На землях підкорених народів ґрунтувалась її могутність. Проте, як вважав оглядач «Русского богатства» С. М. Южаков, це було й головним недоліком Австро-Угорщини. Тому, на його думку, справедливе вирішення національних питань є для сучасної країни базою її життєздатності [482, с. 91]. Наскільки була викривленою ситуація в державі свідчать матеріали перепису в Угорщині, наведені журналістом М. Б. Ратнером в «Современнике». Він зазначав, що за переписом 1900 р., маляр налічувалося 45,4 % населення, інші національності склали 54,6 %. Автор підкреслював, що це підсумки офіційної статистики. Але до неї дещо скептичне ставлення: доведена явна тенденція до перебільшення чисельності маляр. Скажімо, велика за

чисельністю група єврейського населення в переписі зовсім відсутня – їх зарахували до угорців. Фактично мадярів значно менше 45,4 % [302, с. 176].

Отож, з особливою увагою часописи придивлялись до розвитку національних відносин в імперії. Практично з 1905 р. вони потрапляють в поле зору журналістів, але тільки з 1908 р. висуваються на одне з перших місць оглядів. З точки зору редакцій вони знаходять в імперії певне рішення, яке можливо перенести й на російський ґрунт. Так, у січні 1908 р. «Вестник Европы», розглянувши найболючіше питання імперії – угорське, вважав, що воно вирішене, бо завдяки входженню до складу кабінету керівників головних угорських партій в Угорщині встановилась справжня автономія [139, с. 410]. До того ж, в міністерство фон Р. Бінерта увійшли три парламентських міністри – один поляк, один чех та один німець [142, с. 801].

Звичайно, на думку журналістів, в імперії не всі протиріччя остаточно вирішені. Продовжувалася боротьба між чехами та німцями через використання мови у місцевості зі змішаним населенням; в університетських містах проходили сутички між студентами різних національностей. Той же «Вестник Европы» повідомляв про справжню битву в університеті Відня між італійськими та німецькими студентами [142, с. 800 – 801]. Та й з угорськими справами не все було добре: весною 1909 р. виникла колізія в імперському банку. Уряд хотів надати угорцям власний національний банк, незалежний від Відня, та після цього правляча коаліція розпалася [489, с. 110].

Сучасний дослідник з Стокгольмського університету Андерс Е. Б. Блумквіст писав, що за допомогою власного національного руху трансільванські румуни виступили проти регіональної колонізації Угорщини та реалізації політики мадяризації в Трансільванії та Східній Угорщині [697, с. 33 – 34]. Внутрішнє становище в Австро-Угорщині було докладно розглянуте в праці американського дослідника Романа Еріка [705].

Національне питання в «Русском богатстве» часто висвітлював М. С. Русанов [330; 332; 333; 334]. В січні 1912 р. він писав, що кроки вперед

нейтралізуються двома обставинами. З одного боку, торжество німецького союзу, який продовжив свою тактику третирування інших національностей. З іншого боку, пройшло зростання шовінізму в чеській соціал-демократичній партії, і чеські автономісти виділилися з соціал-демократії Австрії. Отож на практиці в рейхсраті неможливо об'єднати «працездатну» більшість з німців, чехів та поляків. Крім того, Угорщина прагнула від'єднатися від Австрії, але нестійкий розподіл сил у Європі на початку ХХ ст. не дає цього зробити [332, с. 133 – 134].

У березні 1914 р. в «Вестнике Европы» Л. Слонімський розглянув внутрішнє становище в Угорщині, де, на думку російського журналіста, процвітав націоналізм. Як і в «Современнике», в «Вестнике Европы» наголошувалося на тому, що мадяри бажали створити велику Мадярську державу. Вони ставили за мету нав'язати свою національність і мову мільйонам слов'ян та румунів, землі котрих входили до Угорщини. Заходи примусової мадяризації викликали роздратування і протести [356, с. 373].

Про ще одну програму вирішення національного питання в імперії згадали у зв'язку із вбивством спадкоємця австрійського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда. В своїх публікаціях кореспонденти давали оцінку його політичній діяльності. В «Русской мысли» зазначалося, що він вважався прихильником «тріалізму», тобто створення на півдні Австро-Угорщини з областей, населених сербо-кροатами: Далмації, Кроації, Славонії, Істрії, Боснії-Герцеговини та частин Південної Угорщини, південнослов'янського королівства, яке мало б в межах імперії таку ж самостійність, яка була надана Австрії та Угорщині. Ерцгерцог Франц-Фердинанд прагнув до «великоавстрійської» політики. Він хотів не тільки зберегти Австрію у вигляді великої держави, а й зробити її ще більш могутньою [197, с. 11 – 12].

Про складність національного питання в Австро-Угорщині свідчить стаття редактора «Русской мысли» П. Б. Струве. В ній підкреслювалось, що в австрійській політиці визначальним фактором є угорська національна

свідомість, і політика імперії потрапила в залежність від угорських інтересів. Мадярський елемент в цій політиці вносив до неї парадоксальну двоїстість. З одного боку, тільки в з'єднанні з Австрією Угорщина могла виступати як великодержавний елемент і мадяри могли претендувати на значну роль в європейській і у світовій політиці. З іншого боку, Австрія з централізованої держави перетворилася на федерацію національностей, в той час, коли Угорщина залишалася централізованою національною державою, заснованою на пануванні мадярського племені [403, с. 172 – 173].

Супротивну позицію щодо австрійського федералізму займав Ензіс з «Современного мира». На його думку національний гніт був основою Австро-Угорщини, запекла національна боротьба була нормальною функцією цього парадоксального державного організму. В Австрії з 28,5 мільйонів тільки 10 млн. німців, а вони мали більшість в рейхсраті, тому що нове виборче право засновувалось на тому, що німці мали більш дрібні виборчі округи, ніж слов'яни. В Угорщині з 20,5 млн. населення угорців було тільки 8 млн. Але в ній усією системою внутрішньої політики підтримувався режим грубого національного панування. Тому в імперії парламент після запровадження загального виборчого права не зміг подолати національного хаосу, а чеські соціал-демократи переможно провели розкол по всій лінії політичного і професійного руху [478, с. 46 – 47].

Російський історик О. Г. Нестеров відзначав, що імперія австрійських Габсбургів формувалася як середньовічна держава, що об'єднала в рамках особистої унії безліч князівств і королівств. З іншого боку, багато параметрів королівств і земель, представлених в Імперській Раді (Цислейтанії) відповідали особливостям європейських інтеграційних структур кінця ХХ – початку ХХІ ст. [640].

По-іншому подавали часописи національне становище в польських землях. Російський і польський діяч О. Р. Ледницький в «Русской мысли» в 1905 р. писав, що весь народ, включаючи селянські маси і, головним чином,

робоче населення, знаходився під впливом руху до національного відродження [198, с. 128]. Він відзначав, що важкі умови політичного життя поляків в Пруссії, боротьба за національні права і національне існування, невігідне економічне становище Галичини, околиці Австро-Угорщини, – все це змушувало поляків у цих землях все частіше звертати інтереси до Росії. Але він критикував політику російської влади в Царстві Польському. О. Р. Ледницький вважав, що уряд мав надати Царству Польському автономію. Зате в Сілезії поляки знову стали відроджуватися [560, с. 46 – 47].

У центрі уваги російських періодичних видань в 1905 р. було також питання взаємин росіян і поляків. На перший план пробували висувати дружні відносини між двома народами. Ф. Батюшков в «Мире Божьом» оцінював польсько-російські відносини: «Між Німеччиною і Росією вибір поляків все ж на боці Росії, від якої вона чекає лише більшого визнання своєї самобутності, надання більших гарантій недоторканності своїх прав на індивідуально-незалежне життя, свою мову і віросповідання. Все це без сумніву може служити і до вигоди Росії, яка, при дотриманні зазначених умов, набуває в Польщі дружню, політично об'єднану з нею споріднену народність, спроможну служити їй оплотом при зовнішніх зіткненнях з сусідніми по той бік Польщі західноєвропейськими державами» [3, с. 1].

Про нереалістичність позиції Ф. Батюшкова свідчить повідомлення В. Мякотіна з «Русского богатства» за 1905 р.: в різних містах Привіслінського краю відбувалися багатотисячні вуличні ходи з польськими прапорами зі співом революційних польських гімнів. У деяких місцевостях групи робітників і селян громили школи, казенні винні лавки і гмінні управління, знищуючи листування російською мовою [242, с. 168 – 170].

Гостроту російської політики в польських землях, не називаючи її русифікацією, показав у червні 1905 р. «Вестник Европы». Редакція журналу вказувала, що поляки – такі ж жителі західних губерній, як і литовці і білоруси, і після сорока років внутрішнього спокою немає підстав відмовляти

їм в правах, якими користувалися їхні сусіди. На думку російських журналістів, важливе значення має допуск викладання польської та литовської мов в початкових, двокласних і міських училищах Західного краю, а також в середніх навчальних закладах тих регіонів, де більшість учнів належала до литовської чи до польської народності. Уряд прийняв рішення частково скасувати законодавство, що обмежувало використання місцевих мов у Західному краї [43, с. 774 – 775]. Але такі незначні поступки не могли задовольнити польську громадськість. Не випадково у серпні 1905 р. «Вестник Европы» повідомив про заяву польських націонал-демократичних груп, які вимагали надання законодавчої та адміністративної автономії: визнання польської мови офіційною у всіх галузях цивільного управління і в суді, а також забезпечення за населенням громадянської свободи [44, с. 767 – 768].

Більш однозначно в 1906 р. «Русская мысль» писала про проведення німецьким урядом в польських провінціях Пруссії «політики онімечення». Ареною для неї прусський уряд обрав народну школу. Німецькі вчителі переслідували польську мову, польських дітей без згоди батьків навчали Біблійній історії, змушували читати молитви німецькою мовою [256, с. 121].

Подібну картину змалював і Л. Василевський (Плохоцький) з «Русского богатства» у 1908 р. Польське питання в Пруссії ставало у житті Німеччини одним з найголовніших. Велика імперія з колосальним бюджетом, з бюрократичним механізмом не могла впоратися з 4 млн. польських підданих, які боролися за національну самобутність. Не допомагали сотні мільйонів, асигнованих на викуп землі у поляків, не допомагала тактика позбавлення польських підданих їх конституційних прав, не допомагали покарання польських дітей, що піднімалися на захист рідної мови. Польська мова витіснена майже зовсім зі шкіл, середніх навчальних закладів і адміністративних установ. Подекуди зберігалось необов'язкове її навчання. Полякам, які перебували ще на державній службі, заборонялося говорити

польською. Народним вчителям вона заборонялася навіть в родині, і, якщо керівництво дізнавалося, що вчитель говорив з дружиною і дітьми польською, то його переводили на захід Німеччини, куди взагалі переселяли поляків-чиновників. Польська преса переслідувалася. В польських провінціях Пруссії не було жодного вищого навчального закладу – ні університету, ні спеціального технічного [36, с. 1 – 11].

Той же автор в серпні 1908 р. здійснив екскурс в історію польсько-русинських відносин у Галичині. Він відзначив поширеність думки буцімто Галичина розпадалася на дві частини – Східну, чисто русинську, і Західну – тією ж мірою польську. Але це, на його думку, зовсім не правильно. У Західній Галичині, вздовж Карпатських гір, русинські поселення тягнулися вузькою смугою, що зливалася з етнографічною русинською територією. Ця смуга проникала вглиб чисто польської території майже до Кракова. Як зазначав професор М. С. Грушевський, вона є залишком русинської території, раніше набагато ширшої і зараз зайнятої суцільним польським населенням сходу Західної Галичини і навіть західних околиць Східної [35, с. 2].

За матеріалами російських часописів і відповідно в російських суспільних уявленнях національні проблеми в регіоні пов'язувалися з міжнародними відносинами. В «Русской мысли» стверджувалося, що у зв'язку з політикою онімечення в Познані, польську громадську думку турбувала позиція Вільгельма II щодо автономії Царства Польського. Редакція посиалася на статтю варшавської газети «Sztandar» та паризького видання «Journal» з приводу зустрічі Вільгельма II з австрійським імператором. За інформацією видання, Вільгельм II був проти становлення Росії як сильної конституційної держави, яка поруч із Францією була б загрозою для Німеччини. На його думку, якщо Царству Польському буде надано широке самоврядування, це може привести познанських поляків до об'єднання з російською Польщею. Тому Вільгельм II вважав неприйнятним

встановлення автономії в польських землях Російської імперії. Посилення політики онімечення в польських провінціях Пруссії, ймовірність агресивної політики Німецької імперії до Царства Польського – все це змушувало польське суспільство шукати союзників, за підтримки яких воно могло б дати відсіч Німеччині. З цієї причини, на думку «Русской мысли», поляки розраховували на союз із Росією. В часописі вказували, що на сторінках польської журналістики ідея слов'янської солідарності ставала все більш популярною. Для поліпшення відносин Російської імперії з поляками необхідно було надати Царству Польському автономію [256, с. 122 – 123].

Світова війна знову загострила національні проблеми в польських землях і висунула польське питання на перше місце. Саме про це писав Р. Видрін з «Современного мира» у вересні 1915 р., розглянувши стан війни у Царстві Польському. Саме в цей вирішальний момент для польсько-російських відносин у 3-тю Думу був внесений законопроект про міське самоврядування в Царстві Польському, що захищав інтереси російської народності на цій території. Він розходився з польським проектом, внесеним ще у 2-гу Думу і призвів до повного розколу і відчуження між польськими депутатами і російською опозицією. Але разом із тим автор продовжував стверджувати, що німецька небезпека багато в чому сприяла тяжінню польських громадських кіл до Росії [63, с. 95 – 102].

Як приклад такої позиції він навів проросійську реакцію національних буржуазних партій в російських польських землях у відповідь на звернення Верховного національного комітету в Галичині, який розвивав точку зору австрійської орієнтації. Об'єднана резолюція націонал-демократів і реалістів прийшла до висновку, що перемога Антанти «дасть польському народу можливість об'єднання всіх польських земель з виходом до Балтійського моря, тоді як перемога австро-німецького союзу вела до нового розділу Польщі, чого, напевно, зажадала б Пруссія». Війна згуртувала польські національні сили. Були створені особливі обивательські комітети для

допомоги постраждалому населенню, об'єднані в Центральному Варшавському обивательському комітеті. До їх складу увійшли представники націонал-буржуазних партій, що додали їм яскравого націоналістичного забарвлення. Євреї не допускалися цими партіями до складу комітетів, незважаючи на їх переважну більшість у багатьох місцях. Це принципове ставлення польських партій до недопущення євреїв відбувалося в атмосфері антисемітської агітації. З дозволу націонал-демократичної преси ця агітація пішла в низи, збуджуючи польське населення проти євреїв як пособників німців [63, с. 103 – 104]. Розгортання такої хвилі націоналізму явно було на користь державам, що воювали.

Показовим є ставлення часописів і, відповідно, суспільних настроїв до перспектив майбутнього Царства Польського. Р. Видрін, підкресливши, що голова ради міністрів Російської імперії повідомив Державну думу, що польські землі після війни отримають автономію, заявив, що хід війни показав проблематичність польських надій на австрійську орієнтацію. На думку автора, залишалися тільки два можливі варіанти для польського населення – бути з Росією або з Німеччиною. Як він стверджував, в найрізноманітніших прошарках польського суспільства не припинявся рух на користь зближення з Росією на ґрунті міжнародних і економічних інтересів обох країн [63, с. 103 – 108]. Ніхто з російських журналістів не передбачав тих геополітичних змін, руйнацій імперій і появу нових незалежних країн в результаті закінчення Першої світової війни.

Американський дослідник М. Крістоф писав, що деякі галицькі націонал-демократи передбачали перемогу Росії, як і лідер партії Роман Дмовський, і прагнули співпрацювати з Російською імперією. Але більшість польських політиків у Галичині підтримали Відень [701, с. 18].

Вже з 1914 р. в «Летописи войны 1914 – 1916 гг.» почали друкуватися статті, присвячені національним протиріччям, особливо на землях, зайнятих німцями. Значну увагу російських ліберальних журналістів привертало

політичне життя чехів, словаків, хорватів, словенців та інших слов'ян, які проживали в Австро-Угорщині.

У жовтні 1915 р. в «Летописи войны 1914 – 1915 гг.» повідомлялося, що доля Болгарії була характерним зразком впливу німецького засилля. Фердинанд був з тих німців, за допомогою яких Вільгельм здійснював свої засильницькі плани. У часописі писали, що, зобов'язаний своїм становищем виключно милості Росії, яка створила незалежну Болгарію, Фердинанд, підібравши прихильників з орієнтованих на Австро-Угорщину та Німеччину болгар типу В. Х. Радославова, провів політику в напрямку відчуження болгарського народу від Росії і слов'янства і досяг в цьому значного успіху. Болгарський уряд відкрито виступив проти слов'ян і Росії разом з їх ворогами. На думку редакції видання, про те, наскільки Фердинанд встиг онімечити Болгарію, красномовно говорить той факт, що болгарські війська було поставлено під командування німецьких офіцерів [245, с. 958 – 959].

Загалом доля захоплених німцями земель хвилювала і суспільство, і журналістів. У «Летописи войны 1914 – 1916 гг.» часто писали про польські землі. В лютому 1916 р. в часописі повідомлялося, що за відомостями, які були надіслані з Берліна, там обговорювалися три різних проекти устрою Царства Польського. Перший проект, авторами якого були імператор Вільгельм II, Бетман-Гольвег і Дельбрюк, передбачав приєднання до Німеччини Ломжинської, Сувалкської і Курляндської губернії. Передбачалося, що Царство Польське з Віленською, Ковенською, Мінською та Гродненською губерніями, перебуваючи у митному союзі й військовій конвенції з Німеччиною, повинно бути проголошено Польським королівством. При цьому, враховуючи вічну сварку поляків цих губерній з Росією, їм надавалося заступництво. Ця ворожнеча мала зміцнитися з передачею полякам білоруських губерній і Литви [277, с. 1240].

Авторами другого проекту були кронпринц і генерал Гінденбург. Згідно з ним, Австро-Угорщина отримувала свою частку в Царстві

Польському. Німеччина ж утримувала за собою, при максимальних придбаннях в Прибалтійському краї, більшу частину земель Царства Польського з Варшавою. Авторами третього проекту були австрійці. Цей проєкт був такий: Царство Польське, очолюване королем Францом-Йосифом приєднувалося до Австрії, але з наданням йому автономії за типом хорватської. Німеччина погоджувалася на здійснення цього плану тільки ціною економічної унії Австрії з Німеччиною. При виконанні останнього плану передбачалося мобілізувати Царство Польське [277, с. 1240].

Л. Василевський (Плохоцький) у червні 1906 р. в «Русском богатстве» розглянув участь чехів, хорватів та словенців у боротьбі за загальне виборче право в Австрії. Серед слов'янських народностей і партій лише південнослов'яни голосно не протестували проти законопроекту барона Ф. П. Гауча, оскільки він давав їм дуже багато в порівнянні з тим, що вони мали до цих пір. Особливо повинні були виграти словенці, які мали отримати 23 повноваження замість 15-ти. Проте і словенці протестували: на їхню думку, словенський елемент в Істрії виявився скривдженим. Втім, як вважав російський журналіст, цей виступ мав чисто формальне значення, а так південнослов'яни будуть прагнути до здійснення реформи. Інакше було з чеськими партіями. Більша частина чехів вимагала одночасно з реформою виборчого закону розширення компетенції обласних сеймів. Крім того, чехи бажали б, щоб рішення національних питань було перенесено з центрального парламенту в сейми, оскільки, на їхню думку, тільки так можна було дати нормальний хід політичного розвитку Австрії, яку роз'їдала національна ворожнеча. У законопроекті барона Ф. П. Гауча чеські депутати вбачали тенденцію зберегти за німцями перевагу. Це видно в Моравії, де кількість чеських депутатських повноважень значно поступалася кількості німецьких [30, с. 96].

Про положення південних слов'ян, які жили на території Австро-Угорщини у січні 1910 р. Л. Василевський (Плохоцький) в «Русском

богатстве» писав, що серби і хорвати говорять однією мовою, і навіть місцеві говори окремих сербських і хорватських діалектів мало відрізнялися один від одного. Літературна мова і у сербів, і у хорватів однакова. Інтелігенція говорила абсолютно однаково і в Загребі, і в Белграді, і в Сараєві і в Цетиньє, і в Новому Саді, і в Дубровнику. А тим часом люди, що говорили на одній сербо-хорватській мові, вважали себе приналежними до двох різних національностей. Вони разом з тим виявляли яскравий політичний антагонізм. Щодо південнослов'янських земель, Л. Василевський (Плохоцький) зазначав, що Істрія і Далмація, що належать Австрії, користувалися самоврядуванням, тоді як Боснія і Герцеговина навіть конституції не отримали. Хорватія і Славонія володіли досить широкою автономією, між тим сербохорватські провінції, що входять безпосередньо до складу Угорщини, майже не мали внутрішньої самостійності. Така політична й адміністративна розрізненість виключала спільність інтересів і політичних прагнень окремих клаптиків сербохорватської території [37, с. 106 – 108].

В Південно-Східній Європі найбільш складний вузол національних питань зав'язувався в турецьких володіннях. У серпні 1905 р. «Русская мысль» зазначала, що права болгар і вірмен обмежувалися систематично, важкий гніт, побори і насильства гнобили християнське населення Туреччини. Серед самих же турків визвольний рух розвивався дуже повільно і підтримувався, головним чином, емігрантами [119, с. 166].

За рік та ж «Русская мысль» підкреслювала, що ніщо так не вказувало на хаотичний стан Туреччини, як постійні спалахи повстань. На думку кореспондентів видання, Болгарія не могла залишатися байдужою до подій в Македонії не тільки через релігійну й національну спорідненості, а й через маси біженців з неї [170, с. 155 – 156]. В той же час в 1906 р. «Мир Божий» вказував на міжнаціональні загрози в самій Македонії: з усіх національних чвар, що роздирають її, найлютішою була грекоболгарська, що вела до

постійних кривавих зіткнень. Турецькі чиновники, зазвичай, не тільки не попереджати ці сутички, а й провокували їх [132, с. 49 – 50].

В березні 1908 р. С. Котляревський в «Русской мысли» писав, що Болгарії належить надзвичайно велика доленосна роль в майбутньому Близького Сходу (тодішні часописи включали туди Балкани). Для неї на черзі стояло питання про Македонію. Автор відзначав, що національні болгарські елементи тут рішуче перевищували сербські і грецькі [179, с. 183].

Серед численних публікацій по Македонії з'являлись і матеріали щодо спроб провідних європейських країн вирішити в її землях національне питання. В лютому 1905 р. «Мир Божий» писав про гостроту національних проблем Македонії [113, с. 7 – 8]. В травні він знову повідомляв, що македонські інсургенти постійно отримували підкріплення з Болгарії. На цю обставину вказували і сербські, і болгарські консули в своїх донесеннях, додавали, що система нових жандармських патрулів, введена європейськими офіцерами, не перешкоджала поширенню руху. Македонські болгары, через переслідування турків зовсім зневірилися у реформах, пропонованих європейською дипломатією. Оглядачі часопису вказували на нереальність реформ, що пропонувалися країнами, зацікавленими в балканських справах, оскільки ті не змінили становища в Македонії [116, с. 86].

Журналісти «Русской мысли» в листопаді 1905 р. також приділили увагу Македонії під приводом виходу в Парижі книжки по македонському питанню. Редакція вказувала на заплутаність і складність його вирішення. Болгарські, сербські, грецькі, албанські і румунські інтереси були суперечливі, населення перемішане. Турецький уряд підтримував місцеве мусульманське населення і вдавався до насильства. Європейські держави змагалися одна з одною. В результаті виникла анархія і безперервні збройні сутички. Автор книги вважав, що тільки зі зброєю в руках болгары могли здобути гідні умови існування [119, с. 165 – 166]. Журналісти вважали, що на початку ХХ ст. в Європі тільки Туреччиною керували деспотично і цей

режим був таким, що держави знову повинні були, на їхню думку, збройно втручатися у внутрішні справи Османської імперії [119, с. 165 – 166].

В березні 1908 р. С. Котляревський писав, що спокій у Македонії міг з'явитися лише в результаті серйозних реформ, які б вивели країну з її нестерпного становища, а реформи не могли пройти без такого тиску на Туреччину, який сам по собі передбачав розрив з існуючими традиціями політики європейських держав на Балканах [179, с. 183]. Фактично журналісти підштовхували російський уряд до рішучих дій.

Балканські війни підводили підсумки визвольної боротьби підосманських територій від багатовікового турецького панування. Окрім усього вони показали складність етнічної ситуації на Балканах та практично неможливість справедливого вирішення територіальних прагнень усіх учасників війн. Російські журналісти намагалися роз'яснити етнічну ситуацію на Балканах та спрямувати настрої російського суспільства на підтримку Македонії.

У грудні 1912 р., коли в Лондоні проходила конференція, на якій підводились підсумки звільнення балканських народів від влади Туреччини після Першої Балканської війни, в «Современнике» був проаналізований склад населення Македонії. Кореспонденти відзначали, що мусульмани в Салонікському вілайеті не склали абсолютної більшості. Серед мусульман переважали турецький і албанський елементи. Редакція вказувала, що якщо рахувати не за релігійною приналежністю, а за націями, греки становили відносну більшість, болгар було стільки ж, скільки і турків, і албанців окремо. Не тільки Салоніки, а й Салонікський вілайет був інтернаціональною областю. Така ж ситуація була і в Монастирському вілайеті. З цієї причини, як прогнозували кореспонденти видання, під час розподілу цих областей могли виникнути розбіжності [77, с. 366]. Кореспондент В. Водовозов в «Современнике» писав, що в Македонії найчисленніші слов'яни, які, зокрема, ділилися в етнографічному відношенні на болгар, сербів і

македонців, і всі вони разом склали приблизно половину населення. Понад чверть склали мусульмани; трохи менше – греки, в невеликій кількості проживали євреї, румуни і цигани [50, с. 263].

У липні 1913 р., коли на Бухарестській конференції підбивались підсумки Другої Балканської війни і вирішувалась доля колишніх османських володінь на Балканах, на сторінках «Современника» подавалися докладні відомості щодо земель, які входили, на думку редакції видання, до складу Македонії. Цю країну становили південно-східна частина Косовського вілайету (на південь від Шар-Дагу і на схід від кордону Албанії), Монастирський вілайет, крім заходу, що відносився до Албанії, і півдня, що складав разом з півднем Салонікського вілайету пряме продовження грецької Фессалії. Входив також увесь Салонікський вілайет, крім крайнього півдня. До Македонії також відносився прибережний острів Тасос і весь півострів Халкідіки з Афонським монастирем. Через Македонію протікали дві головних ріки: Вардар і Струма. Головні македонські міста: на схід від р. Вардар розташовані міста Салоніки (порт), Серез, Кавала (порт). По р. Вардар: Ускюб (Скоп'є). На захід від р. Вардар розміщувався Охрид, Монастир (Бітолія), Дібра. У Салоніках проживало 170 тис. жителів, решта областей були менш заселені – по кілька десятків тисяч осіб [50, с. 255]. Таким чином, на думку російських журналістів, розподіл земель, що насправді належали македонському народу, носив несправедливий характер. Отож зовсім не випадково часописи подавали таку розлогу інформацію про надзвичайно складну етнічну ситуацію як в історичних межах Македонії, так і в сучасному просторі проживання македонців саме під час міжнародних конференцій по Балканах.

Поряд із загальною інформацією про становище Македонії часописи вміщували матеріали про розгортання військових дій під час Балканських війн, надаючи можливість читачам побачити національне питання в Македонії під загальногуманітарним кутом зору. Зокрема в «Современнике»

підкреслювалося, що після взяття Салонік союзними військами майже вся Македонія була захоплена і розділена між Сербією, Болгарією і Грецією [78, с. 345]. Горцев зазначав, що греки, захопивши місто Салоніки з його областю, вирішили залишитися там. Якщо з політичних міркувань Болгарія і могла примиритися з цим, то салонікські болгари, що становили 20 % населення, цього не хотіли [77, с. 366]. В. Водовозов із «Современника» писав з місця подій, що якби звільнення Македонії було дійсною метою війни, то мир був би укладений вже в грудні 1912 р. [51, с. 316].

29 липня 1913 р. з наступу болгарських військ почалася Друга Балканська війна. В. Водовозов із м. Варна повідомляв про непопулярність в народних масах нової війни. Цар і уряд не досягли своєї мети – звільнення і завоювання Македонії, що й сприяло, на думку В. Водовозова, початку нової війни [51, с. 318]. Проте і тут Болгарію спіткала невдача: В. Водовозов констатував, що частина Македонії, яку отримали болгари, прагнула до самостійного політичного існування разом з усією Македонією і лише в крайньому випадку погоджувалася на приєднання до Болгарії [47, с. 239].

Австрійський політичний діяч, теоретик австромарксизму, генеральний секретар Соціал-демократичної партії О. Бауер в «Современнике» підсумував результати Другої Балканської війни з марксистських позицій, розглядаючи її в рамках національної політики. Він вважав, що з історичної точки зору вона стала продовженням національної боротьби за Македонію. Міжнаціональна ворожнеча в ній мала класову природу. У Македонії болгарин був селянином, грек – купцем, лихварем, відкупником податей і представником панівного класу. Звідти і така запекла боротьба за мову освіти і церкви. За словами О. Бауера, ворожнеча між християнськими народами Балкан забезпечувала Туреччині панування в регіоні [6, с. 188].

Російський історик А. А. Улунян зазначав, що самоврядна автономія як форма державної організації етнонаціональної спільності в випадках грецької Північно-Епірської республіки і албанської Республіки Корча була першими

моделями способу вирішення етнотериторіальних і національно-державних проблем на Балканах напередодні і в період Світової війни за участю зовнішніх сил як стабілізуючого фактора [670, с. 138].

В «Русской мысли» в 1910 р. Л. Гальберштадт також розглянув і становище албанців. Він писав, що албанський рух був не антиконституційним, не реакційним, а характерно націоналістичним. Він виник, розвивався на тому ж ґрунті і керувався тими ж ідеями, як колись сербський, болгарський або еллінський рух. Єдиним вирішенням питання було, як вказував Л. Гальберштадт, наділення Албанії автономією. Журналіст відзначав розвиток націоналістичної політики молодотурок. Привертала увагу їх колонізаційна політика. Значна кількість мусульман-босняків після анексії Австро-Угорщиною висловила бажання переселитися до Туреччини. Питання довго було без уваги, тут молодотурки енергійно взялися за його рішення. Землі боснякам відводилися в Македонії; як і бунтівним албанцям-мусульманам з Нижньої Албанії. На думку редакції видання, робилося це з метою розрідити християнське населення. Після албанського повстання наказ про вилучення зброї у населення був поширений і на Македонію, причому він торкнувся виключно християн. Пошуки зброї супроводжувалися насильством. У журналі підкреслювалося, що після цього відносини з Болгарією погіршилися [66, с. 195 – 196].

Як зазначалося в «Современнике» в 1912 р., у перший рік перебування при владі молодотурки проявили свій націоналізм. З початком революції з'їзд македонських організацій вирішив налагодити співпрацю з молодотурками для спільної боротьби за зміцнення конституційного ладу. Тоді молодотурки дали їм багато обіцянок. Коли ж згодом македонці нагадали молодотуркам про їхні зобов'язання, останні відповіли, що вони пропонували спільно боротися за зміцнення конституції. А окремі національні партії завдавали режиму шкоди. Тому молодотурки запрошували

членів закритих національних організацій увійти в «Інтернаціональну партію «Єднання і Прогрес» [78, с. 361].

Таким чином, російські часописи визнавали надзвичайну гостроту національних питань в Центральній та Південно-Східній Європі. В поле зору журналістів потрапив як великодержавний націоналізм Австро-Угорщини і Німеччини, так і націоналізм недержаних народів. Перший вони засуджували, другому співчували.

Впродовж 1905 – 1918 р. російські суспільно-політичні часописи достатньо послідовно і цілеспрямовано формували уявлення російського суспільства стосовно політичного та національного життя двох великих європейських регіонів Центральної та Південно-Східної Європи.

На їх сприйняття російськими громадянами і значною частиною журналістської спільноти впливали як особливості російського менталітету, так і ті політичні та національні процеси, що відбувались в Російській імперії. Російські часописи звертались, тією чи іншою мірою, до тодішніх подій частини Європи. І журналістів, і читачів цікавили різноманітні події політичного життя та політичні складові національного життя – національні рухи, національна ідеологія та національно-визвольна боротьба. Хоча більшість видань декларували свою позапартійність, вибір предметів політичних оглядів, оцінки подій та особистостей, до них залучених, вказують на політичні симпатії та вибір політичних уявлень видавців та колективів редакцій. Різні часописи шукали в центральноєвропейських та південно-східноєвропейських подіях матеріал для підтвердження або спільності росіян з європейцями, або їх відмінності. Тому особлива увага приділялась питанням загального виборчого права, формування та функціонування представницьких органів влади, насамперед в провідних країнах Центральної Європи – Австро-Угорщині та Німеччині. В поле зору часописів, крім того, потрапляли партії та партійна боротьба, спроби об'єднань партій, опозиційна діяльність в парламентах, функціонування

державницьких інститутів – урядів, міністерств, армій, інших державних установ, боротьба за владні повноваження тощо.

Різні видання часто віддавали перевагу окремим темам, за якими вони продовжували слідкувати роками: впровадження загального виборчого права, соціалістичний рух та соціалістичні партії, національно-визвольна боротьба македонського народу та комплекс національних проблем Македонії, молодотурецька революція та її наслідки. Спостерігалися й відмінності у висвітленні подій у двох регіонах: країни Центральної Європи подавались як політично активний регіон парламентської боротьби, а Південно-Східна Європа – як територія національно-визвольної боротьби та революції. Спостерігається й різниця в оцінці австрійської, німецької та російської політики в польських землях.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ОБОХ РЕГІОНІВ

3.1. Економічна політика. На початку ХХ ст. доволі виразно позначились особливості модернізаційних економічних процесів, що розпочались у цьому регіоні в другій половині ХІХ ст. Їх особливості багато в чому визначались різницею в темпах індустріалізації, запровадженні нових технологій та спроможності влади забезпечити умови для технічного й економічного прогресу. В силу цього в Центральній та Південно-Східній Європі визначився великий промислово розвинутий центр. Він включав промислові зони трьох європейських імперій – Австро-Угорської, Німецької та Російської, включивши територію від Карпат до Балтійського моря. Проте говорити про створення єдиного економічного простору не тільки в межах усієї Центральної та Південно-Східної Європи, але й в австро-угорсько-німецько-російському прикордонні неможливо. Нерівномірність економічного розвитку спостерігалась і тут, що визначило певну гегемонію німецької промисловості. Ще більші економічні відмінності існували між Центральною Європою і Південно-Східною Європою. Для останньої все ще актуальним залишалось домінування традиційного аграрного суспільства на базі патріархальної сільськогосподарської економіки. До того ж вона характеризувалась значними пережитками феодальної аграрної економіки. Проте аграрне суспільство регіону вже піддавалось натиску модернізаційних процесів, порушуючи сталість аграрної економіки. Різноманітність економічних практик викликала до життя різні за політичними принципами та соціальними формами практики промислового та аграрного життя. Вони й визначали різноманітність розв'язання промислового та аграрного питання.

В питаннях соціально-економічного блоку розвитку Центральної та Південно-Східної Європи серед матеріалів російських часописів початку ХХ ст. перше місце посідає економічна тема. Вона представлена 378-а публікаціями. За роками вона подається достатньо рівно з двома сплесками:

перший припав на 1909 р. (37 публікацій), другий – на 1914 – 1916 рр. (165 публікацій). Також у цілому рівномірно розподілені бібліографічні позиції по журналах: у «Русской мысли» (84 публікації), «Вестнике Европы» (77 публікацій), «Русском богатстве» (67 публікацій) [Додаток № 2.1; 2.3; 2.7; 2.8].

Як і більшість тем, проблеми економічної політики та економічного життя країн Центральної та Південно-Східної Європи з'являлися в часописах вже з початку 1905 р. Головними питаннями, які обговорювались на сторінках журналів, були економічна політика і робоче питання, бюджетні, фінансові, торговельні справи. Окремо можна говорити про аграрне питання.

На думку британських дослідників період з 1870 р. по 1914 р. був класичною епохою європейського домінування. Європейський ВВП в 1870 р. становив 46 % від світового, а у 1913 р. збільшився до 47 % [587, с. 54 – 55].

Визначаючи рівень економічного розвитку країн регіону, російські кореспонденти часто спирались на специфічні джерела. Так, М. Суханов із «Русского богатства» в 1909 р. проаналізував дані німецького професійного перепису 1907 р. Він зазначав, що загальний хід економічного розвитку країни близький до всіх передових капіталістичних країн: центр економічного життя неухильно і швидко переміщувався з сільського господарства в галузь обробної промисловості [405, с. 33 – 34]. Одночасно до подібного висновку прийшов і кореспондент «Русского богатства» [307].

У колективній монографії виданій під редакцією професора економічної історії в Університеті Барі Антоніо Ді Вітторіо зазначалося, що по мірі зростання ВВП внесок сільського господарства мав тенденцію до зменшення, тоді як вклад промисловості, який зростав швидше, продовжував отримувати відносні вигоди [698, с. 258].

Зважаючи на позицію німецьких політиків та економістів щодо важливості фінансового забезпечення діяльності держави і промисловості, російські журналісти неодноразово розглядали бюджетні проблеми регіону.

В жовтні 1905 р. М. І. Боголепов в «Русской мысли», виклавши основи бюджетного права Німеччини, виділив його особливості [19]. Як на прикмету часу вказав у 1909 р. в «Современном мире» той же М. І. Боголепов, наголосивши на зростанні державних бюджетів в Австро-Угорщині та Німеччині [20]. Оглядачі справедливо пов'язували це явище із поширенням мілітаристських настроїв у цих країнах. Отож в 1913 р. «Вестник Европы» не випадково розповів про військові проекти Німеччини [148]. Немов відчуваючи наближення війни, «Вестник Европы» в червні 1914 р. в «Листі з Німеччини» Р. Бланка показав наростання мілітаризму в Німеччині [17].

З цього приводу британський історик Д. Джолл писав, що в Німеччині урядовий бюджет постійно знаходився під навантаженням, оскільки змагання між собою армії і флоту за фінансування створювали додаткові фінансові труднощі [545, с. 132].

Про мілітаризм як загальноєвропейське явище писав і в «Русском богатстве» С. М. Южаков (1909 р.), оцінюючи законодавчу діяльність уряду в Греції. Російській журналіст критично поставився до програми кабінету К. Мавроміхаліса, яка передбачала посилення армії та флоту. Фінанси для них шукали по інших відомствах, в нових податках і кредитах [488, с. 92 – 93].

Звертаючись до фінансової спроможності німецьких банків як опори народження економічної потуги, Е. Епштейн в «Русской мысли» у 1909 р. розглянув діяльність депозитних банків у Німеччині [479, с. 97]. Загалом про роль банків в державі багато говорилося у журналах, коли розглядалася боротьба угорців за відокремлення Будапештського угорського банку від Віденського, що аналізувалось у другому розділі. На економічній складовій боротьби угорського банку за фінансову незалежність наголошував в 1910 р. А. Глебов з «Русской мысли» [75]. М. Бернацький в «Современном мире» спеціально обговорив роль фінансів у розвитку капіталізму в Німеччині [12, 13].

Та поряд із значущими питаннями, що мали міжнародний резонанс, редактори публікували статті, присвячені, здавалось, зовсім простим та незначним аспектам. Так, у «Вестнике Европы» була розміщена стаття М. Ульянова про домашню (кустарну) промисловість в Німеччині [446], стаття Л. Литошенко про німецьку торгівлю житом [203]. Але такі матеріали давали можливість говорити про феодальні пережитки в містах та селах країни.

Докладні відомості стосовно хутряної промисловості Лейпцига були приведені в дисертації Р. Деклерка, яку він захистив в Європейському університетському інституті у Флоренції [702].

Матеріали часописів про торгівельну політику провідних країн регіону показують розвиток торгово-економічної боротьби за оволодіння внутрішніми ринками Південно-Східної Європи. В березні 1906 р., після початку австро-сербської митної, або «свинячої» (тому що починалась з проблем у торгівлі свинями) війни В. А. Теплов з «Русского вестника» дав короткий огляд торгівлі Сербії та Австро-Угорщини. Вказавши на аграрну спрямованість економічного розвитку Сербії, він наголосив на дешевизні її продукції сільського господарства при загальній відсталості економіки країни. Це довго давало можливість сербам продавати продукцію за низькою ціною і зносити австрійські мита [413, с. 327]. В квітні 1906 р. він вже ширше характеризував відносини Сербії та Австро-Угорщини, розглядаючи їх в контексті боротьби за сербський ринок [414].

У зв'язку з цими подіями потрібно відзначити появу в грудні 1906 р. в «Историческом вестнике» дорожніх заміток подорожі Балканами А. Н. Сиротиніна. За його спостереженнями, міською торгівлею займались переважно євреї, а у греків були ресторани [351, с. 1036 – 1038]. З іншого боку, після анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини П. Лавров в «Вестнике Европы» показав їх економічне становище [243, 244].

Українські історики О. І. Овчаренко та О. В. Сухушина охарактеризували сутність Боснійської кризи 1908 – 1909 рр., в результаті

якої Австро-Угорщина анексувала Боснію та Герцеговину. Вони вважають, що передумови кризи, сягали свого початку в період нового слов'янського державотворення, зокрема виникнення Сербського князівства на початку та в середині XIX ст. реалізації великосербської національно-державної програми. Фактично великосербські плани були спрямовані на руйнацію імперії Габсбургів [642, с. 190].

Болгарський дослідник Г. Марков розглянув питання виникнення незалежного Царства Болгарія в ході Балканської кризи 1908 – 1909 рр. На думку автора отримання незалежності відкрило можливості для відмови від режиму капітуляцій, який гальмував економічний розвиток країни і порушував державний суверенітет. Піддані європейських держав були позбавлені привілеїв на болгарській території, що сприяло поширенню конкуренції. Викуп Східних залізниць зміцнив господарську самостійність Болгарії, іноземні товариства відтепер діяли в руслі болгарських законів [613, с. 12].

Ціла група журналістів ряду часописів впродовж 1907 – 1913 рр. на прикладі різних країн намагалася з'ясувати роль зовнішньої торгівлі провідних європейських країн в Туреччині (Л. Гальберштадт в «Русской мысли» [67]), зовнішньої і внутрішньої торгівлі самої Туреччини (Е. Х. Калнін в «Вестнике Европы» [156]), розвиток економічної ситуації в Румунії (С. М. Южаков з «Русского богатства» [486]).

В узагальнюючій статті В. Майського в «Русском богатстве» проаналізована торгівля Австро-Угорщини та Німеччини з Туреччиною, Румунією, Болгарією, Сербією, Грецією і Чорногорією за 1897 – 1912 рр. Журналіст стверджував, що торгівля цих двох країн мала високі темпи розвитку і приблизно дорівнювала британській [222, с. 211 – 216]. Автор робив висновок про їх економічне проникнення і закріплення на Балканах. Недаремно в листопаді 1914 р. в «Современнике» Р. Стрельцов розглянув

економічну політику німецького уряду в Туреччині [398], оцінюючи вплив Берліну.

Відставний офіцер армії США в Університеті морської піхоти Едвард Дж. Еріксон зазначав, що перші вісім місяців 1914 р. були часом реконституції та підготовки побитої османської армії, після чого вона була поставлена на військову базу. Після Балканських війн Ахмет Іззет Паша та Енвер Паша взяли участь у коригуючій серії ініціатив та реформ, спрямованих на перетворення армії на ефективну силу [703, с. 146].

Специфічну, хоча в цілому поодинокую, інформацію здебільшого економічно-морального характеру вміщували церковні видання. На початку війни С. В. Троїцький в «Церковных ведомостях» розповів про важке економічне становище угро-русів або «руських» селян Угорщини. Землю у них відібрали, за її оренду вони платили високу ціну і тому типовою була ситуація, коли кілька сімей жили на клаптику землі. На галицькому кордоні з 1911 р. взагалі заборонялося випасати худобу. В той же час уніатський угорський священик в середньому отримував 5-6,5 неоподатковуваних мінімумів [421, с. 1727 – 1728]. Але той же С. В. Троїцький в «Церковных ведомостях» писав, як за допомоги економічних організацій словенські робочі на чолі зі священиками скуповували у німців та італійців фабрики, керуючи надалі цими підприємствами [422, с. 2057].

Про інший слов'янський край писав в 1915 р. в «Историческом вестнике» редактор журналу «Известия Сочинского Свято-Николаевского Православного Братства» П. А. Россієв. Він змалював промисловість Боснії і Герцеговини. На час війни припав період найактивнішого видобутку солі, соди; зате майже не працювали сребреницькі срібні, свинцеві і мідні копальні. Але, на його думку, її розквіт відбудеться, коли до діяльності приєднаються серби, які на початку ХХ ст. загнані і недостатньо підготовлені [314, с. 923].

Зміни на фронтах Світової війни змушували звертатися до висвітлення економічної ситуації в країнах, які раніше журналісти обходили. Так в 1915 р. І. О. Левін в «Русской мысли» змалював економіку Румунії [195], а боротьба двох воюючих блоків за Туреччину та її вступ у війну спонукали І. Флеровського, Є. Шатова, А. Мандельштама написати статті про економічну політику молодотурок та економіку Туреччини [219; 456; 470].

Крім того, з початку війни К. Пажитнов щороку розміщував в «Современном мире» статтю, присвячену збільшенню цін загалом в регіоні внаслідок воєнної економічної політики [270, 272, 269]. Але ця тема цікавила його давно, і до війни він опублікував подібну статтю в «Вестнике Европы», спеціально порівнюючи зі схожою політикою в Росії [273].

О. І. Сич зазначив, що під час війни в воюючих країнах значно звузилася сфера дії ринкових відносин і небачених розмірів досягло втручання держави в сферу виробництва і розподілу, яке часто супроводжувалося заходами позаекономічного примусу [663, с. 13].

Проте основний масив публікацій приходився на огляди подій в Німеччині та Австро-Угорщині. Ледь не головним питанням, яке висвітлювалось в економічному блоці, було забезпечення населення країн, що воювали, продовольчими товарами. Про запровадження в Німеччині державної хлібної монополії писали М. Бернацький, Я. Неволін та М. С. Русанов [11; 250; 251; 320; 322]. Не випадково М. С. Русанов в «Русских записках» в 1915 р. спеціально зупинився на становищі з продовольчими товарами в Німеччині [321]. В березні та листопаді 1915 р. в «Современном мире» С. Далін та М. Рожков знову висвітлювали продовольче питання в Німеччині [84; 313]. Впродовж усієї Світової війни тема німецького продовольства залишалась в полі зору М. Лурьє [204; 208; 211; 212; 213]. І навіть коли давався огляд ситуації в усіх країнах, що воювали, значне місце в них займали Німеччина і Австро-Угорщина, як, скажімо, на початку війни це робив в «Русской мысли» П. Струве [403; 404]. Але особливо подібна

тенденція характерна для публікацій М. С. Русанова [317; 318; 319; 324; 325; 335; 336; 337; 339; 340].

В цьому ж часописі у вересні 1916 р. з посиланням на голландське видання «Gazette de Hollande», переповідалась надрукована в ньому публікація під назвою «Голод» стосовно становища німецького населення. Відкидаючи поширену в Німеччині офіційну позицію, що винуватицею голоду є Англія, джерело стверджувало, що причиною голоду була війна. Жорстко критикувалася політика німецького уряду, діяльність юнкерів, капіталістів і перекупників, які не запобігли проблемі з продовольством. Та, головне, перспективи були примарними, бо надії на урожай були слабкі внаслідок нестачі робочих рук, добрив, насіння і худоби. На думку авторів, німецький мілітаризм потрапив в глухий кут, незважаючи на всі його «перемоги» [76, с. 1750].

Про податки та фінанси як про систему забезпечення воєнних дій Світової війни йшла мова в публікаціях І. Кулішера [186; 187], у статтях А. Никитського, А. Фінн-Єнотаєвського та Л. Яснопольського [252; 450; 451; 452; 453; 493].

Значний обсяг вміщеного в часописах матеріалу торкався аграрного питання. Ця тема була дуже актуальною на початку ХХ ст. Події російської революції 1905 – 1907 рр. суттєво вплинули на посилення інтересу громадськості до сільського населення. Російські партії розробляли політичні програми з проектами земельної реформи. Вони прагнули поширити свій вплив на селянські маси. Російське ліберальне суспільство враховувало досвід німецької соціал-демократії. В Німеччині проходили дискусії відносно вдосконалення або вироблення нових аграрних програм. У часописах порівнювався зміст документів німецьких та російських політичних партій, що уможливлювало окреслення недоліків запропонованих теорій та краще розуміння інтересів селян. Таку роботу зробив в 1905 р. в «Мире Божьем» російський соціал-демократ О. Ю. Фінн-Єнотаєвський на прикладі аграрних

програм німецької та російської соціал-демократії, вважаючи селянське питання як економічним, так і політичним [448]. В 1906 р. він знову повернувся до нього [449]. Воно ж було представлене і в рецензіях «Русской мысли» в 1907 р. А. А. Чупрова та А. Кауфмана [167; 469].

Вже спираючись на досвід подій російської революції, в 1909 р. в «Вестнике Европы» Л. Слонімський прискіпливо проаналізував вирішення аграрного питання німецькими соціал-демократами. Вони на чолі з К. Каутським заперечували поземельні і господарські права як заможної частини селянства, так і селян загалом. Ця обставина, на думку Л. Слонімського, створювала штучний антагонізм між сільським населенням і промисловим пролетаріатом. Він вважав цю позицію невиправданою ні практично, ні теоретично. В результаті селянство зробилося опорою великих привілейованих землевласників і вступило в союз з правими партіями аграріїв і центру [355, с. 248 – 249]. У порівнянні з Німеччиною, в Росії, за виразом Л. Слонімського, селянське земельне питання перетворилося в абстрактну проблему. Тому при її вирішенні, на його думку, не вважалось за необхідне враховувати потреби і бажання самих селян. Внаслідок цього інтереси селян принесли в жертву прагненням великого дворянського землеволодіння та гіпотезам соціалістичної догми [355, с. 251 – 255]. Отже, автор критично і достатньо реалістично поставився до обох аграрних програм соціал-демократів.

Наскільки актуальним було це питання свідчить подальший його розгляд в різних аспектах. В 1909 р. тепер вже в «Русском богатстве» Є. Сталінський опублікував дві статті про аграрне питання в Соціалістичному інтернаціоналі [389; 390]. В 1913 р. він продовжив його вивчення [391]. На конкретному прикладі заробітків привіслінських селян показав розходження програм і дійсності в 1906 р. в «Русской мысли» В. Храневич [461].

В «Русском богатстве» про становище німецьких селян та його союзи розлого розмірковував російський дописувач М. Рейснер-Реус у вересні 1906

р. у своєму листі з Німеччини [305]. А в квітні 1908 р. Р. Оленін в тому ж часописі розглянув положення села в Угорщині, звертаючи увагу на організації на чолі із союзом сільських робочих угорських земель, створеним в 1906 р. Необхідність у ньому була надзвичайна, бо сільський пролетаріат лишили головної зброї економічної боротьби – права страйків [265].

Але набагато гіршою виявлялась аграрна ситуація в інших країнах. Особливо це стосувалося земель Південно-Східної Європи. Ліберальні видання жорстко оцінювали становище сільського господарства в Македонії та всебічно критикували політику турецького уряду. Висувалась вимога проведення реформ в македонських землях, які б могли змінити важке становище місцевого селянства [41]. Проте ситуація змінювалась не суттєво, як свідчив огляд журналіста «Современника» Горцева щодо економічного розвитку Македонії у ХІХ – на початку ХХ ст. [78]. Про відсутність змін в житті македонського селянства, яке надалі перебувало у важкій кабалі місцевих поміщиків, писав в «Современнике» в жовтні 1912 р. В. Водовозов [49, с. 337].

Британські дослідники С. Бродберрі та М. Харрісон підкреслювали, що напередодні Першої світової війни османська економіка залишалася переважно аграрною. Виробнича діяльність все ще базувалася на кустарних формах [700, с. 113].

Македонське питання було докладно розглянуто в монографії британського історика Ч. Псило [704].

Македонська дослідниця С. Сидоровська-Чуповська відзначала, що в Македонії, після завершення Балканських війн, почалася значна соціальна криза і зріс рівень безробіття серед населення. Текст, опублікований в «Радничке Новине» під назвою «Економічна криза в Новій Сербії», говорить про те, що криза на ринку була відчутною: старі і сильні компанії збанкрутіли, деякі професії стали незатребуваними ринком, а значна кількість працівників залишилася без роботи. Відкриті філії Сербського

національного і Сербсько-французького банків були не в змозі задовольнити кредитні потреби населення. Катастрофічні соціально-політичні обставини викликали економічну кризу, і економічний спад ставав все більш помітним [653, с. 205 – 206].

У 1911 р. А. Глебов в «Русской мысли» проаналізував стан сільського господарства в Боснії. Згідно офіційних австрійських джерел, виробництво зернових хлібів зменшилося. Не в останню чергу це пов'язане з тим, що селянин не користувався свободою у веденні господарства і якби захотів щось удосконалити, повинен був отримати дозвіл бегу, тобто господаря землі на якій він працював [73, с. 111 – 112].

Ситуацію в Румунії вивчав і В. Майський. В травні 1914 р. в «Русском богатстве» він відмітив зростання виробництва та експорту румунського хліба і пояснив його зростанням цін і скороченням вивозу американського продукту. Таким чином Румунія потрапила до лав світових експортерів дешевого хліба [230, с. 205]. Згодом В. Майський проілюстрував, як навіть за наявності архаїчної техніки румунського землеробства, було зібрано в 1913 р. 2,3 млн. т. пшениці і близько 3 млн. т. маїса. Забезпечивши власне споживання Румунії, країні для вивезення залишалось 1,3 млн. т. пшениці і 1,2 млн. т. маїса [231, с. 214 – 215]. Не випадково В. Майський наголосив у публікації «Русского богатства» за квітень-травень 1917 р., що після захоплення частини румунських земель Німеччиною, німецький уряд відправив туди спеціалістів-інструкторів, які навчали місцеве населення більш продуктивним методам обробки землі, що в результаті призвело до зростання виробництва [231]. Живі спостереження румунської дійсності опублікував в 1915 р. І. О. Левін в «Русской мысли» [194, 195].

Порівняння ситуації Румунії з Болгарією здійснив в лютому 1915 р. в «Современнике» Р. Стрельцов. В обох країнах спостерігався розрив між верхами та низами. Протилежність їх становища та інтересів досягла такої

напруги, що замість переконань словами сторони стали користуватись аргументацією за посередництвом бомб [401, с. 240 – 241].

Під час Першої світової війни значно посилювався інтерес російських часописів, насамперед, ліберальних видань до становища сільського господарства в Німеччині та Австро-Угорщині. В 1915 р. журналіст М. Лур'є в «Вестнике Европы» виклав спостереження щодо державної організації землеробства в Німеччині [209].

В одній з останніх публікацій «Русского богатства» в 1918 р. А. Чекін показав роль продовольчого питання в Німеччині і Австро-Угорщині та його вплив на включення до умов Брестського миру продовольчих пунктів. Недаремно в виступах німецьких діячів після ратифікації миру звучала нота торжества з приводу того, що тепер населенню вже не загрожують злидні. І насправді врожай 1917 р. в Німеччині виявився нижчим за середній. Німецький військово-продовольчий комітет використовував навіть ресурси Угорщини, завдаючи шкоди угорському та австрійському населенню. Окрім того, під тиском військових окупаційних загонів при засіві полів Сербії, Бельгії, Румунії місячний хлібний пайок в Німеччині зменшувався. Ситуація з продовольством в Австро-Угорщині була гіршою, ніж в Німеччині. Австрійський уряд розподіляв продукти нерівномірно, без будь-якої публічності. Населення значною мірою перейшло до закупівлі продуктів «з під поли», особливо тих, що були дефіцитом за картками. Поява «вільного продажу» в Німеччині і в Австро-Угорщині призвела до того, що величезна частина населення виявилася приреченою на недостатнє забезпечення їжею і тільки частина мала в своєму розпорядженні кошти для нормального харчування [467, с. 272 – 275].

Обидва церковні журнали практично не приділяли уваги економічним питанням. За всі роки в кожному з них з'явилося по 6 подібних публікацій. При цьому вирізняється з економічних матеріалів не тільки церковних, але й усіх, публікація в шести номерах «Богословского вестника» в 1912 р. роботи

ординарного професора кафедри «Морального богослов'я» Московської духовної академії, релігійного філософа і богослова М. М. Тарєєва «Соціалізм (моральність і господарство)» [407; 408; 409; 410; 411; 412]. В ній він докладно проаналізував економічне вчення К. Маркса. Автор підкреслював своє негативне ставлення до соціалізму через етико-релігійні переконання. Проте критика соціалістичної системи не визначалася його почуттями. М. М. Тарєєв вказував на існування в ній внутрішнього протиріччя між автономною правдою землі та усіх земельних відносинах і раціоналізацією реального життя. І це протиріччя не випадковість, бо ці полюси – особиста абсолютність і соціальна умовність – є притаманними життю. Тобто головним є питання взаємовідносин цих полюсів, адже система соціалізму побудована на несвідомості полярності людського життя. Така, на думку автора, правильна постановка основного філософського та морального питання невідворотно веде до краху теорію соціалізму К. Маркса [407, с. 390 – 422]. Разом із тим, поява подібної публікації вкладалась в загальну редакційну лінію церковних видань, які займали жорстко антисоціалістичну позицію.

Але російські видання визнавали важливість ідеологічного забезпечення існуючого положення в суспільствах імперій регіону. Недаремно і світський, і церковний часописи відзначили ювілей ліквідації кріпацтва в Німецькій і Російській імперіях. У 1907 р. «Исторический вестник» описав, як 9 жовтня Німеччина святкувала ювілей звільнення своїх селян від кріпацтва [100, с. 697]. А в січні 1914 р. в «Церковных ведомостях» редакція прокоментувала святкування 50-річчя селянської реформи в Царстві Польському. Передбачалися святкові заходи з виступами, доповідями та повідомленнями про історичний хід розвитку селянської реформи, про її застосування в даній місцевості і становище селянської справи на початку ХХ ст. [462, с. 165].

Незважаючи на офіційні святкування, відмічені часописами, російські журналісти більше звертали свої погляди на реальну економічну сторону життя країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Загалом часописи всіх напрямів приділяли увагу різноманітним економічним питанням. Але праві журнали були більш уважними до слов'янського населення, хоча і не всіх слов'янських країн і зовсім небагато уваги приділяли робітничому та селянському рухам. До правих часописів за своїми ідейними установами були близькі церковні видання, для яких також характерні антисоціалістичні позиції.

3.2. Соціальна політика та становище міського і сільського населення. Модернізаційні процеси кінця XIX – початку XX ст. суттєво вплинули на соціальні умови існування європейців. На відміну від інших регіонів світу, за винятком США, попередні десятиліття призвели до зміни соціальної структури населення, до зростання його чисельності, до поліпшення побутових умов життя. Це все стало можливим внаслідок широкого запровадження результатів промислової революції, розвитку науки і техніки, порівняно тривалого часу без розгортання довгострокових воєнних конфліктів на європейських теренах, масштабних демографічних змін.

Одночасно модернізація суспільства призводила до значних соціальних зсувів та майнового розшарування. Незважаючи на те, що за рівнем промислового розвитку Центральна і Південно-Східна Європа значно відрізнялись одна від одної, провідною верствою населення обох частин залишалася земельна аристократія та дворянство. До них примикав нечисленний прошарок буржуазії. Новим явищем стало первісне формування так званого середнього класу та інтелігенції. Інтенсивно йшов процес розгортання чисельної робітничої верстви з різним рівнем майнового забезпечення. Але збільшувався, в силу різних причин, й прошарок нужденного населення. За таких умов на державу лягав тягар підтримання пристойного рівня життя, надання громадянам можливих засобів існування.

Незважаючи на те, що центральноєвропейські країни здійснили економічний прорив, фактично уся ця частина Європи все ще знаходилася в межах традиційного аграрного суспільства. Воно забезпечувало високі темпи урбанізаційних процесів, зростання чисельності городян, й одночасно надавало їм «зворотного характеру», що виражався у перенесенні критеріїв цінностей споживчого товариства міста на село. Село в значній мірі втратило свою патріархальність. Перші два десятиліття ХХ ст. з їх катастрофічними катаклізмами світового рівня лише прискорили ці явища.

Російські часописи на початку ХХ ст. постійно приділяли увагу соціальним питанням розвитку Центральної і Південно-Східної Європи. Вони потрапили до змісту 231 публікації. На відміну від попередніх питань сплеск інтересу до соціальних проблем прийшовся лише на один рік – 1910 р. (34 публікації). Найбільш інформативними виявились «Русское богатство» (45 публікацій), «Вестник Европы» (42 публікації), «Русская мысль» (37 публікацій) і неочікувано мало дав «Мир Божий» (27 публікацій). Показово, що церковні видання вмістили лише 1 матеріал соціального змісту [Додаток № 2.1; 2.3; 2.6; 2.7; 2.9].

Для часописів та їх редакцій притаманне широке розуміння соціального. Так, в 1913 р. в «Современнике» з'явилася стаття австрійського політичного діяча, теоретика австромарксизму, генерального секретаря Соціал-демократичної партії О. Бауера, присвячена підсумкам Першої Балканської війни. На його думку, звільнення з-під Туреччини Македонії, Епіру і частини Фракії було соціальною революцією. Турецький феодалізм змінився сучасним буржуазним правопорядком, новим капіталістичним розвитком [5, с. 214]. Проте це поодинокі визначення, бо журналісти розглядали, насамперед, практику влади та органів самоврядування щодо забезпечення життя своїх громадян, аналізували стан різних верств населення, умови його існування.

1906 р. «Вестник Европы» відзначив 25-річчя прийняття соціального законодавства в Німеччині. Редакція нагадала, що рескриптом імператора Вільгельма I від 17 листопада 1881 р. покладено початок новітньому соціальному законодавству на користь робітничого класу. У часописі зазначалося, що в законах йшлося про часткове визнання і задоволення законних прав робітників як учасників промислового виробництва. Ідея про державне страхування не мала нічого спільного з сентиментальною дбайливістю про надання допомоги «слабким і нужденним». Три мільйони голосів робочих на виборах до парламенту являли велику силу, з якою уряд мав рахуватися [136, с. 851 – 852].

Насправді, не все було так, як у паперах. В травні 1907 р. «Современный мир» розглянув реалізацію соціальної політики німецьким рейхстагом. Редакція зазначала, що там гальмувались соціальні реформи, будь-який рух вперед. Уряд не міг нічого зробити [260, с. 68].

Складові соціального законодавства Німеччини і Австро-Угорщини в їх порівнянні знайшли відображення у матеріалах більшості журналів і були представлені в «Русской мысли», «Русском богатстве», «Вестнике Европы» та «Современнике». Ці публікації охоплювали сфери страхування на випадок хвороби, каліцтва, старості, інвалідності та материнства [26; 85; 86; 104; 105; 106; 107; 112; 122; 169; 178; 181; 185; 255]. Своєрідну форму подачі матеріалу представила «Русская мысль». Її дописувачі «В листах з Німеччини» емоційно змальовували різні картини соціального життя німців [42; 191; 473]. Подібну форму кореспонденції залучив і «Современник», надрукувавши лист Н. Гаррі з Німеччини про робочі секретаріати [70].

В «Русском богатстве» Г. Зінін писав про каси страхування, кошти яких склалися з внесків підприємців і робітників. Вони були семи типів: місцеві каси; фабричні або промислові каси; ремісничо-цехові; будівельні каси; общинні каси; гірничопромислові каси; допоміжні або вільні каси [104, с. 99 – 101]. Зацікавленість читачів викликала ситуація з ощадними касами

Німеччини (7 млрд. марок) та Австро-Угорщини, що за повідомленням Н. Катаєва з «Вестника Европы» 1905 р. [165, с. 280 – 281] були віддані переважно в руки муніципалітетів, які й розпоряджались капіталами. Державні, поштові та інші каси мали менші операції, але і вони служили цілям народного кредиту.

Певні дискусії виникали щодо взаємин робітників і підприємців, як у кас страхування. В 1905 р. в «Русской мысли» П. Г. Міжуєв писав про тривалість робочого дня в Німеччині [236]. В серпні 1907 р. журналіст «Русского богатства» К. Надев наголошував, що за 1901 – 1905 рр. підприємницькі союзи сильно зміцніли і задіювали всі засоби для того, щоб перемогти робітників. Успішні результати страйків для німецьких робітників значним чином зобов'язані зміцненню та розширенню професійної організації. Протягом 1905 р. ці результати були такі: зменшення робочого дня для 61 666 робочих на 213.467 годин на тиждень; підвищення заробітної платні для 112 653 людей на 253,166 марок в тиждень; підвищення за понаднормові години в 318 випадках для 31 403 робітників; підвищення плати за працю в неділю і вночі в 190 випадках для 14 459 робітників; знищення відрядної плати в 37 випадках для 4 889 робочих [248, с. 59].

Ця двостороння боротьба була тісно пов'язана з проблемами робочої зайнятості. Отож особливо прискіпливо подавалась інформація щодо робітничого безробіття [207]. В січні 1907 р. К. Надев в «Современном мире» приділив увагу безробіттю в Австро-Угорщині та Німеччині [247], а у травні 1907 р. Г. Швіттау в «Русской мысли» розглянув становище безробітних у Німеччині [471].

Як позитивний приклад в «Русской мысли» в січні 1905 р. В. Я. Канель змалював заходи, які практикувалися німецькими муніципалітетами для ліквідації тяжких наслідків безробіття. Міські управління організовували особливі бюро для зголошення роботи, причому вони зобов'язували підприємців повідомляти їм про будь-яку вакансію. Ці установи з часу

виникнення стали також ареною боротьби між підприємцями і робітниками [157, с. 80].

Редакція «Русского богатства» в листопаді 1912 р. проаналізувала питання запровадження страхування від безробіття в Австро-Угорщині і показала, що тут воно пройшло таку ж еволюцію, як і в Німеччині [396, с. 72]. Проте проблема залишалась актуальною і в «Русской мысли» журналіст А. Лещ у вересні 1913 р. знову повернувся до законодавства зі страхування службовців в Австро-Угорщині та Німеччині [201]. А. Рабинович в «Русском богатстве» в грудні 1913 р. зазначав, що, намагаючись регулювати ринок праці і витрачаючи великі кошти на допомогу безробітним, робітничі союзи все-таки не могли значно послабити дію безробіття [300, с. 285 – 286]. Проте в червні 1914 р. в «Вестнике Европы» журналіст К. Лейтес навів позитивний приклад страхування від безробіття в Німеччині шляхом застосування Гентської системи, створеною в бельгійському м. Гент. Згідно з нею громада або уряд здійснювали внески до добровільних страхових кас профспілок або виплачували застрахованим в таких касах додаткову допомогу. Першою німецькою громадою, яка ввела її у себе, була громада міста Страсбурга [200, с. 277 – 280].

Тож не випадково, що низка заходів німецького уряду критикувалась на сторінках російських журналів. Ф. Капелюш в «Русской мысли» та «Современном мире» проаналізував соціальне законодавство в Австро-Угорщині та Німеччині [161; 162; 163].

«Русская мысль» підкреслювала, що робітникові не надавалося жодних особливих прав, але до нього висувалися надзвичайно суворі вимоги. Щоб домогтися ілюзорних прав постійного службовця, на момент працевлаштування він повинен бути молодше 30 років, бути абсолютно здоровим, не мати жодних фізичних вад, постійно жити у місті, виявити довготривалу взірцеву поведінку і надати посвідчення від останнього господаря із вказівкою причини його відмови [158, с. 5].

Журналісти значну увагу приділяли соціальним питанням муніципального життя в Австро-Угорщині, Німеччині, Царстві Польському. Для кореспондентів було важливим порівняти розвиток міст Російської імперії та країн Європи. Цим вони намагалися зосередити увагу читачів на проблемах міського життя в Росії і запропонувати шляхи їх вирішення на прикладі Німеччини та Австро-Угорщини. Журналіст К. Пажитнов в «Вестнике Европы» в серпні 1911 р. проаналізував житлове питання. Він стверджував, що 40 установ по старості та інвалідності, які займалися страхуванням робітників, витратили на кінець 1907 р. 628,8 млн. марок або 45 % всього їхнього капіталу на загальнокорисні цілі. В Пруссії з часу видання закону 13 серпня 1895 р. про «поліпшення житлових умов робітників, зайнятих в державних підприємствах, і нижчих службовців», витрачено на розв'язання цієї проблеми 104 млн. марок. В 1909 р. вкотре був прийнятий закон про асигнування ще 16 млн. марок. Будинки частково зводилися державним коштом, частково – за посередництва будівельних товариств, з наданням їм виплат. З 1901 р. приклад Пруссії наслідував і загальноімперський уряд. У розпорядження Міністерства внутрішніх справ було відпущено 33 млн. марок на будівництво будинків для робітників і дрібних службовців. У великому герцогстві Гессенському закон 1902 р. надав право державі видавати громадам позички на будівництво житла для малозабезпечених. В Австро-Угорщині парламентська комісія рейхсрату прийняла законопроект про створення «житлового фонду» та щорічного відрахування до нього 6 млн. крон до 1919 р., що складе 54 млн. Фонд і повинен слугувати гарантією будівельних кредитів [271, с. 295 – 297]. На актуальність питання вказує те, що одночасно з К. Пажитновим про міську житлову політику в Німеччині писав А. Бабков у «Русской мысли» [1].

Праві часописи також звертали увагу на муніципальне життя. В серпні 1908 р. в «Историческом вестнике» публікувалися записки російського чиновника з Північно-західного краю. Він негативно висвітлював життя

місцевого населення. Серед основних проблем він виділив спорудження будинків з дерева, а не з каменю, забрудненість, невирішеність питання створення класичної гімназії тощо [246, с. 860 – 862].

Редакція «Вестника Европы» відзначала, що в галузі соціального піклування діяльність міських установ також була значна. Майже всюди піклувалися про немовлят, про туберкульозних хворих. У багатьох місцях функціонували народні кухні. Непоодинокими були випадки, коли місто брало на себе харчування дітей шкільного віку [99, с. 829]. М. Соболев в «Современном мире» підкреслив значення організації споживачів в Австро-Угорщині та Німеччині [360, с. 183].

Із соціальним захистом був тісно пов'язаний особистий захист громадян. І це усвідомлювали російські читачі і журналісти. В 1910 – 1911 рр. в часописах опубліковано декілька статей про злочинність у Німеччині. Г. Штільман в «Вестнике Европы» в серпні 1910 р. розглянув особливості реформи кримінального законодавства. Чинний німецький кодекс критикували через його повну практичну безплідність. Суди активно працювали, в'язниці були переповнені, до старих кримінальних законів долучалися нові, а кількість злочинів, особливо найбільш небезпечних, безперервно зростала. Він вважав, що кодекси мали низку недоліків та послаблювали попереджувальну роль кримінального закону [474, с. 306 – 309]. Проте не все вирішувалось швидко, і в жовтні 1910 р. М. С. Русанов вже в «Русском богатстве» попереджав про зростання злочинності в Німеччині [329]. Але тема залишалась гострою, і в січні 1911 р. Г. Штільман в «Вестнике Европы» знову приділив увагу питанню діяльності суду присяжних в Німеччині [472]. Слідом за ним кримінальне право в Німеччині розглянув Є. Кулишер влітку 1911 р. [188].

Балканські війни створили в Європі загрозливу військову атмосферу, яка відобразилась і на соціальному становищі народу. Внаслідок цього в поле зору видань потрапили, в першу чергу, Болгарія і Туреччина. Кореспондент

«Русского богатства» Є. Волков подавав інформацію з місця подій в Болгарії. За його словами, мир залишив важкі настрої. Поточна соціальна стабільність порушена внаслідок мобілізації всіх чоловіків від 20 до 45 років. Торговці припинили торгівлю, закрилися ремісничі майстерні, контори, ряд громадських установ. Обезлюдніли урядові установи і банки, припинялися будівельні та інші роботи [54, с. 258 – 267].

Співчувала болгарському народу й «Русская мысль». В 1912 р. редакція розповіла про соціальний стан Болгарії після початку війни. Замість простих судів вводилися воєнно-польові. Заборонялося вивозити за кордон харчі, худобу. Мобілізація охопила все працездатне чоловіче населення Болгарії. З 4 млн. жителів до війська взяли 0,4 млн. чоловік. Безробіття торкнулось усіх інших. Однак на вимогу влади відкривались магазини, де змушували торгувати навіть в свята. Унормовувались ціни на борошно. Домогосподарям заборонялось виселяти квартирантів за несплату тощо. Реквізиційні комісії роздавали задарма борошно сім'ям бідних солдатів [281, с. 15 – 18]. У невтішному соціальному становищі опинилися після Другої Балканської війни її учасники, про що розповів «Вестник Европы» в 1913 р. [202].

Проте тільки Світова війна порушила соціальну проблематику російських часописів. На перший план виходили інші питання, в тому числі військово-соціальні. Тривожну соціально орієнтовану інформацію вміщувала «Летопись войны 1914 – 1917 гг.» [28; 88; 240].

В умовах війни російські журналісти дали критичну оцінку соціальної природи Німецької імперії. В січні 1915 р. В. Майський в «Русских записках» писав про поєднання в державі вікових традицій феодального дворянства та буржуазно-капіталістичних прагнень нової еліти. Саме вони втілились у сучасному німецькому мілітаризмі, де збігалися найглибші інтереси староюнкерського і новобуржуазного прошарку в Німеччині. На думку автора, німецький мілітаризм носив юнкерський характер та корінився в

соціальної природі не тільки юнкерської, але і буржуазно-капіталістичної Німеччини [223, с. 233 – 234].

«Исторический вестник» М. Жераїча повідомляв про становище сербської армії, яка відступала через Албанію. Не менш важким було й положення місцевого населення [95; 96; 97]. Значна увага в «Историческом вестнике» та «Летописи войны 1914 – 1917 гг.» приділялась соціальної політиці та положенню населення в Австро-Угорщині, Німеччині та Росії [89; 101; 171; 253; 286; 292; 298; 445].

Чимало публікувалось і спеціального матеріалу щодо окремих аспектів соціального боку війни. Так, в «Вестнике Европы» в 1915 р. М. Лурьє проаналізував соціальне законодавство воєнного часу в Німеччині [215], а в грудні 1916 р. в «Русских записках» М. С. Русанов – загальну трудову повинність [326]. Особливо багато про це писали в 1917 р. [216; 266]. Згадали й про примусову жіночу працю в Німеччині [239].

В січні 1917 р. І. О. Левін з «Русской мысли» прокоментував закон про вітчизняну допоміжну повинність в Німеччині, згідно якої всі чоловіки від 17 до 60 років включно зобов'язані відбувати допоміжну повинність, якщо вони не були покликані на дійсну військову службу. До неї відносилися служба у всіх державних і громадських установах, в оборонній промисловості, в санітарних організаціях, в сільському господарстві, а також у всіх установах, що відносилися до оборони або до забезпечення населення [193, с. 11 – 12]. М. С. Русанов в березні 1917 р. в «Русских записках» також розглянув громадянську службу та державу в Німеччині [327, с. 268]. Залишалися актуальними і старі теми. Так, Г. Петрович у квітні 1915 р. в «Русских записках» згадав про діяльність муніципальної біржі праці в Німеччині [275]. В березні 1915 р. Н. Гарви в «Современнике» розглянув положення міських бірж праці в Німеччині і польських землях [68]. Писали про безробіття в Німеччині [279]. Відомості про безробіття навів М. Лурьє в «Вестнике

Европы» 1915 р. [215]. Саме М. Лур'є наголошував на жахливому впливі війни на життя в Німеччині [205; 206; 210; 214].

Загалом соціальна політика під час війни була докладно розглянута у статтях М. С. Русанова, В. Майського, Г. Новоторжського, Л. Щеглової, Л. Яснопольського, Я. Пилецького, Ю. Делевського, І. Калини, Є. Каро, В. Котвича, М. Кресва, М. Соніна, С. Єлпатьєвського, Г. Плеханова та Л. Штрассера [87; 94; 155; 164; 175; 182; 227; 226; 254; 279; 280; 318; 319; 324; 340; 362; 475; 476; 493]. Становище населення детально висвітлювалось в «Современном мире», «Русской мысли» та «Вестнике Европы» [2; 69; 150; 151; 287; 299]. Характерно, що в умовах російської революції в «Русской мысли» весною 1917 р. журналіст В. Тотоміанц прокоментував гіркі реалії соціального питання в Німеччині [416].

З початку 1916 р. в «Летописи войны 1914 – 1916 гг.» почали друкуватися статті, присвячені соціальним питанням. Особливу увагу російські журналісти зосередили на землях, зайнятих німцями. У січні 1916 р. редакція «Летописи войны 1914 – 1916 гг.» задекларувала наближення краху Австро-Угорщини. Журналісти видання, посилаючись на румунський часопис, повідомляли, що в країні призвали усіх чоловіків до 60 років [277, с. 1240]. У Німеччині відбувся призов забракованих осіб старше 45-ти років, чоловіків з відстрочкою [361, с. 1440]. Через підвищення цін на продовольство виникали заворушення [278, с. 1256]. Спеціально писали про сербське населення, відведене в Болгарію до Софії. Виселялось грецьке населення з Македонії, чие майно конфіскувалося [290, с. 1447].

На початку 1917 р. «Летопись войны 1914 – 1917 гг.» висвітлював соціальне положення населення в Німеччині в умовах війни: у Берлін і Мюнхен ще підвозили харчі, але в невеликих містах умови життя вкрай важкі [98, с. 1991]. Спроможність до оборони визначалась робочим питанням. Та в Австро-Угорщині, за повідомленням видання «Morning Post», з числа

zareєстрованих робочих столиці 3 тис. становили діти до 12-и років. У провінції працювало понад 4 тис. дітей до 8-и років [301, с. 1991].

Іншим країнам регіону приділялось значно менше уваги щодо висвітлення їх соціального розвитку. Так, М. Кулявко-Корецький з «Вестника Европы» в 1905 р. повідомляв про становлення робітничого законодавства в Болгарії, виділивши питання дитячої праці. Діти 12 років не допускалися до роботи в фабричних закладах і майстернях. У підземних роботах заборонялась робота хлопчиків до 15 років і жінок до 21 року. Для жінок встановлювався максимум у 10 годин, для підлітків – 8 годин, для дітей до 12 років – не більше 6 годин [189, с. 823 – 824].

Такі ж невтішні оцінки виникали і після кореспонденції Г. Зініна в «Русском богатстве» за лютий 1909 р. щодо страхування робочих на випадок хвороби в Царстві Польському. Там функціонували лікарняні каси на зразок західноєвропейських. Так, у Варшавській губернії вони організовані при 13-и підприємствах з 4 572 робочими. Поширення вони отримали в Петроківській губернії, де створені при 110 фабриках з 37 000 робочих (при загальному числі 900 фабрик з 126 тис. робочих). Внески складали 1 % заробітної платні; внески підприємців тільки 0,3 суми робочих [104, с. 97]. На такому ж низькому рівні знаходився і кооперативний рух в Царстві Польському [443], як впливало із статті В. Тотоміанц в «Вестнике Европы».

Звернення до життя периферійних країн, як правило, проходило у випадку надзвичайних подій, що відбувались довкола їх або безпосередньо у них. Так розгляд С. М. Южаковим в 1910 р. в «Русском богатстве» соціального становища Туреччини та Албанії, пов'язаний із італійсько-турецькою війною та повстаннями албанців [492]. У травні 1915 р. в «Русской мысли» в огляді А. Петряєва коментувались соціальні катаклізми в Албанії через її втягнення у Світову війну [276].

Журналісти видань усіх спрямувань нерідко порівнювали соціальну політику в Російській імперії та в країнах Європи, причому часто це робилося

не прямо. Наприклад, в січні 1910 р. «Исторический вестник» опублікував рецензію на книгу А. А. Ніколаєва «Теорія і практика кооперативного руху». Часопис наголошував, що в Росії на потреби дрібного кредиту витрачено 56 млн. рублів. Це становило близько 50 коп. на кожного мешканця, коли в Німеччині і Австро-Угорщині – 8 рублів. На одну кредитну установу в Росії припадало 51 400 жителів, в Німеччині – 4 800, в Австро-Угорщині – 8 800 [183, с. 336]. Це дозволяло показати певне відставання Росії від Європи.

Значно менше матеріалів вміщують часописи про окремі верстви населення, його загальну соціальну структуру. Так про аристократів і дворянство згадується дуже часто, але без вираженої соціальної оцінки. Або ж аналізуючи біографії і діяльність політиків, як правило, дворян за походженням, не пов'язують дії та соціальну приналежність. Зате журналісти спромоглися спеціально розглянути засоби соціального існування, їх чисельність та роль у Царстві Польському [316].

Іншим верствам «пощастило» більше. Багато матеріалу присвячувалося селянству. Про буржуазію часто згадували, розглядаючи політичні та економічні проблеми. Разом із тим, певні особливості їх соціального способу життя представлені в часописах. Характерні статті в «Русском богатстве» в 1911 р. журналіста С. Зака. На прикладі організації діяльності картелів він зміг висвітлити особливості взаємовідносин праці та капіталу в Австро-Угорщині та Німеччині, місця капіталістів у країнах [102; 103]. Німецьке міщанство представлене в кореспонденції «Русского богатства» [306]. В подібному напрямку у «Вестнике Европы» в 1910 р. подавався й матеріал про спроби реставрації ремісничих цехів у Німеччині та Австро-Угорщині [309].

Соціальний портрет німецьких будівельних робочих дав В. Майський в «Русском богатстве» [228]. Напередодні Світової війни загальні проблеми німецьких робітників зводились до пошуку роботи. В «Русской мысли» в січні 1914 р. В. Гефдинг із цифрами доводив, що на 100 місць в листопаді 1913 р. приходилося 213 кандидатів проти 178 в жовтні того ж року і 173 в

листопаді 1912 р. Ще нижчим був відсоток безробітних членів професійних робочих спілок у Німеччині. У листопаді 1913 р. він дорівнював уже 3,0 % проти 1,8 % в листопаді 1912 р. Зараз він на рівні 1908 р., тобто в рік найгострішого періоду минулої депресії [71, с. 6].

А вже в грудні 1914 р. в «Русских записках» А. Чекін констатував застій цілих індустрій та проблему безробіття, що не спостерігалось за жодної промислової кризи [464, с. 76]. Це дало підґрунтя для висвітлення В. Гефдінгом в «Русской мысли» у грудні 1915 р. положення робітничого ринку в Німеччині [72].

Міста регіону та їх структура як об'єкт соціального вивчення досить часто мали місце в часописах у різних за тематикою матеріалах. Найбільш емоційно це питання подано в листах, подорожніх нотатках. Більш аналітично в статтях та оглядах. Болгарські міста змальовані А. Дивильковським в «Вестнике Европы» (травень 1911 р.). Значне зростання кількості болгарського населення, виробничих сил, кооперації, синдикатів, освічених людей призвели до переміщення суспільного та соціального життя з села до міста. Нові соціальні сили ігнорували потреби селян. За А. Дивильковським, зростала соціальна напруга, бо жодна партія Болгарії не була носієм правди і права для сільської маси [90, с. 309 – 312]. Зворотнім боком соціального бачення болгарського життя був погляд Е. Волкова, який вважав, що глибоко вкорінена в болгар соціалізація, до певної міри врятувала становище. Місцеві жителі організовували комітети для збору врожаю, що одразу дало результат. Та початок Другої війни обірвав цю кооперацію, внаслідок чого частину врожаю не зібрали [54, с. 266 – 267].

Соціально вразливі верстви, такі як жінки і діти, не часто, але опинялись на сторінках журналів. Часописи зокрема зосереджувались на питанні жіночої та дитячої праці. Аналіз їх законодавства цікавив російську громадськість з позицій прагнення покращити умови праці на виробництві для жінок та дітей в Росії. В «Русском богатстве» у вересні 1911 р. журналіст

А. Чекін розглянув питання законодавства про дитячу працю в Німеччині. [465], а в листопаді в «Вестнике Европы» він же опублікував статтю щодо жіночої праці на виробництві [466, с. 308 – 312]. З цією ж метою редакція «Вестника Европы» розширила рамки огляду, подавши бібліографічний матеріал – рецензію і статтю про вищу жіночу освіту [16; 168]. Не могли обійти тему і в роки Світової війни. В березні 1917 р. «Современный мир» у зв'язку з появою жіночого дня в Росії розповів про жіночу працю в Німеччині [239].

Значну зацікавленість російських читачів з різних причин викликали демографічні питання. Початок ХХ ст. на відміну від другої половини ХІХ ст. показав певне зменшення народжуваності, що викликало запитання та дискусії. С. Кон в «Русской мысли» в червні 1914 р. спеціально розглянув питання зниження народжуваності в Німеччині. Він вважав, що важко обґрунтувати зв'язок її падіння з «соціальним піднесенням» суспільства та рівнем добробуту. Автор посилався на працю німецького письменника і діяча Ф. А. Тейльгабера, який, вивчаючи берлінське єврейство, дослідив зв'язок між багатодітними сім'ями і професією батьків. Народження дітей найбільше обмежували заможні класи берлінського єврейства. Пролетаріат, навпаки, підтримував рід. Тобто, основною рисою, що різко відрізняла її від решти населення, був зростаючий добробут. Отож прагнення зміцнитися економічним шляхом вело до обмеження сім'ї. Не погоджуючись з цим, С. Кон писав, що релігійні традиції євреїв сильно ослабли в 1891 – 1911 рр. і тому не сприяли народжуваності [173, с. 5 – 9]. Ці питання ставили собі і читачам колективи редакцій «Русская мысль» та «Современный мир» [21; 192; 444].

Іншим боком народжуваності, який розглядали журналісти була смертність. «Летописи войны 1914 – 1917 гг.» з посиланням на угорську газету «Nepszuva», повідомляли, що відсоток смертності серед угорських робітників, який і до війни був високим, тепер значно підвищився. Середня

тривалість життя робітника в Угорщині в 1915 р. знизилася до 40 років і 18 днів. Для жінок-робітниць ця цифра в 1915 р. досягла лише 30 років 10 місяців і 14 днів. Разом з тим, народжуваність в Угорщині зменшилася на 45 % в порівнянні з даними 1911 р. [301, с. 1991].

XIX – початок XX ст. демонстрував європейцям зростання міграційних потоків, що було частиною демографії. Майже вся Центральна і Південно-Східна Європа стала осередком зародження цих міграцій. Проте часописи зрідка звертались до цієї теми. Саме це продемонстрував в 1907 р. в «Вестнике Европы» К. Воблий, який у невеликій замітці охопив увесь еміграційний рух Царства Польського [46]. Більше уваги, зважаючи на масштаби та долі людей і країн, викликав евакуаційний рух часів Світової війни. Журнали писали, насамперед, про евакуацію сербської армії і про евакуацію Царства Польського. Вже у квітні 1915 р. «Русская мысль» із занепокоєнням відмітила, що вторгнення ворожих армій торкнулося понад 2/3 його території. Суттєво постраждала прикордонна смуга Ковенської губернії і прикордонні пункти Подільської та Волинської губерній. За попереднім підрахунком взаємного страхування в двох губерніях було знищено близько 20 % вартості застрахованого нерухомого майна. Автор вказав на значний прошарок серед біженців-євреїв, що густо заселяли ці терени [25, с. 34].

Хоча на сторінках часописів зустрічаються замальовки побуту та повсякденності населення регіону, не вони визначають формування уявлень росіян, бо подавались мимохідь у зв'язку з іншими подіями. Проте для рівня сприйняття росіянами країн Центральної та Південно-Східної Європи вони достатньо показові. На перший план виходив міський характер Центральної Європи та сільський – Південно-Східної. «Вестник Европы» в 1909 р. навіть присвятив огляду німецьких міст спеціальну публікацію [99]. У Р. Стрельцова в тому ж «Вестнике Европы» подив викликала відсутність великих приватних садів у Берліні. Він пояснив це високою ціною землі у

великих містах [397, с. 300 – 301]. Раніше, в 1905 р. В. Я. Канель в «Русской мысли» показав різні повсякденні аспекти життя міського населення Німеччині [159]. Окремі епізоди повсякденного життя поставали з матеріалів в рубриках «Іноземний огляд», «Поточні питання», в репортажах з будівельної виставки або з огляду соціального питання [10; 23; 117; 457].

У зв'язку з анексією Відня частини турецьких земель у 1908 р. в «Русской мысли» А. А. Стахович в шляхових записках висвітлив побут та життя населення в слов'янських землях Австро-Угорщини: Боснії і Герцеговині, Словенії, Хорватії, Чехії, Сербії, Чорногорії [393; 394]. Іноді порівнювали закордонне життя з російським, як в «Историческом вестнике» М. В. Мордвинов та М. В. Станиславський [241; 392].

Особливо вирашними були сюжети військового часу, коли можна було подавати неприкрашені картини побутового життя населення. Вони поставали з оглядів болгарського життя часів Балканських війн В. Водовозова у «Современнике» [48; 49; 52], із допису в грудні 1915 р. в «Русских записках» Т. Богдановича про умови життя у воєнній Німеччині [18, с. 210 – 213]. Колоритні сторінки побуту в захоплених німцями польських землях подала у кінці 1915 р. «Летопись войны 1914 – 1915 гг.». За наказом нової влади у городян вилучались для потреб німецької армії шуби, хутрянні речі та інше майно. Власники таких речей були зобов'язані надати їхній опис. За невиконання наказу винні підлягали ув'язненню терміном до одного року або грошовому штрафу до 1 000 марок [285, с. 1078 – 1079].

Отже у публікаціях російських часописів були розглянуті питання соціальної політики та соціального життя населення країн Центральної та Південно-Східної Європи. Більше уваги у часописах приділено Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії і польським землям. Інші країни згадувались мимохідь. Журналісти аналізували соціальне законодавство, яке загалом оцінювалось позитивно. В першу чергу редакція та журналісти підтримували діяльність німецького, австрійського, російського (по відношенню до

Царства Польського) та болгарського урядів у сфері запровадження страхування та підтримки робочих. Не залишилися поза увагою і негативні сторони соціального життя в Німеччині, Австро-Угорщині, польських землях, Болгарії та Албанії. Редакція видань зосередила увагу насамперед на безробітті, на впливі подій війни на становище населення. Як результат у російського читача формувались сталі уявлення про активну позицію Німеччини і Австро-Угорщини щодо вирішення соціальних питань та нерозвиненість соціальної політики та соціального життя в країнах і землях Центральної та Південно-Східної Європи.

В російських часописах Центральна та Південно-Східна Європа з економічної та соціальної точок зору поставала розділеною на два райони. Один включав німецькі, австрійські, чеські, угорські та польські землі і виділявся більш просунутими формами промислового капіталістичного життя. Причому і в ньому формувались як центр, так і периферія. Другий район охоплював усі території Південно-Східної Європи і характеризувався як аграрні території, з земельною аристократією та селянськими виробниками сільськогосподарської продукції – збіжжя, тютюну, свинини тощо. Помітна велика різниця в подачі матеріалу щодо двох районів. Якщо про перший в основному говориться констатацією фактів, то про другий район даються пояснення, чому саме населення економічно відставало від інших європейських територій. Такі підходи російської журналістської спільноти можна багато в чому пояснити російським баченням історичного процесу, російської історії та історії європейської південно-східної частини.

Певна різниця спостерігається й у виборі тематики часописами різного спрямування. Якщо ліберальні й ліві видання достатньо рівномірно подавали і економічні, і соціальні матеріали, то праві – орієнтувались здебільшого на висвітлення економічних складових розвитку територій. Причому вони цікавились переважно слов'янськими землями. В результаті у читачів формувались різні бачення цієї частини Європи. У першому випадку вона

поставала як промислово розвинена і достатньо багата, у другому – все ще пригноблена, бідна та переповнена економічними заворушеннями.

В роки Світової війни Центральна та Південно-Східна Європа стали, у форматі редакційної подачі матеріалу, єдиним військовим театром. І якщо у Німеччині і Австро-Угорщині не велись військові дії, то там відбувались економічні і соціальні баталії. Балкани переживали в роки війни не менш драматичні події, але дещо іншого характеру. У сукупності у російського читача формувалось уявлення, що як Центральна і Південно-Східна Європа, так і російські території Східної Європи однаково переживали скрутні часи.

3.3. Протестні рухи робітників та селян. Часописи значну увагу приділяли розвитку робітничого руху та селянським заворушенням. Журналісти аналізували сутність конфліктів та висвітлювали їх причини і наслідки. Значний інтерес до економічних та соціальних рухів проявили ліві та ліберальні видання. По даному питанню було опубліковано 107 бібліографічних позицій. Причому інформація представлена вкрай нерівномірно: три порівняно невеликі сплески – перший в два роки 1907 – 1908 рр. (27 публікацій), другий – також в два роки 1912 – 1913 рр. (22 публікації), третій в один рік 1915 р. (14 публікацій). А от на революційні 1917 – 1918 рр. припало лише 2 публікації – надто напружені часи для Росії, і часописам було не до закордоння [Додаток № 2.1].

Польські землі постійно потрапляли в поле зору російських оглядачів «Русской мысли», «Русских записок» та «Современника» [15; 172; 175; 180; 199; 232]. Події в них лише підкреслювали загальні риси промислового і сільськогосподарського розвитку Центральної та Південно-Східної Європи. У квітні 1907 р. К. Пономарьов в «Русском богатстве» на прикладі локаутського руху в Царстві Польському показав його значення для Російської імперії. Польські капіталісти, побачивши на практиці успіх організованої робочої маси в економічній боротьбі, вирішили протиставити робітникам також силу організації. Так зокрема зробили в Лодзі, де

фабриканти, звільнивши робітників, змусили їх підкоритись своїм вимогам. Це призвело до об'єднання низки галузей промисловості в союзи [291, с. 48 – 49]. У січні 1906 р. Л. Василевський в «Мире Божьом» показав становище польських сіл та особливості їх життя. З одного боку, він підкреслював, що і в селах також посилювалися протести селян, але з іншого – вказував на їх специфіку: якщо польські робітники боролися в основному за економічні вимоги, то селяни висували різноманітні пункти [29, с. 239 – 240]. Також специфічну інформацію про сільськогосподарську діяльність єврейського населення Царства Польського опублікував в липні 1905 р. «Вестник Европы» [91].

Події Молодотурецької революції пожвавили інтерес до Туреччини, зокрема і щодо розвитку промисловості та робітничого руху. Вже в жовтні 1908 р. М. Є. Кудрін в «Русском богатстве» писав про страйки турецьких портових, трамвайних, залізничних робочих. Ідеологія молодотурок їх не цікавила, і ліберальне міністерство направляло війська для охорони «свободи праці» [184, с. 60]. У 1910 р. С. М. Южаков в «Русском богатстве» згадав у загальному нарисі про робітників Туреччини [492]. В 1912 р. Горцев з «Современника», спираючись на публікацію М. Є. Кудріна, спеціально писав про розвиток робітничого руху Туреччини. До революції робочих організацій в країні не існувало. Коли революція скинула султана, робітничий клас несподівано активізувався. У всіх промислових містах Туреччини спалахнули страйки і почали швидко формуватися професійні спілки. Робочі підтримували молодотурків. Страйки особливо посилились на підприємствах іноземних компаній, які вимагали від уряду дій проти страйкарів. Таким чином, молодотуркам довелося несподівано стикнутися з робочим питанням. Спочатку вони спробували примирити робітників з господарями. Але коли це не вдалося, прагнення миру з іноземцями взяло верх, і молодотурки виробили законопроект щодо заборони утворення синдикатів на суспільно важливих підприємствах. Закон передбачав і теоретичний механізм

погодження між господарями і робочими. Однак страйки продовжились, охоплюючи цілі галузі, зокрема тютюнову. Отож, розчарування в молодотурках стало загальним, що підготувало успіхи соціалістичної пропаганди в робочому середовищі [79, с. 257 – 262].

Економічні конфлікти, робочий та селянський рух майже відразу потрапили в поле зору журналістів. Вже один з перших номерів «Вестника Европы» 1905 р. вміщував статтю про страйк гірників у Вестфалії. У часописі розповідалося, що рух почався з жорсткого конфлікту в одному місці між неподатливим господарем і незадоволеними ним робочими, а потім поширився з неабиякою силою, переходячи від однієї копальні до іншої за принципом товариства і солідарності робітників. У часописі повідомлялося, що більше 200 000 робочих припинило роботу в різних місцях. Вони організували особливі загони з робітників для нагляду за порядком і безпекою руху з метою допомоги нечисленному складу місцевих поліцейських [112, с. 841 – 842]. Естафету часопису перейняв у березні 1905 р. «Мир Божий», який вказав на важливість спільних організованих дій, бо прусський уряд, поступаючись тиску громадської думки імперії, оголосив про намір ввести законодавчі заходи, спрямовані на задоволення вимог гірників Рурського округу, які організували страйк впродовж місяця. В результаті конференція делегатів від робітників вирішила відновити роботи в копальнях, покладаючись на обіцянки прусського уряду, але залишила за собою свободу дій у разі невиконання вимог робітників [115, с. 58 – 60].

У червні 1906 р. «Мир Божий» підмітив, що з настанням весни в Німеччині завжди спостерігалось посилення страйків, особливо в галузях промисловості з сезонним поживавленням діяльності, як, наприклад, у будівельників – робочі користувалися цим, щоб покращити свої умови шляхом страйків. Та тепер для боротьби з робочими синдикатами німецькі промисловці теж утворили свої синдикати. Зараз робочим організаціям доводилося мати справу вже не з ізольованими промисловцями, а з цілою

асоціацією. Сила робочих синдикатів була паралізована могутністю синдикатів господарів. Ось чому вони вже здобули деякі перемоги над робочими [131, с. 49 – 50]. А от публікація про особливості професійного руху в Австро-Угорщині М. Ратнера викладена в його листі в «Современнике» тільки в лютому 1912 р. [303].

Ю. І. Поп наголошував на тому, що національна боротьба, на початку ХХ ст., дісталася і лав пролетаріату. Проявом цього було гостре протистояння лідерів австро-німецької та чехослов'янської соціал-демократичних партій, за якими йшли рядові члени організацій [646, с. 211].

В серпні 1907 р. журналіст «Русского богатства» К. Надєв писав, що з розвитком капіталізму і з зростанням свідомості широкої робочої маси страйк став повсякденним явищем в економічному житті Німеччини. Їх зростання значно посилювалося з початку ХХ ст. На думку автора, це пояснювалося, головним чином, колосальним розвитком німецького капіталізму і тим, що найширші верстви робітників почали перейматися усвідомленням необхідності об'єднання для боротьби за краще життя. Чималу роль зіграла в цьому зростанні страйків і господарська політика німецьких панівних класів, яка призвела до подорожчання продовольчих товарів [248].

Радянська дослідниця Т. Є. Зюзюкіна писала, що страйкова боротьба в Сербії початку ХХ ст. була тісно пов'язана з діяльністю Сербської соціал-демократичної партії (ССДП) і Головного Робочого Союзу (ГРС), заснованих в 1903 р. Їх створення сприяло активізації страйкової боротьби, в першу чергу робочих ремісничих майстерень, за поліпшення їхнього економічного становища [573, с. 42].

Знаковою подією для розвитку господарства та робітничого руху стала Світова війна. На її роки припало близько 190 публікацій, тобто майже 50 % усіх публікацій з теми. З них близько 25 % було вміщено в «Летописи войны 1914 – 1916 гг.», що з кінця 1915 р. почав друкувати матеріал інформаційного

характеру з економіки і страйків, обсяг яких становив здебільшого 1 – 3 сторінки. Особливу увагу редакція зосередила на землях, зайнятих німцями. Іноді вміщувались оглядові нариси. Так, подавалась аналітика про фінансовий стан Австро-Угорщини та Німеччини [53; 28; 454; 455].

Я. Неволін з «Русских записок» у травні 1915 р. надав експресивну замальовку протестів робітників і ремісників проти неправильного розподілу хліба в містах і селах Німеччини. Ще до запровадження хлібної монополії демократична преса і деякі представники науки, зокрема відомі статисти та фізіологи, доводили необхідність такого розподілу запасів, при якому люди, що жили своєю працею, отримували б більше хліба, ніж особи заможних класів. Цього вимагали навіть організації роботодавців, що виходили з практичного міркування про зменшення продуктивності праці робітників внаслідок недоїдання [251, с. 263].

На тлі продовольчого питання робітників, що набув надзвичайно гострого характеру під час війни, інші теми робочого питання відходили у тінь. Проте це не означало, що часописи на інші теми зовсім не писали. Разом із тим, про робоче питання знову згадали тільки з початку 1915 р. Можливо, спершу журналісти очікували тиск робочих на німецький уряд. Але цього не сталося.

Спочатку про нього писали в загальних рисах, як у статті М. Суханова, опублікованій в «Современнике» в січні 1915 р. Але в ній вже приділена увага робітничому руху в Німеччині [406]. У зв'язку з останнім у березні 1915 р. в «Русских записках» Ю. Делевський торкнувся діяльності робітничих союзів у Німеччині [87]. Разом із ним В. Майський опублікував статтю щодо становища німецького пролетаріату під час Світової війни [224].

Загалом В. Майський підготував значну кількість публікацій щодо робітничого руху в Німеччині, особливо в часи Світової війни. Показово, що ще в січні 1914 р. в «Русском богатстве» В. Майський розглянув ставлення

німецької інтелігенції до робітничого руху в країні. Автор підкреслював, що інженери, сценічні діячі, банківські службовці тощо підтримували робітничий рух і соціалізм під впливом економічного чинника. Але були й інші групи представників розумової праці, які всіляко підтримували пролетарську боротьбу, керуючись інтелектуальними міркуваннями [229, с. 271].

А от у жовтні 1915 р. той самий автор доволі реально та об'єктивно показав специфіку робітничого руху у Німеччині, яка воювала [225]. Для російського читача в його матеріалі були важливими дві обставини. По-перше, за своєю логікою подій військовий стан не тільки не приніс німецьким союзам ніякого погіршення правових умов існування, а навпаки, сприяв їх помітному поліпшенню. По-друге, інший фактор збереження професійних союзів мав ще більше значення. Ним виступила міцність «організаційної ідеї» у середовищі німецьких робочих.

На ці ж обставини робочого питання звертав увагу читачів і М. С. Русанов в низці публікацій 1915 р. «Русских записок». У квітні він приділив увагу порушенням соціального миру в Німеччині [321], а у вересні, поряд із іншим, писав про економічне становище робочих. За його словами, в Німеччині після початку війни економічна свобода пролетарів збереглася, були скасовані і деякі політичні обмеження щодо робітників. Автор вказував, що під час війни робітники страйкували в десять разів менше, ніж раніше. На його думку, це пояснювалося кращою оплатою праці і розширенням прав. Так, 27 серпня 1915 р. рейхстаг скасував обмеження, які обтяжували німецькі союзи [322, с. 238].

Праві видання приділяли значно меншу увагу робітничому руху. В 1916 р. «Летопись войны 1914 – 1916 гг.», посилаючись на «Westminster Gazette», писала про протести в Німеччині. Найемоційніше повідомлялося про натовп жінок біля Лейпцига, що розгромили склади продуктів на тлі загострення продовольчої кризи. Наводились приклади подібних виступів в

ряді міст: Ессені, Дрездені, Бреславлі. Народу вже доводиться терпіти нестатки, а у населення, особливо в Північній Німеччині, посилилося невдоволення [278, с. 1256].

На тематику повідомлень впливали російські події. Про наростання напруги в російському суспільстві свідчить публікація в лютому 1917 р. в «Летописи войны 1914 – 1917 гг.», де розглянуто робітничий рух у Німеччині. Берлін все ще залишався місцеперебуванням міжнародного органу робочих синдикатів. Тому представники інших організацій вимагали перенесення центру організації в одну з нейтральних країн, де робітники змогли б розгорнути активну діяльність. Бо німецькі робітники організації не чинили тиску на свій уряд, щоб спонукати його до миру. Натомість вони свідомо стали на бік свого уряду, надавши йому всіляку підтримку. Більше того, у Берліні німецьким керівництвом робітничої організації придушувалась діяльність міжнародного робітничого секретаріату, адже німці побоювались, що в нейтральній країні засуджуватимуть прагнення центральних імперій до завоювань і гегемонії [268, с. 2102].

Певним підсумком аналітичної роботи російських журналістів в часописах стало визнання надзвичайної важливості економічного розвитку країни, що веде війну. Вже в 1918 р. А. Чекін в «Русском богатстве» повідомляв, що господарська ситуація в центральних державах 1917 р. і перших місяців 1918 р. провокувала голодні бунти [467, с. 272 – 273]. В цьому ж випуску «Русского богатства» А. Петрищев стверджував, що революційні події в Росії врятували Німеччину і Австро-Угорщину від продовольчої кризи. За його відомостями, криза мала статися весною або навіть до весни 1918 р. До того ж вона неминуче призвела б і до військової катастрофи [274, с. 222].

Рейхсканцлер Німецької імперії Б. Бюлов у своїх спогадах написав про матроські повстання, які відбулися в липні 1917 р. в Німеччині. На його думку, вони вже давно планомірно готувалася незалежною соціал-

демократичною робітничою партією. Морські офіцери вважали, що таких повстань не було б, якби флот задіяли негайно після початку війни [27, с. 506].

Згадали провідні часописи і про різноманітні міжнародні рухи, зокрема з прив'язкою до країн регіону. «Современный мир» писав про профспілковий рух, «Русское богатство» не забуло про соціалістичний рух, а жіночому руху присвятили огляди «Русская мысль» і «Вестник Европы» [75; 153; 235; 237; 238].

Греція майже не потрапляла в спеціальні огляди російських журналістів. Отож звернення в березні 1910 р. С. М. Южакова з «Русского богатства» до аграрного питання в Фессалії поодиноким. Фессалійська земля годувала своє населення, але воно залишалося бідним і пригніченим. Навіть городяни займалися сільськими промислами. Надзвичайно повільно змінювався збережений там турецький помісний стан. При цьому молоде покоління поміщиків, спираючись на закон і цілковито ігноруючи звичаї, почало посилювати повинності і підвищувати платежі. На думку С. М. Южакова, причиною повстань було економічне гноблення [491, с. 118 – 119].

В кількох публікаціях показане аграрне питання в Румунії, що було викликано заворушеннями в румунському селі. Їх початок призвів до того, що низка журналів у квітні 1907 р. одночасно звернулись до розгляду становища аграріїв в Румунії. С. Котляревський з «Русской мысли» показав передумови селянських заворушень в Румунії в 1907 р. На його думку, цей рух носив, насамперед, характер аграрний і внаслідок цього — антисемітський, спрямований проти орендарів-євреїв. Були зруйновані будинки, які належали християнським власникам та орендарям. Основна вимога селян до орендарів маєтків зводилася до передачі землі виробникам. Орендарі, почувши про безлади, тікали в міста, чим частково пояснювався рух селян проти міст. На березень 1907 р. понад 300 маєтків були спустошені. Почалися бої з селянами. Новий ліберальний кабінет у князя Д.

О. Стурдзи 27 березня 1907 р. сприяв появі королівського маніфесту про аграрну програму. Це забезпечило, на думку оглядача, відновлення спокою [176, с. 232 – 237].

Проте розмах виступів був настільки масштабним, що російські часописи обговорювали їх протягом року. Так, в «Русском богатстве» про них писав С. М. Южаков [486]. Вийшли публікації в «Вестнике Европы» та «Современном мире» [138; 259]. В червні 1907 р. «Современный мир» повідомляв про припинення заворушень, але журналісти вважали, що це тимчасове явище [261, с. 41 – 42].

Церковна періодика також взяла участь в обговоренні питання селянських заворушень у Румунії. В квітні 1907 р. «Церковные ведомости» опублікували послання католицького архієпископа Румунії із закликом до миру [463, с. 701]. В червні 1907 р. ця ж редакція розглянула дії православного духовенства в подіях у Румунії. Загалом, церковні журналісти вважали причинами повстань важке становище селян. В часописі доволі відверто та критично були зображені дії і уряду, і церкви Румунії. Великі землевласники здавали євреям в оренду свої землі. Ті здавали землю далі і селяни отримували її за високу платню. Непосильна оренда, обтягнена високими відсотками, приводила селян в економічну кабалу до євреїв. «Церковные ведомости» доволі різко критикували консервативний уряд Румунії. Коли намітились ознаки безладу, запалало єврейське майно і гинули люди, уряд не звернув на це увагу. Тільки коли почалися напади на поміщиків, уряд, консерватори і ліберали об'єдналися для розгрому повстання. «Церковные ведомости» підкреслювали, що країну врятували не тільки війська. Уряд підняв на боротьбу з повстанням православне духовенство Румунії. Однак її керівництво не надто поспішало щось робити і виступило тільки через п'ять днів після католиків. 29 березня з'явився циркуляр до усіх священиків і вчителів з приписом про встановлення миру. Але «Церковные ведомости» повідомляли, що не всі священики залишилися

вірними обов'язку. В деяких місцях священники і вчителі були головними агітаторами і вождями повстання. Редакція робила висновок про обов'язок церкви шляхом християнського перевиховання вищих і нижчих класів зробити неможливим повторення таких жахів [376, с. 1011 – 1012].

Невипадково в листопаді 1914 р., вже за умов війни, Р. Стрельцов з «Современника» засумнівався в успіху внутрішньої політики румунського короля Карла I. Введений закон, що забороняв одній особі орендувати понад 4 тис. га землі і встановлював максимальні орендні ціни, не змінив становища. Отож автор вважав, що для Румунії була потрібна аграрна реформа [399, с. 195].

В 1915 р. Р. Стрельцов продовжив висвітлювати аграрне становище Румунії. Він вважав, що румунські селяни налаштовані вороже до поміщиків. Крім того, поміщики були проти приєднання декількох мільйонів трансильванських селян – культурніших і забезпеченіших. На думку автора, саме в цьому проявилась боротьба між селянською демократією і поміщицьким аристократизмом [401, с. 240 – 241].

В часописах представлений досить широкий спектр тем щодо розвитку економіки та протестних рухів. Автори публікацій висвітлювали питання економічної політики, фінансів, торгівлі, робітниче й аграрне питання, селянські та робітничі виступи. Значна увага була присвячена розгортанню усіх цих питань в роки Світової війни.

Ліберальні видання на відміну від правих часописів активно висвітлювали соціальну політику. Вони зосередили увагу на проблемах соціальної політики в Росії. Це особливо проявилось в статтях, надрукованих під час подій Першої російської революції 1905 – 1907 рр. Разом з тим у журналістів правих видань інтерес до цієї теми значно збільшився після завершення революції. Під час Першої світової війни праві часописи активно аналізували матеріали зарубіжної преси відносно питань соціального

становища населення. Загалом у читачів мало сформуватися досить змістовне уявлення про економічну політику в зазначених країнах.

Розділ 4

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

4.1. Церковне життя. На відміну від більшості регіонів Європи, де домінуючими релігіями були католицизм, протестантизм та православ'я в Центральній та Південно-Східній Європі не спостерігалась наявність певної переважаючої конфесії. Як правило, в кордонах однієї країни проживали представники двох чи навіть більше церков. До того ж, не всюди ці церкви були національними, а резиденції їх керівників знаходились, як правило, в інших країнах. Щоправда, подекуди, ця зверхність фактично носила формальний, а не реальний характер. Відносини церков із владою, так само як і між собою, суттєво відрізнялись на окремих територіях як в силу історичної традиції, так і внаслідок введення певного законодавства. У сукупності все це призводило до мозаїчності релігійного життя різних церков в країнах і землях Центральної та Південно-Східної Європи.

Російські часописи активно звертались до опису церковної політики та внутрішнього церковного життя держав регіону. За цим напрямом було опубліковано 1149 бібліографічних позицій, хоча більша частина з них – короткі інформаційні повідомлення. В церковних часописах переважають і такі матеріали, що стосуються, головним чином, внутрішнього життя церкви. Фіксуються два сплески інтересу до теми. Перший припадає на 1905 – 1907 рр. (281 одиниця, в середньому на рік 94 одиниці), другий – на 1912 – 1914 рр. (196 одиниць, в середньому 65 одиниць). Перша зацікавленість припала на роки російської революції, друга – охоплює роки Балканських воєн і перший рік початку Світової війни. Найменше публікацій з теми вийшло в 1917 – 1918 рр. – усього 31, тобто в середньому 15,5 публікацій. Тоді Росія вступила в новий етап свого розвитку і церковна проблематика ставала другорядною [Додаток № 2.1; 2.2; 2.11].

Церковні видання використовували можливість, щоб нагадати про антиправославні дії католиків, про прагнення католиків нав'язати своє

бачення церковного життя, розпалити антикатолицький гнів російського читача та сформувати у нього цілісний комплекс уявлень щодо релігійного світу Центральної та Південно-Східної Європи.

В православному дусі російські часописи розглядали конфесійну ситуацію в Німецькій імперії. Тому традиційно представники редакцій «Церковных ведомостей» і «Богословского вестника» при її висвітленні надавали перевагу кореспонденціям щодо протестантизму в порівнянні до католицизму. Разом з тим, і в даному випадку потрібно віддати належне журналістському конфесійному професіоналізму: намагання об'єктивно подати інформацію мали місце. Проте є різниця в подачі матеріалу двома часописами. Перший, як правило, публікував чисельні закордонні замітки інформаційного характеру про події релігійного життя, а другий — розміщував досить великі аналітичні статті.

У статті екстраординарного професора Московської духовної академії кафедри «історії та розбору західних сповідувальних зв'язку з історією Західної церкви від 1054 р. до теперішнього часу» протоієрея А. П. Орлова відзначалося, що характерною рисою церковно-політичного життя новітнього часу на заході було прагнення суспільства і держав до можливо повного визволення від впливу папства – прагнення, що ознаменувало все ХІХ ст. низкою насильницьких змін папських конкордатів та позбавило папство його світських володінь. З часу німецького «культуркампфа» три сили, які зішлись між собою в боротьбі – католицтво, держава і нові ідеали соціальної культури – ще більше віддалилися і зміцніли в своїй винятковості [267, с. 589].

Певною мірою про це свідчить поява на сторінках «Богословского вестника» низки статей відносно німецького релігійного життя кандидата богослов'я, протоієрея М. М. Сахарова, який довгий час, в 1898 – 1913 рр., був священником російської посольської церкви в Берліні і спостерігав за діяльністю німецьких церков.

М. М. Сахаров був добре обізнаний з темою, оскільки ще за мирних часів, в березні 1907 р., в «Богословском вестнике» проаналізував статистику відносно релігій у Пруссії, яка ґрунтувалася на матеріалах загального перепису населення в Німеччині, який пройшов 1 грудня 1905 р. Автор повідомляв, що при переписах жителів Німецької імперії за віросповіданням було прийнято ділити на п'ять груп: 1) євангеліків, 2) католиків, 3) інших християн, 4) євреїв та 5) інших. Під євангеліками розумілися всі протестанти, тобто лютерани, реформати, уніати, старолютерани, старореформати тощо. Католиками вважалися не тільки римсько-католики, а й старокатолики і православні, яких позначали як «схизматиків». Він відмічав, що кількість православних була незначною [349, с. 573 – 574].

Загалом М. М. Сахаров висвітлював ситуацію у Німеччині давно, ґрунтуючись на джерелах, зокрема пресі, літературі і власних спостереженнях. Так, у квітні 1905 р. в «Богословском вестнике» він приділив увагу релігійним зібранням, які організовували німецькі католики і протестанти. Автор відзначав, що промови, диспути і резолюції цих зборів на відміну від офіційних церковних звітів, постанов та наукової літератури були більш правдивим джерелом інформації. На його думку, офіційна церква в Німеччині, верховні церковні ради, консисторії, суперінтенденти та інші церковно-бюрократичні органи не користувалися довірою віруючих. Священик М. М. Сахаров підкреслював, що «істинний пульс релігійного життя б'ється в громадських установах, в різних ферейнах, конференціях, конгресах тощо» [347, с. 790].

М. М. Сахарову належить і огляд положення протестантизму на початку ХХ ст. в Німецькій імперії. Він писав, що німецьке протестантство переживало тяжку політичну кризу. Старовинний антагонізм між лібералами і ортодоксами набув настільки гострого характеру, що будь-яке примирення вже неможливе. Німці не охоче називали себе протестантами і вважали за краще замість цього негативного, на їхню думку, терміна використовувати

позитивний: «євангелік». Цим вони підкреслювали свою велику повагу до Євангелія перед католиками і православними. За кількістю земель, що входили до складу Німецької імперії, євангельська церква ділилася на кілька самостійних місцевих церков з правителями земель на чолі та з консисторіями як органами церковного управління і суду. У деяких місцевих церквах, як, наприклад, в Прусській, між консисторією і правителем стояла Верховна церковна рада. У часописі зазначалося, що ці дві протилежні течії, непримиренні на ґрунті протестантства, в їх подальшому послідовному розвитку все більш розходилися між собою, а на початку ХХ ст. з розвитком і проникненням в народні маси ідей так званого «модного Богослов'я» (Річліанська школа), яке заперечує власне коріння основи християнського віровчення, між лібералізмом і ортодоксією остаточно стався розрив. У парафіях організовувалися ліберальні партії, які в деяких місцях переважали в чисельному відношенні ортодоксів [348, с. 760 – 761]. Як приклад конфесійної ситуації в Німеччині, М. М. Сахаров докладно подав справу пастора Цезара, який, як виявилось, захопився ідеями «модного богослов'я» [350, с. 768 – 769].

М. М. Сахаров зазначав, що розвиток протестантства в Німеччині відбувався під впливом двох різнорідних сил – відцентрової та доцентрової. Автор писав, що послідовний розвиток принципів, покладених в основу Реформації, неминуче вів протестантство до роздроблення, але негативне ставлення до Риму, яке і породило Реформацію, змушувало послідовників Лютера час від часу забувати свою ворожнечу і в дружній спільній роботі шукати сили для боротьби зі спільним ворогом. М. М. Сахаров вважав, що цей одночасний вплив двох протилежних течій особливо яскраво проявляється тоді, коли збільшується небезпека з боку Ватикану. Він зауважував, що один із таких моментів Німеччина переживала і на початку ХХ ст. [571, с. 5].

В 1913 р. у «Богословском вестнике» М. М. Сахаров продовжував наголошувати на тому, що протестантство в Німеччині повільно, але впевнено наближається до розкладання, що антагонізм між консервативними і ліберальними течіями в ньому зайшов так далеко, що про примирення не могло бути й мови. І всі заходи вищої церковної влади, що вживалися в цьому напрямку були в змозі лише уповільнити, але не зупинити насування розколу. На початку ХХ ст. з'явилося кілька нових фактів, що підтверджували цю думку. Перш за все, це встановлення особливої, так званої, «церковно-судової колегії», а згодом – численні судові процеси над ліберальними пасторами з супроводжуючими ці процеси суперечками і розбратами [344, с. 116 – 117]. Першим пастором, притягнутим до суду колегії, був кельнський пастор Ято [344, с. 127 – 136].

Висвітлюючи наслідки цієї справи, М. М. Сахаров зазначав, що якщо звістка про притягнення пастора Ято до суду викликала сильне обурення в суспільстві і в пресі, то після оголошення вироку воно тільки посилилося. Обурення лібералів, які справу Ято вважали своєю власною справою, досягло межі. Першою їхньою думкою було організувати масовий вихід з протестантської церкви і утворити низку самостійних церковних громад. У «Богословському віснику» підкреслювалося, що в планах лібералів важливу роль відігравали фінансові міркування [345, с. 721 – 722].

Певною ілюстрацією змін, що відбувалися в німецькій протестантській церкві під впливом новітніх досягнень науки, розвитку промисловості, соціальної пертурбації, навіть розквіту ліберального богословського друку і того ж таки «модного богослов'я» була публікація 1905 р. викладача Московської духовної академії П. В. Тихомирова [415]. Він відвідав лекції і семінари з філософії в університетах Берліна, Лейпцига і Галле і дійшов висновку, що богослов'я і філософія, віра і наука досить тісно переплелись в німецьких університетах. На його думку, головною особливістю розвитку німецької філософської думки на початку ХХ ст. була її свобода і це

поєднувало філософію з протестантизмом. Він писав, що майже всі німецькі філософи – люди з університетською освітою, і з них більшість – університетські викладачі [559, с. 100]. Дійсно, такий підхід відкривав шлях до змін у церкві. Через дев'ять років після публікації П. В. Тихомирова, ніби підтверджуючи її, протоієрей А. Смирнов писав в «Церковных ведомостях», що спроба перенести питання релігійної віри в область філософії призвела вже до прямого руйнування всієї будівлі християнського догматизму. Шлях до такого руйнування проклала, насамперед, ідеалістична німецька філософія, яка справила величезний вплив на напрямок думки не тільки в Німеччині, але і в інших країнах [352, с. 1947 – 1948]. Тобто християнські часописи робили невтішний висновок про розвиток протестантської церкви в Німеччині, і чималу вину за це покладали на науку, зокрема філософію.

Про протестантизм в інших землях Центральної та Південно-Східної Європи часописи повідомляли надзвичайно скупо і, як правило, з певним підтекстом. Так, в квітні 1906 р. в «Церковных ведомостях» зазначалось, що Верховна церковна євангелічна рада в Австрії проголосила, що в 1905 р. в Австрії в протестантизм перейшло з інших сповідань 4 855 чоловік, з яких 4 480 з католицизму. Мотивами переходу слугували причини не тільки релігійного характеру, але і політичного: на думку російських журналістів, протестантизм більше гармоніє з ідеями пангерманізму, ніж католицизм. У Німеччині католицизм також втрачав своїх членів унаслідок звернення в протестантизм і особливо – внаслідок змішаних шлюбів, кількість яких у Німеччині дорівнювала в середньому 12 %, а в деяких місцевостях доходило до 28 %. За відомостями редакції часопису, лише 23 % дітей від змішаних шлюбів виховувалися в католицизмі, решта – в протестантизмі. Крім того, змішані шлюби часто призводили до переходу чоловіка чи дружини в протестантизм [264, с. 1026]. Рух «геть від Риму» в Австро-Угорщині виразився в переході більш ніж чотирьох тисяч католиків в протестантизм.

Працький місіонерський журнал «Bonifatius – Korrespondenz» пояснював це розвитком місіонерської справи в протестантстві [375, с. 743].

В грудні 1914 р. М. М. Сахаров опублікував на сторінках «Богословского вестника» матеріал про тенденцію розвитку німецьких церков в останні десятиліття. Не дивлячись на те, що число переходів з католицизму в протестантство в десять разів перевищувало число переходів з протестантства в католицизм, а в змішаних шлюбах діти великою частиною приписувалися до протестантства – католицьке населення Німеччини в процентному відношенні збільшувалося швидше. В 1871 р. в Пруссії на 100 жителів припадало 64,9 протестантів і 33,6 католиків, а в 1910 р. – 61,8 протестантів та 36,3 католиків [346, с. 916]. Потрібно враховувати, що і статистика, і така інформація припали на початок війни і відігравали важливу роль у висвітленні війни, коли загальна ідея боротьби з Німеччиною повинна була набути, крім патріотичного російського, ще й православного релігійного характеру.

Світські журнали «Вестник Европы» та «Русская мысль» також не забували про церковні питання. В лютому 1911 р. Р. Стрельцов в «Вестнике Европы» висвітлював релігійне життя робітників в Німеччині. Він писав, що успіхи соціалізму викликали хвилювання не тільки серед протестантів, а й серед католиків. Невдача «культуркампфа» достатньою мірою зміцнила їх самосвідомість. Вони розуміли, що влада охоче скористалася б їх добре організованими силами для боротьби з соціалізмом. Інтерес до церкви у робітничого класу швидко зменшувався і незабаром справа дійшла до повної відчуженості [402, с. 335 – 337]. Найбільш вдумливі представники церковного світу усвідомили, що розпочатий церквою похід проти соціалістичного пролетаріату був помилкою. Церква не повинна була ставати на службу жодного класу суспільства. Їй треба бути вищою за будь-яку світську боротьбу [402, с. 340].

В листопаді 1911 р. С. Булгаков в «Русской мысли» опублікував статтю, присвячену кризі в протестантстві. Розмірковуючи над причинами її виникнення, він писав, що більша половина пасторів належала до різних відтінків ієзуанізма. З церковної кафедри вони викладали світогляд тієї чи іншої наукової школи. Про єдність або загальний символ віри при цьому не могло бути й мови. На всю Німеччину нашуміла справа пастора Ято, відстороненого церковним судом від приходу внаслідок його пантеїзму. Цей випадок викликав обурення в суспільстві з причини насильства над свободою проповіді. У християнській церкві не було місця пантеїстам, для них широко відкрив свої лави союз моністів [24, с. 47].

На прикладі чеських католицьких земель у «Церковных ведомостях» розглядалось питання щодо специфіки ситуації в чеській церкві, де виник ще на початку ХХ ст. так званий чеський рух оновленців. Редакція видання порівнювала його з гуситським рухом ХVІ ст. Приєднуючись до більш широкого католицького руху модернізму, він був водночас досить яскраво забарвлений духом Кирило-Мефодіївських переказів. Початок руху поклали празький священник Скрдль зі своїм журналом «Vlast» і священник м. Прозніца Карл Досталь-Лютін, що заснував журнали «Novy Zivot» та «Bily Prapor». Програма руху була проголошена на третіх зборах оновленців, що відбулися в 1906 р. в Пршерові, у яких брало участь до 150 священників і мирян з Чехії, Моравії і Сілезії. Поряд з вимогами широких церковних реформ в третьому пункті програми говорилося, що слов'янське духовенство Чехії повинно захищати спадщину святих апостолів Кирила і Мефодія. Російські кореспонденти повідомляли, що католицька ієрархія в Чехії, яка складалася в основному з німців, поставилася до цього чеського національно-релігійного руху надзвичайно вороже. Почалася боротьба між чеськими священниками і німецькими єпископами [353, с. 1928 – 1929]. Спочатку вона складалася успішно для останніх. Оломоуцький архієпископ князь Теодор Кон змушений був піти на відпочинок. Але щойно папство висловилося проти

модернізму, єпископи відчули твердий ґрунт під ногами і придушили цей рух. Вони використали папське засудження праць німецького професора Г. Шелля та критику модернізму для остаточного його придушення. 27 вересня 1906 р. празький архієпископ кардинал Скрбенський заборонив духовенству читати «Bily Prapor». В «Церковных ведомостях» зазначалося, що оновленці видали анонімний листок: «Урізана мова, або похорони «Білого Прапора»» з протестом проти переслідування. Також вони заснували новий журнал «Rozkvet» і організували таємну «Лігу чеських священників для захисту народних і цивільних прав кліру». Новий журнал, подібно до попередніх, наполягав на церковних реформах у дусі святих Кирила і Мефодія [353, с. 1929]. Правда, це писалось відразу за початком Світової війни і мало певну спрямованість. Редакція вважала рух «оновленців» найсприятливішим для православ'я в Чехії.

Знову ж таки з приводу початку Світової війни С. В. Троїцький на сторінках «Церковных ведомостей» коротко розглянув становище значної за чисельністю групи католиків-слов'ян – словенців та хорватів [422]. У наступній публікації він загострив увагу російських читачів на антислов'янських діях католицького керівництва. Ще на початку 1910 р. під приводом хвороби був позбавлений місця за небажання забороняти глаголицю Задрський архієпископ Матвій Дворник. Серед хорватів почалися заворушення. По всій Далмації на міських і общинних зборах співчували архієпископу. 20 лютого 1910 р. в Задрі відбулося народне зібрання під головуванням графа Переті. На зборах було висловлено обурення з приводу переслідування слов'янської літургії і відставки архієпископа, а також вирішено підтримати рух з гаслом «геть від Риму». М. Дворник звертався до папи і австрійського імператора з проханням про своє відновлення на кафедрі, але безрезультатно [424, с. 2168 – 2169].

Початок Світової війни викликав на сторінках церковних видань «Богословского вестника» та «Церковных ведомостей» хвилю публікацій про

церковне життя в країнах-ворогів. При цьому, як правило, подавався не новітній матеріал, а інформація недавнього минулого або давно минулого часу. Об'єднувало ці публікації те, що в них було відображено релігійне життя в Центральній та Південно-Східній Європі в сприятливому для Російської імперії світлі. Так, як писалось вище, рух «оновленців» в Чехії подавався як новітній гуситський рух.

В листопаді 1914 р. «Церковные ведомости» звернули увагу на релігійне життя німців після початку Першої світової війни, і трактувалося воно, зокрема, як частково духовне виродження німецького народу [352, с. 1947 – 1948]. Священик І. В. Гумилевський подивився ширше на сутність церковної політики німецького уряду і розглянув існування «культу німецького царизму». Автор зазначав, що імператор Вільгельм II проголосив себе одночасно первосвященником та імператором, тобто вищим делегатом і виразником церковної національної самосвідомості пастви [82, с. 334].

Виявилася й інша тенденція реакції на початок війни. Миттєво, вже 2 серпня 1914 р., редакція «Церковных ведомостей» у статті, присвяченій Австро-Угорщині, навела детальну статистику відносно становища православної церкви в цій країні. Загалом для російського читача така інформація виглядала новою та викликала почуття спорідненості. У православному світі Габсбурзької імперії нараховувалося понад 25 млн. слов'ян, але православних серед них було близько 3 млн. і, крім того, більше 1 млн. православних румунів. Ці 4 млн. поділялися на чотири автокефальні церкви, з яких дві слов'янські, одна слов'яно-румунська і одна румунська. Слов'янські церкви – це карловицька (1 149 314 чоловік у 1909 р.) та боснійсько-герцеговинська (825 419 чоловік у 1910 р.) митрополії, слов'яно-румунська – буковинсько-далматинська митрополія (518 032 чоловік у 1903 р.) та румунська – митрополія германштадтська, або сибінська (1 075 000 чоловік у 1900 р.). Крім того, кілька десятків тисяч православних жили поза межами православних епархій – у Галичині, в Угорщині та інших областях,

не маючи православного ієрархічного устрою. Крім православних, в Австро-Угорщині проживала значна кількість уніатів. Журналісти видання вважали, що ці віруючі, підлеглі римської кафедри, були православними тільки за зовнішніми ознаками, проте завжди залишалися готовими повернутися в лоно православної церкви [381, с. 1374 – 1375].

Своєрідно і надзвичайно стисло, як добре знайоме усім, показане в часописах становище панівної в Австро-Угорській імперії католицької церкви. Практично не згадується про її абсолютне домінування в Австрії. Трохи більше писалось про католиків інших частин імперії, зокрема про слов'ян-католиків. Так, після початку Світової війни С. В. Троїцький показав головні риси католицького життя хорватів як в самих хорватських землях, так і в боснійських, [424]. Таке ж відношення проявили церковні часописи і стосовно розвитку протестантської церкви в Угорщині.

Зовсім по-іншому подавалося життя православних церков Австро-Угорської імперії. Як правило, про самостійну релігійну політику православної церкви в кордонах імперії не згадувалось. Наголос робився більше на втручанні навіть не католицького Риму, а самої держави, яка прагнула підпорядкувати внутрішнє життя усіх конфесій в межах імперії.

Цьому, як відмічали «Церковные ведомости», сприяло навіть географічне розташування православних. Їх церковні слов'янські області перебували на двох протилежних кінцях монархії – південно-західному і північно-східному, де вони утворювали майже суцільні райони, відділені один від одного населенням іншої конфесії. Південно-західні православні серби поділялися на три церкви. При цьому дві найбільші західні єпархії – південно-західна і північно-східна – утворювали майже суцільні райони, які відділялися один від одного іншомовним населенням. Південно-західні православні серби поділялися на три церкви. Найбільшими західними єпархіями були Германштадтська і Буковинська. На думку російських кореспондентів, причиною такого дроблення було прагнення австрійського

уряду не допустити посилення національних вимог у сербів і румунів. Редакція видання відносила Буковину до частини давньої Червоної Русі. У цих землях була лише одна єпархія, на чолі якої стояв митрополит. Населення митрополії за національністю поділялося на дві майже рівні частини – руських і румунів. Австрійський уряд сприяв виникненню суперечностей між ними. Для цього у Відні була складена особлива румунсько-латинська абетка, а значна кількість наверненої у католицизм єзуїтами румунської еліти виявилася не проти можливого відокремлення румунів від руських [381, с. 1375 – 1376].

У статті «Церковных ведомостей» писалося, що південно-західна частина Буковинсько-Далматинської митрополії складалася з двох сербських єпархій – Далматинсько-Істрійської і Боко-Которської. За чисельністю вони значно менші Буковинської митрополії. Журналісти зазначали, що вся історія Далматинської єпархії пройшла, аби вижити, в боротьбі проти католиків. Не тільки призначення єпископів, а й усіх членів консисторії за чинним статутом консисторії, виданим в 1870 р., залежало від імператора [570, с. 218].

Особливо погіршилось внутрішнє положення церков імперії після анексії 23 вересня 1908 р. Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини. С. В. Троїцький зазначав, що коли було порушено питання про анексію, обидві частини «двоєдиної» монархії Австрія й Угорщина побажали заволодіти нею і тому з побоювання зіткнення між ними Боснія і Герцеговина були приєднані до обох половин монархії. Це в свою чергу викликало низку церковних труднощів. Після того як анексію визнали європейські держави, почалося нове адміністративне переформатування православ'я в цих землях, яке редакція визначила як гоніння. Право самоврядування, дароване боснійським сербам статутом 1905 р., скасовувалося. Згідно з пропозиціями міністра фінансів від 12 травня 1909 р. боснійському уряду пропонувалося з огляду на основні закони, якомога ширше застосовувати право верховного

нагляду над усім сербсько-православним автономним управлінням [428, с. 1480].

Проте державний нагляд виявився настільки важким, що, як повідомляли «Церковные ведомости», боснійсько-герцеговинські серби звернулися до Другої Гаазької мирної конференції з меморандумом, в якому протестували проти австрійської політики і католицької місії в краї. До анексії Боснії і Герцеговини православні серби мали 94 початкові школи. Австрійська влада закрила 54 з них і всі середні школи. Згодом було дозволено відкрити 36 шкіл, але середні школи, як і раніше, були заборонені. Замість церковно-парафіяльних шкіл австрійський уряд відкрив 339 общинних шкіл і середні школи. Православна церква була позбавлена автономії, якою користувалася до анексії. Митрополити призначалися австрійським імператором, а константинопольський патріарх тільки затверджував це призначення [387, с. 1599].

За повідомленням «Богословского вестника», дане звернення до Гаазької мирної конференції про допомогу не змінило положення боснійсько-герцеговинських сербів. Г. О. Воскресенський писав, що свобода православного друку була повністю пригнічена. З квітня 1907 року і без того жорсткий закон про пресу змінився новим, ще більш суворим [561, с. 139].

У «Церковных ведомостях» журналісти прискіпливо оцінювали положення Карловицької митрополії. У 1910 р. в ній нараховувалося 1 176 230 чоловік, 7 епархій, 813 церков, 721 приход, 722 священики и 28 монастирів. Серби переселилися до Угорщини на умовах, що забезпечували їм вільний національний розвиток. Урядовими актами за сербами визнавалася церковна і державна автономія. Вони залежали лише від імператора, але не від місцевої влади. Проте поступово уряд став відбирати у православних усі привілеї. Невизначеність кордонів з Германштадтською церквою викликала багаторічну суперечку між сербами і румунами через

володіння деякими монастирями. Тільки в 1914 р. будапештський суд вирішив справу на користь сербів [382, с. 1432 – 1433].

На думку редакції «Церковных ведомостей», автономія Карловицької церкви остаточно припинила існування 17 липня 1907 р. після смерті патріарха Георгія Бранковича. Перш за все австрійські правлячі кола вжили заходів, щоб його наступником було призначено вигідну їм людину. Згідно з відомостями російських кореспондентів, вибори нового патріарха проходили з грубими порушеннями. Влада Австро-Угорщини не визнала результатів перших двох виборів. 19 липня народно-церковний конгрес більшістю голосів обрав Вершецького єпископа Гавриїла Змеяновича. Однак австрійська влада не визнала ці вибори і виключила єпископа Гавриїла з числа кандидатів як прихильника великосербської пропаганди та призначила нові вибори. 6 вересня був обраний єпископ Бацький Митрофан Шевич, якому також наказали відмовитися від патріаршества, що він і зробив. Нарешті, призначили нові вибори на 9 вересня. У результаті більшість голосів (39 з 75) отримав проурядовий кандидат, племінник покійного патріарха, Будимський (Будапештський) єпископ Лукіан Богданович, який не отримав на вільних виборах жодного голосу. Підтримку влади він завоював тим, що сам запропонував замінити сербську мову викладання в старших класах гімназій угорською у своїй Будимській єпархії [382, с. 1434].

За визначенням «Церковных ведомостей», початком кінця незалежності сербської Карловицької церкви став знаменитий Загребський процес 1908 – 1909 рр., що мав, на думку редакції, церковно-політичний характер. Усі 53 обвинувачені були православними, а п'ять з них – священники. Звинувачували їх за діяльність на користь велико-сербської ідеї. В обвинувальному акті вказувалося як на державну зраду та на прояв велико-сербської пропаганди, так і на факти, які були лише, по суті, використанням прав, наданих Карловицькій церкві. Наприклад, на вживання кирилиці, на найменування православної церкви церквою Сербською, на захист

православних шкіл і сербсько-православних церковних і шкільних громад [382, с. 1434].

В січні 1909 р. Г. О. Воскресенський в «Богословском вестнике» писав, що Боснія і Герцеговина в церковному відношенні на 1908 р. знаходилася під верховним управлінням константинопольської патріархії, і чотири єпархії (дабро-боснійська, герцеговинсько-захолмська, зворніко-тузланська і банья-луцько-біхацька) цих двох провінцій входили до складу вселенської патріархії [60, с. 128]. В грудні 1909 р. в «Богословском вестнике» Г. О. Воскресенський також висвітлив і положення церковно-народного життя православних сербів Боснії і Герцеговини [62].

Значну увагу редакція «Церковных ведомостей» приділила стану грецької духовної освіти. На думку кореспондентів журналу, важливою установою була священицька школа в Артї, яка була відкрита спеціально для підготовки духовенства. Навчальний заклад приймав всіх, хто бажав служити в священному сані та надав письмове зобов'язання. Всі учні здобували освіту безкоштовно. Курс навчання був дворічним. У першому класі викладалися: Священна історія, давньогрецька мова, граматики, математика, давньогрецька і візантійська історія, пояснення Євангелія, читання текстів грецьких отців церкви, церковний спів. У другому класі учні проходили: катехізис, церковну історію, Священну географію, гомілетичку, літургіку, вивчення грецьких отців, спів та інші дисципліни. Крім того, по суботах бували гомілетичні дослідження на Євангельські недільні читання. Всі учні носили форму кліриків, регулярно відвідували храм і суворо виконували християнські обов'язки [568, с. 95].

В листопаді 1911 р. С. В. Троїцький в «Церковных ведомостях» розглянув і становище православних Галичини, зокрема з Лемківщини. Не маючи православних священиків, вони зверталися до буковинського митрополита та далматинського єпископа в Боснії, але австрійська влада перешкоджала призначенню ними священиків [426, с. 1933]. Між тим,

кількість православних вірян в Галичині становила близько 10 тис. чоловік [293, с. 1573]. І тільки після звернення до Константинопольського патріарха, під юрисдикцією якого перебували Боснія і Герцеговина, туди призначили трьох священників, хоч цього було й недостатньо [426, с. 1933].

Кореспонденти «Церковных ведомостей» приділили пильну увагу і загальному положенню уніатської церкви в Галичині. Галицькі уніати утворювали особливу церковну провінцію, на чолі якої стояв українофіл Львівський митрополит Андрій Шептицький. С. В. Троїцький приділив увагу внутрішнім розбіжностям серед уніатів у Галичині. За його відомостями серед них існувало дві течії: в першу входило орієнтоване на православ'я нижче духовенство твердо-руської партії, простий народ і частина інтелігенції. Вона групувалася навколо газет «Прикарпатская Русь», «Галичанин» та «Русское слово». Друга течія включала в себе українофільську партію, вище духовенство і священників, які були прихильниками зближення з Римом. Органами цього напрямку були тижневик «Нива», газета «Руслан» та інші видання [564, с. 105 – 106].

Втручання імперської влади у церковні справи постійно констатували часописи і відносно православної Румунської церкви. «Церковные ведомости» відмічали неодноразові спроби до обмеження її прав. Причому вони частково були успішні, особливо щодо мадяризації церковних шкіл. Крім школи в небезпеці опинилися і церковні землі. Міські та земські органи місцевого самоврядування (муніципії) в одному з угорських округів (комітатів) – Гайдун – склали в 1909 р. законопроект про секуляризацію земельних володінь Германштадтської церкви, надрукували його кількістю 30 000 екземплярів і розіслали всім іншим муніципіям. Але завдяки пильності духовенства проект у більшості муніципій був відхилений, і спроба пограбування православної церкви не вдалася [383, с. 1530 – 1531].

У зв'язку із долею церкви в сербських землях Боснії оглядачі торкалися і питань внутрішнього життя церкви Сербії. В січні 1908 р. в «Церковных

ведомостях» були проаналізовані проблеми церковного устрою Сербської православної церкви. У статті наводилася думка відомого сербського каноніста, протоієрея С. М. Веселіновича, який вважав, що церковний устрій в Сербії потребував великої реформи. На його думку, необхідно було створити новий орган церковного управління. Він писав, що вищою церковною владою, як і раніше, повинен був залишатися Архієрейський собор, до складу якого входили п'ять єпископів Сербії, але поряд з ним, як вищий орган церковного управління, необхідно було поставити Церковну раду. До її складу повинні були увійти повноправні члени і фахівці. На думку редакції «Церковных ведомостей», цей законопроект виправляв недоліки існуючого закону, його суперечності [429, с. 39].

Г. О. Воскресенський в «Богословском вестнике» також вказував на втручання державної влади в церковні справи. Так, представників Сербської православної церкви в 1905 р. хвилювало запропоноване міністерством юстиції питання ліквідації духовних судів і передача шлюбних суперечок цивільним судам [59, с. 166 – 167]. Наприкінці 1905 р. сербський міністр юстиції знову утворив комісію для вироблення законопроекту про ліквідацію духовних судів і про передачу шлюбних питань судам цивільним. Як вказував автор, це питання не було новим для Сербії. Воно неодноразово піднімалося, але всі спроби світської влади залишалися безуспішними. Він вказував, що цього права православної церкви не намагалися оскаржувати в іновірних урядах в Австро-Угорщині, в Боснії і Герцеговині та навіть в Туреччині. Автор вважав, що ліберальний сербський уряд прагнув узурпувати права своєї церкви і порушити її статут [59, с. 167].

Однак у внутрішньому житті сербської церкви виявлялись і позитивні моменти. Так, у декількох номерах «Церковные ведомости» докладно розповіли про розвиток сербської духовної освіти [61; 387; 430]. Доброї оцінки заслужила діяльність сербських богословських шкіл, які, на думку редакції, можна розділити на два типи. До першого належали школи в Задрі,

Карловицях і Рельєве. В них викладалися виключно богословські предмети. Учні зараховувалися туди вже після закінчення курсу в гімназії або закінчення шести класів. Важливою відмінністю навчального закладу у Задрі був гуртожиток. До другого типу відносилися богословські школи в Белграді, Цетінії і Призрені. Згідно повідомленню «Церковних відомостей», в них надавалася не тільки богословська, але в нижчих класах і загальна освіта. В ці школи зараховувалися хлопчики від 10 до 12 років з початковою підготовкою [61, с. 658; 387, с. 1598]. Усе це забезпечувало церкву добре підготовленими кадрами.

Після завершення боснійської кризи інтерес до сербської проблематики в цих двох виданнях знизився. Статті по сербській тематиці залишилися в «Церковних ведомостях». В січні 1912 р. у часописі розглядався новий «Статут Архієрейського синоду православної сербської Карловицької митрополії», який був вироблений на засіданні Архієрейського синоду в Карловицях [431, с. 26]. На думку С. В. Троїцького, в церкві була проведена велика реформа. Згідно статуту, синод отримував значну самостійність. У зв'язку з цим незадоволеними залишилися політичні діячі, особливо радикальні, а академічна молодь навіть висловила різкий протест. Це пов'язувалось з тим, що статут робив замах на народну автономію. Але, на думку редакції, з цими протестами не погоджується більшість населення, незадоволене утисками світських членів соборів [431, с. 29 – 30].

У часописі було підтримане положення статуту, що оберігало права сербської мови і кирилиці, на які було чимало замахів. Нарешті, особливо важливе значення для синоду мало положення про забезпечення деякої економічної незалежності від собору [431, с. 30]. С. В. Троїцький в «Церковних ведомостях», розглядаючи дію статуту, писав про обрання низці єпархій осіб уже у відповідності до нього [432, с. 181]. Нагадав С. В. Троїцький і про релігійне життя в Старій Сербії [434].

Балканські війни збудили в російському суспільстві неабияку зацікавленість. Церковна преса постійно інформувала читачів про перебіг подій на Балканах. Громадська думка в Російській імперії активно підтримувала слов'янські народи та православну церкву на Балканському півострові. На думку С. В. Троїцького, з початком Першої Балканської війни імперська влада фактично почала скасовувати будь-яку незалежність слов'янських церковних установ. Новим приводом для загострення ворожнечі з сербами посприяли військові успіхи Сербії в Балканській війні. Боснійські серби відверто висловлювалися, що всі їхні симпатії на боці православних одноплемінників. Наприклад, 2 листопада 1912 р. в Сараєві відбулися збори представників православних сербів, які рішуче висловилися на користь приєднання до Сербського королівства завойованих ними земель і проти політики Австро-Угорщини, що відстоювала незалежність Албанії. Визначення зборів було підписано, між іншим, усіма православними митрополитами Боснії, крім Сараєвського митрополита Євгена Летиці. На користь поранених сербів і на військові потреби боснійськими сербами було зроблено багато пожертвувань [428, с. 1481].

В «Церковных ведомостях» також відзначалося про зміцнення після початку війни зв'язків між Сербією і сербами, які проживали в Австро-Угорщині. С. В. Троїцький вважав, що приводом до зміцнення відносин між сербами різних країн послужила Третя скупщина боснійсько-герцеговинського духовенства, яка пройшла 6 – 8 вересня 1912 р. в Сараєві і святкування там же 8 та 9 вересня 1912 р. десятиліття сербського товариства «Просвіета». У часописі зазначалося, що на скупщині були присутні також і 4 депутати від союзу білого духовенства королівства Сербії [435, с. 368].

В «Церковных ведомостях» докладно писали і про благодійну діяльність під час Балканських війн. С. В. Троїцький вказував, що Белградський митрополит Димитрій наказував священикам в кожній парафії утворювати разом із заможними прихожанами благодійні товариства, які

повинні були взяти на себе турботу про сім'ї та господарства воїнів, особливо тих, що загинули на війні [562, с. 152].

Занепокоєння і посилену увагу російської громадськості привернули події довкола Греції і монастирів Афону. Цьому сприяли давні духовні зв'язки росіян і греків. Російські кореспонденти повідомляли новини безпосередньо з Греції, а також з тих територій Туреччини, де проживало грецьке населення. Від початку військових дій редакція «Церковных ведомостей» уважно аналізувала події в Греції. 20 жовтня 1912 р. в «Церковных ведомостях» була опублікована стаття, в якій пояснювалися причини початку війни. У журналі повідомлялося, що саме православна віра була тією силою, яка зберегла національні ідентичності балканських народів під час турецького правління. На початку ХХ ст. союзні держави зажадали від Туреччини надання автономії населеним християнами областям. Відмова турецького уряду і призвела до початку війни [379, с. 1706]. Тобто кореспонденти церковного видання пояснювали причини конфлікту в контексті релігійного бачення політичних подій.

В умовах Балканських воєн увага російської журналістики була зосереджена і на впливі військово-політичних подій на становище Афону, який до війни перебував під владою Туреччини і мав особливий статус. Проте в часописі повідомлялися тільки відомі оглядачам факти, а зважаючи на закритість Афону для сторонніх осіб, багато чого залишилось недоступним для російських читачів. Сучасні дослідження показують, що грецький уряд відразу ж виявив прагнення поставити святогорську громаду під свій контроль і підпорядкувати її світській юрисдикції. Великі обителі не знайшли в собі сил чинити опір утискам нової грецької влади, далекої в реальності від православної віри. Тільки окремі обителі пручалися натиску грецьких націоналістів. В січні 1913 р. у монастирях Афона під виглядом паломників були розміщені грецькі солдати. Після цього ченці звернулися за підтримкою до великих держав. Влітку 1913 р. грецькі війська знову зайняли

монастирі, однак у серпні взагалі покинули Афон. Російські ченці в цивільному відношенні продовжували підкорятися російському посольству в Константинополі [581, с. 130 – 131].

Для російського читача «Церковные ведомости» повідомляли про незадоволення католицької преси проектом Лондонської конференції по Афону (грудень 1912 р.– січень 1913 р.). Згідно з ним, гору передбачалося оголосити політично незалежною і поставити під заступництво п'яти православних держав на чолі з Росією. З цим проектом була цілком солідарна і Вселенська патріархія, під духовною владою якої перебував Афон. Католицька преса звинувачувала європейську дипломатію в створенні «церковної республіки» на Балканах і нагадувала, що «римське питання» вже сорок років залишалося невирішеним. Таким чином, католицькі кореспонденти провели паралель між Афоном і Ватиканом. Однак, як відзначала редакція «Церковных ведомостей», афонське чернецтво на відміну від католицької церкви, настільки повно відмовилося від мирських інтересів, що будь-яке втручання сторонньої світської влади в його внутрішнє життя виявилось зайвим. І європейським державам потрібно було тільки забезпечити охорону цієї незалежності від будь-яких зазіхань [439, с. 158]. Тим часом грецький уряд, користуючись своєю перевагою, почав процес інтеграції Афона до складу свого королівства, а зацікавленість у його подальшій долі виявили вже великі держави. У липні – серпні 1913 р. в Лондоні на нараді послів великих держав за підсумками Балканських війн було розглянуто і афонське питання. Російський проект кондомініуму, тобто спільного володіння Афоном, зустрів активну протидію Австро-Угорщини, і російська дипломатія не змогла відстояти його. Обговорення цього питання було відкладено, і рішення не було закріплено в підсумкових документах Лондонської наради.

З більшою симпатією висвітлювали церковні журналісти інший бік церковного життя в Греції – розвиток грецької духовної освіти. Їй було

присвячено декілька оглядів. Так, Священний синод Церкви Королівства Грецького з метою поліпшення церковного співу в грецьких храмах заснував кафедру церковної музики при афінській консерваторії. У журналі повідомлялося, що синод відкривав також і співочі школи. За його сприяння була створена кафедра церковного співу при духовному училищі в місті Арте, а храм Благовіщення на острові Тиносе збільшив після розпоряджень Священного синоду склад викладачів [367, с. 1010]. Редакція журналу вказувала, що грецькі єпархіальні архієреї засновували при своїх кафедрах духовні училища для підготовки псаломщиків і дияконів для потреб своїх єпархій. Єпархіальні архієреї Греції займалися просвітництвом народу і за допомогою церковної проповіді [343, с. 1980 – 1981]. 1906 р. кореспонденти журналу повідомляли, що Священний синод, зобов'язавши ієропсалтів суворо дотримуватися візантійських церковних співів, розпорядився про відкриття спеціальних співочих шкіл для теоретичного і практичного вивчення давньохристиянської музики. Церковна школа для вивчення співу була відкрита в Аргосі [365, с. 933]. В серпні 1906 р. в журналі писали, що в Афінах, крім богословського факультету при місцевому університеті, для підготовки кліриків діяла відкрита в 1844 р. Різарьєвська церковна школа. Вона передбачала п'ятирічний курс навчання. У 1906 р. її закінчили 15 вихованців, які й отримали право на обіймання нижчих посад церковного кліру, а також на вступ до університету. В інших чотирьох класах школи навчалися 56 вихованців [366, с. 2452].

Редакція журналу докладно розглянула особливості розвитку грецького іконопису. У «Церковных ведомостях» вказувалося, що афінський митрополит Феокліт, піклуючись про його вдосконалення і про забезпечення грецьких православних храмів іконами кращої роботи, утворив під своїм головуванням комісію з професорів афінського університету [364, с. 1175]. «Церковные ведомости» розглядали і питання духовної просвіти греків і діяльності релігійно-просвітницьких товариств в Греції. В жовтні 1906 р. в

виданні писалося, що в Афінах видали твори св. Іоанна Златоуста новогрецькою мовою. Виконання цієї справи було доручено відомому в Афінах керівнику релігійно-просвітнього сіллога «Возрождение» М. Галанос [369, с. 2862].

«Церковные ведомости» навели відомості щодо грецьких релігійно-просвітницьких товариств «Священный Союз» та «Возрождение». Перший був заснований для потреб місцевого духовенства. У ньому проводилися релігійно-моральні читання і бесіди для афінських кліриків, організовані архієреями і професорами [363, с. 310]. В березні 1906 р. в журналі писали, що 8 лютого 1906 р. в Афінах відбулися загальні збори членів «Священного союзу» Афін і Пірея. На них обговорювалися питання про зміну деяких параграфів статуту сіллога, які не задовольняли запити столичного грецького духовенства [263, с. 655]. Не забула редакція згадати і про Афінське археологічне товариство, яке здійснило ряд заходів з метою збереження церковних старожитностей [368, с. 2206 – 2207].

У світських виданнях також згадувалось, хоча і рідко, про релігійне життя. В травні 1915 р. в «Русской мысли» А. Мандельштам охарактеризував релігійну політику молодотурок в Туреччині. Журналіст писав, що в текст конституції була введена стаття, яка покладала на султана охорону шаріату, та інша, згідно з якою при виданні законів були закладені принципи шаріату. Але найбільшу допомогу в справі узгодження лібералізму з ісламом зробило молодотуркам вище духовенство, яке їм співчувало. Шейх-уль-іслам Сахіб Молла звернувся до населення, оголошуючи, що конституційна форма правління згодна з шаріатом. Союз з улемами, які з великим успіхом тлумачили Коран і священні книги на користь народного суверенітету, дуже скоро став у нагоді молодотуркам в самому парламенті, а саме в сенаті. Поставивши, таким чином, новий режим під захист ісламу, молодотурки поступово відійшли від своєї первісної позиції світської держави і незабаром стали панісламістами в душі султана Абдула-Хаміда. Такий поворот

молодотурків в сторону шариату супроводжувався поверненням їх до хамідовської політики по відношенню до християн і взагалі до інородців [219, с. 97 – 98]. А. Мандельштам вважав, що під час Першої світової війни Німеччина звернулася до всіх атавістичних інстинктів турків та намагалася розпалити їх уяву священною війною. Джихад вівся проти «невірних» росіян, французів, англійців як ворогів ісламу [220, с. 41].

Часописи писали не лише про втручання влади у церковні справи. На внутрішнє життя національних церков впливала і вища церковна влада, хоча і по-різному. У кількох номерах «Церковных ведомостей» описувалися відносини між Болгарською православною церквою і Константинопольською патріархією. Це було важливо для російського читача з огляду на їх складні стосунки [384, с. 1885]. Кореспонденти «Церковных ведомостей» писали, що під час війни відбулося нове зближення між Болгарською та Константинопольською церквами, хоча покращення відносин почалося ще до початку війни [442, с. 261]. На думку сучасної російської дослідниці Л. О. Герд, вирішенню протиріч сприяло створенню напередодні Балканської війни Балканської конфедерації. Ініційоване Австро-Угорщиною зближення Румунії з Туреччиною, яке було спрямоване проти Греції і Болгарії, послугувало новим приводом для греко-болгарського політичного і церковного зближення. Також в налагодженні добрих стосунків між греками і болгарами була зацікавлена і Російська імперія [525, с. 157 – 158].

У зв'язку із хворобою Константинопольського патріарха болгарська делегація спеціально у листопаді 1912 р. побувала в нього і побажала йому швидкого одужання. Після його смерті в Константинополь відбула делегація висловити співчуття з приводу тяжкої втрати патріархії. А 18 листопада 1912 р. в день поховання патріарха туди відправилась друга делегація [385, с. 2083]. І тільки у березні 1913 р. відбулися вибори нового Константинопольського патріарха Германа V [108].

Власне нова інформація про становище конфесій Центральної і Південно-Східної Європи в умовах війни почала надходити з осені 1914 р. До того часу подавався загальний матеріал, в основному щодо церковних відносин в середині країн, церковної політики відносно окремих конфесій, становища в середині самих конфесій. Проте ще в січні 1915 р. редакція «Богословского вестника» чітко підкреслювала, що під час Світової війни на арені битв народів історія зіштовхнула два величезні світи – німецький і слов'янський. Розглядаючи цю історію, журналісти вказували, що протягом усього тисячоліття німці прагнули до поневолення слов'ян. Для цього використовувалися усі засоби, в тому числі й релігійні. Також політичне і моральне поневолення здійснювали з південного сходу турки. Це призвело, як вказувалося в журналі, до важкого політичного існування слов'янських народів, яке спостерігалось і на початку ХХ ст. [417, с. 46 – 48]. Таким чином, російська журналістика намагалася показати, що війна носила не тільки політичний, але й національний, релігійний та моральний характер.

Отож на початку війни журналісти «Церковных ведомостей» уважно проаналізували релігійне життя слов'ян Австро-Угорщини, у тому числі й католиків – чехів та словаків. Кореспонденти відмічали, що внаслідок довгої роз'єднаності цих слов'ян з православними, тиску уряду та інших несприятливих умов, це прагнення не завжди виражалося в прямих переходах у православ'я. А оскільки воно охопило широкий загал, цей прояв відбився в інших формах, а саме: в особливому шануванні святих слов'янських першовчителів Кирила і Мефодія, в культурі Гуса та Ієроніма Празького, в прагненні реформувати римську церкву в дусі кирило-мефодіївських вчень, не пориваючи з нею. Також у відстоюванні глаголичного і в цілому слов'янського богослужіння, в боротьбі проти целібату або в боротьбі безпосередньо з Римом, у так званому русі «геть від Риму», у переходах у старокатолицтво, у маріавітство. У цих умовах слов'янські противники Риму, оновленці, старокатолики ставали

православними. Австрійська влада бачила в таких переходах небезпеку для існування Австро-Угорщини [353, с. 1924].

В листопаді 1914 р. «Церковные ведомости» повідомляли, що з початком Світової війни православні чехи в Празі зазнали урядових переслідувань. Настоятель православної церкви отець М. М. Рижков був ув'язнений через відправу молебна за перемогу російської армії [354, с. 2014]. Редакція явно підтримувала такі його дії, натякаючи на можливий спротив православного світу в країнах-ворогах.

Практику проправославного висвітлення подій в конфесіях регіону продовжили «Церковные ведомости». В грудні 1914 р. вони висвітлили становище словаків, які жили в Австро-Угорщині. У часописі зазначалося, що сусідні з чехами, близькі до них мовою і пов'язані з ними історією словаки, у своїй більшості були включені в Угорську частину монархії і їхнє становище було гіршим, ніж чехів. Високе духовенство словаків як католицьке, так і євангелічне складалося з угорців або помадярених словаків. Воно служило зручним знаряддям державної політики мадяризації, вводячи угорську мову в школах. Протестантське духовенство використовувало її в богослужінні. Кирило-Мефодіївські перекази викорінювалися. У захисті національності і церковних переказів словаки спиралися, переважно, на Чехію, з якою підтримували постійні зв'язки. За прикладом чеської Шкільної Матиці словаки заснували і свою Шкільну Матицю, яка в 1913 р. внесла до своєї програми вимогу досягнення церковної автономії. Якщо високе духовенство словаків помадярилось, то багато представників низького духовенства відстоювали права своєї пастви. Представником такого патріотичного духовенства був священик міста Ружомберока Андрій Глінка [422, с. 2054 – 2055].

Проте в часописах обговорювалося церковне життя не тільки слов'янських народів. В поле зору «Церковных ведомостей» попадало й внутрішнє життя уніатських румунських епархій Угорщини [700]. 8 червня

1912 р. була видана папська булла «Ghristi fideles ritus graeci» про утворення нової Гайдудорозької єпископії. Нова єпархія являла собою виняткове явище в католицькій церкві. Тоді як всі єпархії тут окреслені певними географічними межами, для Гайдудорозької архієпархії певних кордонів вказано не було, а перераховувалися тільки парафії, які повинні були увійти до її складу. Ці парафії виділялися з колишніх уніатських єпархій як руських, так і румунських. Зокрема від Мукачівської єпархії взято було 70 парафій, від Пряшівської – 8, від Великоварадинської – 50, від Уйварської – 39. Булла дозволила ввести угорську мову лише в якості мови додаткового богослужіння, а для основного богослужіння використовувалася давньогрецька мова [289, с. 1860 – 1861]. У жовтні 1914 р. «Церковные ведомости» зазначали, що кандидати на священство повинні були закінчити восьмирічну гімназію і духовну семінарію в Ужгороді, Бряшеві або Загребі (для Крижевацької єпархії). У гімназіях угорська мова була обов'язковою [296, с. 1727]. Крім того, в «Церковных ведомостях» було проаналізоване становище Германштадтської, або Сібінської церкви. В якості автокефальної вона існувала з 1864 р., коли складові її єпархії були відділені від Карловицької церкви внаслідок національної ворожнечі між сербами і румунами. Вона складалася з трьох єпархій: митрополії трансильванської і єпископій арадської та карансебеської [383, с. 1528].

У серпні 1914 р. С. В. Троїцький у «Церковных ведомостях» заявляв, що з усіх православних церков Австро-Угорщини становище Босне-Герцеговинської церкви з початком війни найсумніше. Перш за все уряд постарався відокремити Босне-Герцеговинську церкву від Константинопольської патріархії. Був укладений своєрідний «конкордат» з Константинопольським патріархом, згідно з яким право не тільки призначати, а й звільняти православних митрополитів переходило від патріарха до австрійського імператора [428, с. 1471 – 1472].

Таким чином, російські, в першу чергу, церковні часописи постійно подавали матеріали відносно внутрішнього життя майже всіх церков Центральної та Південно-Східної Європи. Винятком стала мусульманська конфесія, яка згадувалась, як правило, в загальному контексті як релігія турок, тобто як етнорелігійний чинник. Про іудейську релігію також лише згадували. Визначальною рисою переважаючої інформації була її спрямованість на формування у російських читачів уявлень про підпорядкованість національних церков державній політиці. На думку церковних російських журналістів внутрішнє життя церков формувалось, по-перше, під тиском урядової влади, і, по-друге, під впливом державної церкви, переважно католицької. Особливу увагу часописи приділяли стану православних церков і на загальну думку російських оглядачів, діяльність православного духовенства, особливо в Австро-Угорщині, визначалась політичною лінією держави.

4.2. Міжконфесійні відносини. Однією із важливих характеристик церковного життя Центральної та Південно-Східної Європи початку ХХ ст. було традиційно давнє міжконфесійне протистояння. Воно зросло давно і набуло рис традиційного способу життя. Між народами часто поставали неперехідні конфесійні бар'єри. Вирішувати їх бралися шляхом запровадження унормованих державних імперських законів. Але на початок ХХ ст. ця частина Європи все ще була районом різних європейських конфесій. Для нього характерне нагромадження етнорелігійних суперечностей, які разом із державницькою церковною політикою та рядом інших чинників сформували та продовжили формувати обриси міжцивілізаційного конфлікту.

Практично на всій території в кордонах однієї країни або одного історичного краю стикались, співіснували, ворогували і мирилися різні церкви. Така черезполосна конфесійнальність склалась історично, впродовж довгого часу. Вона не влаштовувала майже усіх, але часи хрестових і

релігійних війн давно минули і суперечки вирішувалися іншими методами та іншими засобами. Наповнення російських часописів дозволяє певною мірою побачити їх, проте не всі вони представлені в матеріалах журналістів.

За 1905 – 1918 рр. в часописах було надруковано 296 бібліографічних позицій, які вміщували матеріал щодо міжконфесійних відносин. Причому більшість їх з'явилась у церковних виданнях «Церковных ведомостях» та «Богословском вестнике». До того ж, лідером за кількістю публікацій беззаперечно виступав перший часопис: на нього прийшлося 272 одиниці, на другий – усього 7 одиниць. Інші 17 публікацій розподілились в світських часописах наступним чином: «Исторический вестник» – 7, «Русская мысль» – 6, «Вестник Европы» – 3, «Русский вестник» – 1. Крім того, ще однією особливістю появи матеріалів міжконфесійного спрямування є їх майже повна відсутність в 1917 – 1918 рр. (1 публікація). Єдиний сплеск припав на 1908 – 1910 рр. – 134 публікації, або ж 44 % від загальної кількості. Це означає, що за рік в середньому виходило майже 45 публікацій [Додаток № 2.1; 2.2; 2.3; 2.4; 2.8; 2.9].

Найбільшої гостроти міжконфесійні відносини досягли у католицько-православному протистоянні. Редакції постійно підкреслювали ворожість католиків до православного світу. Взаємна позиція обох сторін в загальних рисах була окреслена тисячоліття тому і з часом тільки додавала аргументів. Ця відкрита і таємна боротьба продовжувалась і на початку ХХ ст., іноді оформлюючись в обопільну полеміку. Цьому сприяла військово-політична напруга перших десяти років століття, коли зіткнення йшли на периферії католицько-православного світу. «Церковные ведомости» змалювали картину позицій двох церков. У 1912 р. віце-ректор «Католицького Інституту в Парижі» єзуїт Йосип Буске прочитав серію лекцій під загальною назвою: «Єдність церкви і грецька схизма». В останній лекції, яку він читав 1 квітня під заголовком «Вічно нове питання про возз'єднання церков», автор дав спочатку короткі відомості про уніатів, а потім розглянув питання про

«можливість возз'єднання церков». На його думку, возз'єднання можливе або офіційне і загальне, коли вся православна церква приєдналася б до церкви католицької, або через поступове приєднання до католицької церкви окремих осіб або груп. Але цьому існували серйозні перешкоди, як загальні для обох видів возз'єднання, так і спеціальні для кожного. Перешкоди загальні – це ненависть православних до католиків, яка зменшилася на початку ХХ ст. завдяки благодійній діяльності католицьких орденів, і догматичні відмінності, що виникли внаслідок того, що православна церква не брала участі в «законному логічному розвитку» католицької церкви і мала в своїй стародавній писемності лише сліди нових догматів, якими і потрібно було скористатися для пропаганди. Крім того, приєднання всієї православної церкви ускладнювалося відсутністю в ній єдиної влади, яка могла б висловитися на користь такого приєднання, а возз'єднанню окремих осіб перешкоджали закони православних держав, які не визнавали уніатського обряду. Для боротьби з цією перешкодою існували три методи: метод латинізації, метод створення уніатських церков і, нарешті, особливо рекомендований автором «метод особистого приєднання» [440, с. 509 – 510]. Тобто російському читачеві подавали позицію католицького світу щодо православ'я, яка базувалася на позитивних діях першої сторони і негативних – другої. І уся провина за розрив християнства, на думку журналістів, покладалася католиками на православну церкву.

Про уніатський характер третього методу говорив факт висвячення одного із засновників петербурзької громади греко-католиків І. О. Дейбнера уніатським митрополитом і видання молитовника з благословення уніатського ж єпископа, незважаючи на те, що, згідно з вимогою російського уряду і розпорядженням папи, російські католики східного обряду були підпорядковані митрополиту латинського обряду. Тому С. В. Троїцький писав, що якщо унія, за заявою самих католиків, становила лише міст для

переходу з православної церкви в латинську, то «третій метод» був лише сходами до цього мосту [441, с. 568 – 569].

Інші конкретні приклади міжконфесійної боротьби часописи наводили і раніше, особливо розглядаючи ситуацію на польських землях. Так, ще в серпні 1905 р. в «Церковных ведомостях» А. Ростовський проаналізував відкриття самостійної Холмської єпархії 16 червня 1905 р. в місті Холмі. Єпископом Холмським і Люблінським був призначений вікарій Холмсько-Варшавської єпархії преосвященний Люблінський Євлогій. Автор нагадав, що Холмська Русь охоплювала приблизно території, де на початку ХХ ст. знаходилися Люблінська і Седлецька губернії, Августовський повіт Сувалкської губернії і Мазовецький повіт Ломжинської губернії [315, с. 1356]. Редакція закликала, що після оприлюднення указу 17 квітня 1905 р. про зміцнення початків віротерпимості, настав час вжити всіх заходів для боротьби з войовничим католицизмом [315, с. 1359 – 1360].

В грудні 1906 р. «Церковные ведомости» знову згадали про відносини православних та католиків в Холмській Русі. На думку редакції, польсько-латинська пропаганда була явищем не тільки релігійним, але і ворожим Росії. Тому світська влада, не порушуючи початків віротерпимості, могла і повинна була захистити від неї російське православне населення. Але польська пропаганда розвивалася на ґрунті економічної залежності селянства від польських панів, отож потрібно позбавити місцеве російське населення від цієї залежності, поставивши його в можливо кращі економічні та культурні умови. С. В. Троїцький вважав, що потрібно залучити в цей край кращі пастирські сили, які могли б бути гідними і авторитетними захисниками православ'я від католицької пропаганди в школі і церкві та поставити справу освіти православних на належний рівень [166, с. 3120 – 3121].

І в наступні роки російська журналістська спільнота не забувала про Холмський край. В червні 1908 р. в «Историческом вестнике» П. І. Кореневський вже без релігійної пристрасті писав, що становище Холмщини

було в цілому таке: православне населення краю, відвідуючи церкву, не забувало й унії, і, зберігаючи незмінними свої національні риси, не любило ні свого духовенства, ні адміністрації. Люди з дня введення православ'я пішли в костел і, змішуючи національність з релігією, відмовилися від свого кровного споріднення з Росією [174, с. 903].

Зате у вересні 1909 р. в «Церковных ведомостях» А. Волинець знову висвітлював відносини між православними та католиками в Царстві Польському в церковному дусі. Він зазначав, що після проголошення «свободи совісті», яку католики трактували по-своєму, поляки почали наступ на Західну Русь з православним населенням. Із числа нових факторів, на які звертав увагу дописувач, особливо виділялось прагнення до збільшення в Західній Русі числа католицьких єпархій. Вимога про їх відкриття не була виправданою ні місцевими релігійними потребами католицького населення, ні загальними потребами католицької церкви в Росії. А. Волинець вважав, що це були «потреби» окатоличення і ополячення православно-російського краю, тобто «потребами» зовсім не церковно-релігійними, а релігійно-політичними [55, с. 1826 – 1828]. В такому ж плані А. Волинець продовжив розглядати тему в наступному номері часопису, закликавши не залишатись байдужими до питання, яке вкрай важливе для православного світу [56].

Цікавий приклад використання католиками російської влади в польських землях навів С. В. Троїцький в 1907 р. в статті, вміщеній у «Церковных ведомостях» про маріавітів. Ця група християнських конфесій виникла на рубежі XIX – XX ст. Російський уряд і римська курія все ще не встигли встановити певного погляду на новий релігійний рух. Католицька ієрархія дивилася на маріавітів, то як на вірних, але на таких, що сильно захопилися і тому потребували батьківського навчання католиків, то бачила в них найлютіших єретиків і відлучала їх. Послідовними католики були лише в одному – в бажанні придушити маріавітський рух руками росіян. На маріавітів, так само як і на реформ-католиків, посипалися звинувачення з

боку католицьких верхів. Плоцький єпископ А. Внуковський звернувся до варшавського генерал-губернатора з офіційним запитом від 28 січня 1906 р. щодо розпорядження ув'язнити ксьондзів-маріавітів. С. В. Троїцький вважав, що якби російська влада виконала це і застосувала б силу до маріавітів, то, по-перше, і єресь була б придушена без турбот з боку католиків, а, по-друге, важке звинувачення в переслідуванні людей за віру лягло б на російський уряд, а єпископи могли б уникнути невдоволення населення. З метою налаштувати російський уряд проти маріавітів католики почали поширювати про них зловмисні чутки. Коли влада стала збирати відомості про нову секту, варшавський і плоцький католицькі єпископи заявили, що маріавітські ксьондзи підтримували соціалістів та працювали проти уряду. Здебільшого підступи католиків були безуспішні. Так, на прохання плоцького єпископа про ув'язнення маріавітів генерал-губернатор відповів відмовою, заявивши, що указом від 17 жовтня 1905 р. в Росії всім була дана свобода совісті. Розшук довів також, що звинувачення проти маріавітів варшавського і плоцького єпископів були наклепом. Іноді католикам вдавалося провокувати уряд на насильство проти маріавітів. Особливо проявилася непослідовність російської влади в справі костелів. В одних місцях вони передавалися маріавітам, якщо з них складалася більшість приходу. В інших місцях влада погоджувалася на доводи католиків і забирала їх силою навіть в чисто маріавітських парафіях. Так, з 15 справ в 9 випадках костели залишилися за маріавітами, а в 6 – були неправильно захоплені католиками. Та затвердженням в листопаді 1906 р. положенням ради міністрів, маріавітів визнано сектою, яка охороняється законом [420, с. 529 – 530].

І навіть у відносно спокійній в плані міжцерковних відносин Німецькій імперії російські журналісти знаходили привід для обговорення релігійних протиріч. Так М. М. Сахаров зробив висновок, що хоча число переходів з католицизму в протестантизм в десять разів перевищувало число переходів з протестантизму в католицизм і хоча в змішаних шлюбах діти більше

приписувалися до протестантства, проте католицьке населення Німеччини в процентному відношенні збільшувалося швидше. В 1871 р. в Пруссії на 100 жителів припадало 64,9 протестантів і 33,6 католиків, а в 1910 р. – 61,8 протестантів та 36,3 католиків [346, с. 916].

Не все гаразд, на думку журналістів, було у Німеччині і з окремими напрямками протестантизму. В жовтні 1905 р. А. Феодоров в «Церковных ведомостях» розглянув ставлення населення до баптистів в Німеччині та в Австро-Угорщині. На засіданні російської Державної думи П. Н. Мілюков під час свого виступу вказав на необхідність захисту баптистів або, як він називав їх, штундистів від «утисків» російським урядом. У зв'язку із цим А. Феодоров відмічав, що секта баптистів занесена в Росію з Німеччини і розвинулася за сприяння саме німців. За словами автора, у Німеччині з'являлося багато покровителів баптистської секти, коли вона звертала свою діяльність в сторону Росії, але її зовсім не схвалювали, якщо секта починала розвивати свою діяльність в напрямку власного «фатерланду». В Австро-Угорщині секта баптистів належала до невизнаних. Баптистський місіонер Джозеф Толяр писав, що в Австро-Угорщині останнім часом їх сильно гнобили. Коли вони в одній німецькій, хоча і «євангельській» колонії, поверталися зі зборів, в них кидали камінням, один з їхніх братів був знайдений убитим. Урядова ж установа, замість того, щоб надати їм захист, бо закон дозволяв їм здійснювати домашнє богомолення, заборонила всі збори і вислала Джозефа Толяра з цієї місцевості [447, с. 2264].

В цілому ж, російське бачення конфесійної ситуації в Центральній та Південно-Східній Європі, вказувало на унормованість католицько-православних відносин в Російській імперії шляхом підпорядкування за розпорядженням папи російських католиків митрополиту латинського обряду. На цьому, а також на історично-юридичній стабільності католицько-протестантських взаємин наголошував С. В. Троїцький. Найгостріші форми

протистояння при цьому спостерігались в православних землях Австро-Угорської імперії.

Католицька ієрархія в Австро-Угорщині, яка складалася переважно з німців, також вживала заходів, щоб утримати свою паству біля католицької церкви. Як наголошували церковні автори, серед таких цільових заходів, останніми десятиліттями особливо активно використовувалися такі, що з католицької точки зору забезпечували ефект того особливого благоговіння, яке відчували австрійські слов'яни до своїх першовчителів святих Кирила та Мефодія. Австрійське духовенство на чолі з єзуїтами всіляко домагалось того, щоб паства засвоїла погляд на святих першовчителів, як на прихильників папської влади та вірних слуг Рима. Не сподіваючись викоринити у слов'янстві Кирило-Мефодіївський рух, католицьке духовенство вирішило примкнути до нього, щоб мати можливість повернути його до свого напрямку [353, с. 1924 – 1925]. Найвиразніше ця тенденція проявилася в так званому Велеградському Кирило-Мефодіївському русі, який прагнув використовувати тяжіння слов'ян до давньої столиці Велико-Моравської держави в католицьких цілях. Видаючи заснований в XII ст. Велеград за цю столицю, католицькі діячі стали розвивати там культ святих Кирила і Мефодія. Крім того, вони почали поширювати ідею, що між православ'ям і католицизмом немає різниці. Для цього велеградські панславісти, які у виданні позначаються «так званими», заснували в 1907 р. дворічні Велеградські з'їзди. Цій ідеї слугувала і заснована в Велеграді «Кирило-Мефодіївська академія», керована єзуїтами, та журнали і книги, які видавалися велеградськими діячами [353, с. 1925].

У прагненні зменшити тяжіння австрійських слов'ян до православ'я шляхом ототожнення православ'я та католицизму, велеградські діячі дійшли до того, що папа Пій X був змушений видати 8 липня 1908 р. послання голові конгресів, в якому нагадував йому про борг перед істиною. А стаття іншого велеградця принца саксонського Макса про поєднання церков обурила

Ватикан. Крім велеградського руху, чималої шкоди слов'янській справі завдав і загальний напрям католицької політики, якою керував прихильник Австро-Угорщини Пій Х. Раніше в політиці на першому плані стояли національні інтереси. Тоді католик-чех стояв ближче до православного буковинця, ніж до католика-німця. Тепер же католицькі політики створили так звану християнсько-соціальну партію, яка зуміла об'єднати під прапором католицизму і соціального прогресу Австро-Угорщини в одну ворожу православній церкві групу німців і слов'ян, угорців і румун за панування в ній німців та угорців. І після виборів 1907 р. ця партія стала панівною в парламенті. У результаті уряд отримав можливість проводити свою внутрішню і зовнішню політику, спираючись на самих же слов'ян [353, с. 1926 – 1927].

В листопаді 1914 р. в «Церковных ведомостях» вказали на сприятливий, на думку редакції, для православ'я рух старокатоликів у Чехії. Їхня кількість на початок ХХ ст. була незначною, але досить швидко збільшувалася. Хоча значна частина старокатоликів в Австро-Угорщині – слов'яни, але панували німці. У журналі зазначалося, що з середовища чехів-старокатоликів, незадоволених перевагою німців в старокатолицтві, і виходив рух на користь переходу в православ'я [354, с. 2013 – 2014].

Навіть історичні заходи, такі як 500-а річниця спалення Яна Гуса, залучалися церковними виданнями для нагадування про конфлікт католиків і православних. Автор «Церковных ведомостей» П. Малицький опублікував дві статті, присвячені гуситському руху та історії протистояння слов'ян і німців. П. Малицький зазначав, що з початку Світової війни Німеччина з нахабством відкинула всі вищі принципи совісті і релігії [217, с. 859]. В «Церковных ведомостях» зазначалось, що смерть Яна Гуса викликала сильний спротив, який переріс в гуситські війни, що мали характер і церковний, і політичний. З ними пов'язувалося, з одного боку, прагнення відновити старослов'янську церкву, а з іншого – повернути країні політичну

самостійність. Рух був придушений німцями. П. Малицький провів паралель між тевтонцями XIV ст. та німцями XX ст. і заявив, що час пройшов для них безслідно в сенсі морального розвитку [218, с. 892 – 893]. Світова війна лише посилила протистояння між католиками і православними, між німецьким і слов'янським світом [417, с. 46].

Один з лідерів руху за незалежність Чехословаччини Т. Г. Масарик писав, що Ватикан на початку війни був безперечно австрофільські і германофільські налаштований. З австрійського посольства при Ватикані (граф Пальфі) і в Квірінале (Маккіо) поширювалися відомості, що і папа Бенедикт XV налаштований проти Сербії і за Австрію. У нього були абсолютно точні дані про графа Пальфі. Австрія, так заявив він в Римі, переважно католицька держава, вона є захисником церкви, головним чином, від православ'я. Т. Г. Масарік наголошував на тому, що надією Ватикану був німецький католицизм, який, завдяки своїй життєздатності і політичній силі (центр), міг би повести за собою австрійських і угорських католиків [233, с. 53].

Т. Г. Масарик стверджував, що в ході війни Ватикан обережно змінив свою позицію, не бажаючи бути пов'язаним з переможеними державами, але Австрію все ж постійно захищав. Католицька австрійська династія мала свої переваги перед протестантською в Німеччині [234, с. 66].

Доля інших слов'янських народів в контексті їх міжцерковного протистояння у публікаціях часописів зображувалася по-різному. Журналісти шукали приклади яскравої, але справедливої боротьби з боку православних і слов'ян взагалі, і несправедливої – з боку католиків і німців або австрійців. В «Церковних ведомостях» писалося, що в умовах Словенії діяльності словенських національних релігійних товариств значно заважали інші загальнокатолицькі товариства. Для боротьби з антикатолицькими течіями в Австро-Угорщині, з рухом «геть від Риму», з агітацією на користь «вільної школи» і «громадянського шлюбу» католицька партія на зламі XIX – XX ст.

заснувала мережу спілок, де німці сходилися зі слов'янами в ім'я католицьких ідеалів. У 1905 р. був створений союз Пія для боротьби з антикатолицьким друком. У 1909 р. союз налічував 700 відділень, до 54 000 членів і мав 120 000 марок прибутку [422, с. 2057].

С. В. Троїцький зазначав, що політичною агітацією в католицькому дусі завідував також заснований в 1905 р. «Народний союз». Та словенський рух був пов'язаний із сприятливим для православ'я рухом релігійним. Шкільна справа тут знаходилася в руках «Кирило-Мефодіївського товариства», яке піклувалося про виховання молодого покоління згідно кирило-мефодіївських вчень. Основною вимогою Кирило-Мефодіївської програми було слов'янське богослужіння. А оскільки Рим був проти цього, то, на думку редакції видання, єдиний вихід для словенців – перехід у православ'я. І такі переходи були досить часті, особливо в околицях Трієста і серед словенців Італії. Але якщо поодинокі переходи можливі, то переходи масами викликали сильні репресії як з боку уряду, так і з боку вищого духовенства [422, с. 2057 – 2058].

Проте російських журналістів більше турбувала доля їх союзників-сербів, ніж слов'ян-католиків. Церковні видання виходили із визнання того факту, що єдине сербо-хорватське плем'я розділене відмінністю у вірі на дві частини – православних сербів і католиків хорватів. Але і серед хорватів інтерес до православ'я не згасав. Хорвати – єдине окатоличене слов'янське плем'я, серед частини якого збереглося слов'янське богослужіння. Воно називалося глаголичним. Вже його збереження, як вважав С. В. Троїцький, привертало до себе увагу інших окатоличених слов'ян, викликаючи у них неприємне для Риму здивування: чому певні речі є дозволеними для одних слов'ян-католиків і забороненими для інших [423, с. 2101]. Тому не випадково в 1905 р. в «Церковных ведомостях» писалося про хорватського католицького єпископа боснійсько-дяковського і сремського Йосипа Юрая Штросмайєра. Редакція вбачала в його діяльності спрямованість до однієї

мети – добробуту сербсько-хорватського народу і слов'янства взагалі. Його програмою було підняття своїх земляків-хорватів на можливо вищий ступінь розумового і морального розвитку, досягнення для них можливо більшої політичної волі, союз Риму з Візантією в інтересах слов'янства, об'єднання західної католицької церкви зі східною православною, введення слов'янського богослужіння у західних слов'ян з метою зближення їх зі східними і згуртування всього слов'янства [110, с. 1267]. На думку журналістів, багато було зроблено Й. Штросмайером за першими двома пунктами програми, що стосуються культурного і політичного розвитку хорватів. По відношенню до Риму Штросмайер був більш слов'янським патріотом, ніж римо-католицьким відданим служителем. На Ватиканському соборі 1869 – 1870 рр. він наполегливо боровся проти проголошення догми папської непогрішності і рішуче відмовився визнати його. Будучи прихильником об'єднання церков і слов'ян, Й. Штросмайер вважав, що цей догмат – перешкода до здійснення мети. В липні 1905 р. в «Церковных ведомостях» була опублікована промова Й. Штросмайера на Ватиканському соборі [370; 371]. Пізніше він визнав цей догмат, але ціною згоди папи на введення у хорватів богослужіння рідною мовою. У Чорногорії, у католиків Барської єпархії, завдяки впливу Й. Штросмайера, була введена в богослужіння старослов'янська мова, богослужбові книги для Чорногорії були надруковані кирилицею, а не глаголицею, що було затверджено «святою конгрегацією обрядів» і власне папою. Незважаючи на незалежні дії, папу дуже цінували, поважали його за розум і чесність [110, с. 1269].

Православна Сербія та сербське населення Балканського півострова викликало великі симпатії російських журналістів. Г. О. Воскресенський в вересні 1906 р. в «Богословском вестнике» навів детальну статистику релігійної приналежності сербського населення. У ній на 1905 р. чисельність православних визначалась цифрою 2 460 515, католиків 10423, протестантів 1399, євреїв 5729 і мусульман 14745 (в тому числі 3056 турків і 11689

турецьких циган) [59, с. 153]. Також він співставив статистичні дані та цифри державного бюджету Сербії на 1906 р., згідно з якими на церковні потреби передбачалося 368 087 динарів (франків), що дорівнювало 0.41 % від всього бюджету [59, с. 153] і зробив висновок про необхідність фінансування цього напрямку. Крім того, Г. О. Воскресенський проаналізував становище церковної справи і церковної політики у інших південнослов'янських народів і країн [60; 61; 62].

Сербська конституція 1889 р. проголосила повну релігійну свободу, але місіонерська діяльність католиків була заборонена [565, с. 448]. У Сербії існувало п'ять конфесій, проте «Церковные ведомости» повідомляли в 1907 р. про становище католиків у Сербії. Як вказувала редакція, католики в Сербії колись мали свою єпархію в Нікополі на Дунаї. Потім з 1848 р. вони були підпорядковані єпископові Дяковському в Славонії. Спроби заснувати єпархію в самій Сербії були дуже рішучими. У 1892 р. апостольський нунцій у Відні запропонував белградському уряду укласти конкордат з папою, але, не дивлячись на сприяння австрійського посла в Белграді, барона Томеля, отримав відмову [386, с. 1296].

Інтерес до Сербії в російській пресі значно зріс з початком Балканських війн. В 1912 – 1914 рр. російських церковних кореспондентів цікавив, насамперед, вплив політичних подій на конфесійне життя у сербському суспільстві. В «Церковных ведомостях» детально висвітлювалися відносини Сербської православної церкви з католиками. В січні 1913 р. у часописі був проаналізований «Проект укладення конкордату між Сербією і Ватиканом». На думку С. В. Троїцького, католики вирішили скористатися складною політичною ситуацією на Балканах. Їх газети вважали такий крок цілком необхідним через становище католиків в Сербії. До початку Балканської війни в Сербії католиків було небагато, і з таким станом справ ще можна було миритися. Але після приєднання нових областей, відвойованих у Туреччини, в Сербії збільшилась кількість католиків, виникла необхідність

врегулювати їх становище і захистити їх права за допомогою конкордату. На думку С. В. Троїцького, коли Сербії запропонували укласти конкордат, її уряд відповів досить розумно. Не відмовляючись в принципі від укладення конкордату, уряд зажадав від римської курії гарантій, що в число майбутніх сербських католицьких ієрархів не потрапить жоден австрійський священник і що австрійські священники не будуть надсилатися до Сербії. Ця відповідь, на думку автора публікації, розкрила плани католицьких політиків і обурила католицьку пресу. Виявилось, що питання про конкордат ставилося саме з тією метою, щоб направити до Сербії австрійських місіонерів. Вони могли бути провідниками австрійського впливу і зайвий раз давали б нагоду Австро-Угорщині для втручання у внутрішні справи Сербії [433, с. 155].

Як вказувалося в часописі, свого часу Туреччина не перешкоджала діяльності католицького духовенства і навіть захищала його. Число духовних осіб було не тільки достатнім для нечисленного католицького населення, але навіть зайвим. Таким чином, більшість католицьких священників займалася місіонерською діяльністю серед православних. Було відомо, що сербський уряд не планував ставити питання про виселення католицького духовенства, яке проживало в приєднаних областях. Отже, як вважав С. В. Троїцький, дефіциту католицьких священників в цих землях не було. Тому пропозиція направити католицьке духовенство з Австро-Угорщини була, на думку автора статті, необґрунтованою [433, с. 156].

В «Церковних ведомостях» повідомлялося, що в Сербії під час Першої Балканської війни докладно аналізувалося питання про майбутнє становище католицького населення земель, які після її завершення повинні були увійти до її складу. Сербським міністром освіти і церковних справ була утворена комісія, якій було доручено підготувати матеріал для складання конкордату [436, с. 455]. Її головою був сам міністр, а в число її членів увійшли професори міжнародного та канонічного права та запрошений з Далмації

католик Бакотіч, який захищав в ландтазі інтереси сербів-католиків [436, с. 457].

Отож «Церковные ведомости» повідомили про підписання після довгих переговорів в Римі 24 червня 1914 р. конкордату Сербії з Ватиканом. Згідно з ним, вона знову отримала можливість надати своїм католицьким підданам вільне відправлення їх релігії під керівництвом їх духовного очільника [437, с. 1217]. За повідомленням видання, в російській і закордонній пресі висловлювалася думка, що конкордат — велика перемога Сербії над Австро-Угорщиною, а його укладення – факт втішний для інтересів слов'янства. Та, за словами автора публікації С. В. Троїцького, конкордат, віддавши долю сербських католиків безпосередній угоді між Сербією і Ватиканом, залишив Австро-Угорщину в стороні, став зручним виходом зі скрутного становища. Тобто для Сербії він був спробою уникнути протекторату. Але, з позиції «Церковных ведомостей», в такому конкордаті не було потреби, оскільки де-юре протекторат мав зникнути сам собою [437, с. 1219].

Але, як вказувала редакція, до цієї угоди католицької церкви в Сербії юридично не існувало. Не було ні католицьких навчальних закладів, ні єпископів, ні священників. У всій Сербії було лише два католицьких капелани при австрійському посольстві в Белграді, але діяльність їх поза посольством ускладнювалась законом. З конкордатом католицька церква була не лише визнана законом, але і одразу отримала широкі права і привілеї. Вона проголошувалась юридичною одиницею при заступництві і підтримці держави, але і незалежною від неї. В старих областях Сербії, де майже не було католиків, засновувалися архієпископства, для нових – єпископства. Єпископи самостійно призначали священників, зміщали книжників, управляли семінарією, церковним майном, звільненим від податків тощо. Тоді як на частку держави випадали лише витрати на утримання єпископів і семінарій. На думку С. В. Троїцького, на долю католиків припадали права і привілеї, а на частку Сербського королівства здебільшого самі обов'язки [437, с. 1221].

Складною, з точки зору церковних часописів, була ситуація в Боснії та Герцеговині. В «Церковных ведомостях» в серпні 1914 р. С. В. Троїцький писав, що перед анексією Боснії та Герцеговини австрійській уряд послабив утиски православних. Миряни могли увійти в угоду з ієрархією і виробити «Статут церковно-шкільного управління сербських православних єпархій-митрополій в Боснії та Герцеговині». Статут був введений у вересні 1905 р. Він не відміняв конкордату з патріархом 1880 р. Але, на думку С. В. Троїцького, був досить сприятливим для православної церкви. Згідно з ним створювалася мережа церковних установ – судових, шкільних, адміністративних – центральних, єпархіальних та парафіяльних. Автор писав, що, спираючись на статут, духовенство почало розвивати досить широку діяльність на користь церкви та народу [428, с. 1479].

Проте вже невдовзі боснійсько-герцеговинським сербам прийшлося, згідно з повідомленням «Богословского вестника», звертатись до Гаазької мирної конференції про допомогу внаслідок тиску австро-угорської влади. Проте це не змінило становища боснійсько-герцеговинських сербів. Г. О. Воскресенський писав, що свобода православного друку була повністю пригнічена. З квітня 1907 р. і без того жорсткий закон про пресу змінився новим, ще більш суворим. За новим законом, видавці журналів повинні були вносити заставу від 3 тис. крон до 10 тис. крон. Поліції надано право затримувати черговий номер до виходу його з друкарні. Роздрібний продаж номерів на вулиці був заборонений. Протягом одного року з квітня 1907 р. до квітня 1908 р. «Српска Ријеч» було конфісковано 43 рази [62, с. 636 – 637]. І в інших сферах конфесійного життя їм приходилось відстоювати свої права.

У «Церковных ведомостях» підкреслювалося, що православ'я переслідувалося усіма засобами. До окупації Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини православні серби мали 94 початкових школи, але австрійці закрили 54 з них, як і всі середні школи. Замість церковно-парафіяльних шкіл австрійці відкрили 339 комунальних шкіл і, крім того, кілька середніх шкіл.

Ці школи, на думку С. В. Троїцького, виховували в сербських дітях прихильників австрійців і коштували населенню великих грошей. Діти, які потрапляли в католицькі притулки, насильно наверталися в католицизм. Десятина залишилася, як і в турецький час, але тепер платити її потрібно було не натурою, а грошима. У часописі зазначалося, що тільки перед анексією австрійський уряд послабив гоніння [428, с. 1474 – 1479].

Редакція «Церковных ведомостей» акцентувала увагу на факти утисків православних в слов'янських землях Австро-Угорщини [427, с. 1760 – 1761]. Незважаючи на це, дописувачі вказували на настрої селян, які заявляли про бажання перейти в православ'я [295, с. 1663]. Як повідомляв А. Белгородський, перехід у православ'я викликав жорсткі переслідування з боку влади. Близько 40 тисяч уніатів з цієї причини емігрувало до Америки, де більшість з них перейшла в православ'я [7, с. 1693 – 1694].

В «Церковных ведомостях» наголошувалося, що за австрійських та угорських законів перехід в православ'я був настільки ж вільний, як і перехід в католицизм. Але на практиці скористатися цим законом було практично неможливо. Зазвичай у таких випадках влада посилювалася на 4-у статтю австрійського закону про перехід, де визначалося, що особа, яка бажає перейти з одного віросповідання в інше, повинна знаходитися в нормальному душевному стані. Право суду надавалося цивільним начальникам округів. Вони зазвичай вказували, що душевний стан тих, хто бажає перейти в православ'я, ненормальний, і тому не задовольняли їхніх заяв, змушуючи залишатися в католицизмі. Як підкреслювалося, цей прийом практикувався у заявах про перехід окремих осіб. До інших заходів вдавалися тоді, коли рух на користь православ'я набував масового характеру [353, с. 1924 – 1925].

Певне місце серед публікацій церковних часописів займали уніатські справи, їх становище як в католицькому, так і в православному середовищі угорського, словацького, українського, польського, боснійського та румунського в Трансільванії населення Австро-Угорщини. За висновками

російських журналістів унія вважалась лише перехідним етапом від православ'я до католицизму і тому оцінювалась взагалі негативно. Отож часопис підкреслював, що австрійці, поляки та австрійські українофіли боролися за посилення католицького елементу в унії, але різними способами. Тоді як австрійці та поляки вимагали, головним чином, латинізації уніатства, українофіли прагнули зберегти деяку самостійність уніатської церкви шляхом заміни церковно-слов'янської мови українською [293, с. 1576 – 1577].

У «Церковных ведомостях» розповідалося про збори духовенства в Мармарош-Сигеті, які звернулися до влади з проханням придушити православний рух. У результаті влада вдалася до найжорсткіших заходів. У тих місцевостях, де проживали православні, розмістили на постій жандармів, почали стягувати штрафи. Чимало жінок ув'язнили тільки за те, що вони вирушили до церкви в уніатську ж Галичину. Виявляли тяжіння до православ'я і в Крижевацькій єпархії, особливо серед галицьких і угорських емігрантів в Боснії. Так, в містечку Прньявор, підпорядкувалися Крижевацькому єпископу 25 тисяч віруючих. Це тяжіння посилювалося тому, що Крижевацький єпископ Юлій Дорогобецький не вживав жодних заходів для задоволення духовних потреб своєї пастви і охорони її від латинізації. Він направив їм лише одного священика, але прихильника уряду. Уніати залишалися без богослужіння і таїнств. У 1909 р. був створений проект безпосереднього підпорядкування цих уніатів латинському єпископу Штадлеру, а для завідування ними призначався суффраган католик-хорват. Але уніати не захотіли примиритися з цим. Вони звернулися зі скаргою до боснійського уряду, а чимало уніатів взагалі вирішили перейти у православ'я [297, с. 1797 – 1800].

Виходив і матеріал з метою сформувати у читачів уявлення про нестабільність уніатської церкви, наявність у ній внутрішніх розбіжностей. Так з'явилась інформація про існування серед них двох течій: в першу

входило орієнтоване на православ'я нижче духовенство, простий народ і частина інтелігенції. Друга течія включала в себе вище духовенство і священиків, які були прихильниками зближення з Римом [425, с. 944]. Для підкріплення своїх тверджень наводились і численні приклади наступу католицького центру на уніатський світ. За повідомленням журналу, після того як єзуїти підготували реформованих монахів уніатів, вони передали їм управління над монастирями. Також поступово базиліани запровадили в своїх церквах латинські звичаї. Вони усували або змінювали майже всі православні наспіви [341, с. 2357]. В іншому матеріалі вказувалося на використання латинського чину благословення святих Дарів та встановлення католицьких престолів у храмах. Нарешті, підкреслював оглядач, були введені і деякі католицькі свята, наприклад, свято Євхаристії [294, с. 1604].

Незважаючи на негативне відношення російських авторів до унії, з великим задоволенням часописи повідомляли про фактично поодинокі випадки певної перемоги уніатів над католицькою владою. Так у 1908 р. уніатські румунські єпископи рішуче виступили проти заміни юліанського календаря григоріанським і уряд відмовився від свого наміру. У 1909 р. їм довелося витримати не менш важку боротьбу за мови викладання Закону Божого. Румунські єпископи не погоджувалися виконати міністерські циркуляри відносно заміни румунської мови угорською. І в підсумку уряду довелося поступитися: 20 лютого 1914 р. міністр-президент заявив, що мовою викладання Закону Божого повинна бути рідна мова, тоді як агітація за введення угорської мови шкідлива, оскільки дратувала румунів. Однак, як писалося в «Церковных ведомостях», ця заява не означала, що румуни здобули повну перемогу, оскільки, на думку австрійського уряду, рідною мовою багатьох румунів була угорська [288, с. 1836 – 1837].

Якщо в межах Австро-Угорської імперії, за описами часописів, найбільша лінія розлому проходила між католицьким світом і світом православним, то в інших країнах Центральної і Південно-Східної Європи

міжконфесійні зіткнення мали інакший характер. При цьому церковні журналісти знаходили неочікуваний матеріал і часто не звертали увагу на інформацію, що, здавалося, знаходилася на поверхні. Так, в публікаціях про Туреччину майже не згадувалось про зіткнення мусульман і православних, окрім поширеної загальної констатації їх протистояння. Проте достатньо випукло подавались публікації про католицько-православні негаразди в Європейській Туреччині.

В 1905 р. в «Церковных ведомостях» багато писали про значне зростання в Туреччині кількості іноземних шкіл, переважно французьких. Знання цієї мови було необхідним для мешканців грецького Сходу, оскільки давало можливість знаходити заняття в приватних і громадських установах. Цим вміло скористалися приватні підприємці, які прибули з Франції, і особливо католицькі чернечі ордени, які сформували по містах і селах Туреччини мережу нижчих і середніх навчальних закладів. Представник французького уряду сприяв своїм співвітчизникам у мирному, культурному завоюванні Туреччини і не тільки клопотав перед Портою про права на відкриття тієї чи іншої школи, але також – про незалежність французьких шкіл від мусульманського контролю. Крім того, французький уряд призначив їм казенні субсидії і формальним порядком забезпечив їх право на існування [370, с. 1265]. Небезпека крилась у тому, що у французьких школах навчалися греки, вірмени, євреї, іноземці будь-якого підданства і віросповідання. Окрім самих французів, навіть турки почали влаштовувати сюди своїх дітей для вивчення французької мови. Приватні французькі школи приваблювали тим, що ігнорували релігійні питання. Чернечі школи навпроти, на перший план висували релігійну пропаганду латинства і тому були вкрай небезпечними для православної молоді. Проте їх безкоштовно навчали необхідній французькій мові і навіть допомагали біднякам матеріально. В результаті вони опиралися на неосвічених і незаможних греків. Вселенська патріархія боролася з цією пропагандою і відкрила в

Константинополі школу спеціально для навчання мовам. Хоча матеріальні засоби та педагогічні можливості сторін були все ж таки різні. В Константинополі поступово збільшилась кількість і німецьких шкіл, які утримувалися на приватні кошти. З них найбільш відомі школи в Пере і Хайдар-паша. Греки віддавали своїх дітей в іноземні школи виключно внаслідок нестачі або незадовільного стану власних шкіл, а там, де була можливість обійтися своїми засобами – обходилися, ігноруючи іноземних та іновірних вчителів [370, с. 1265 – 1266]. Трохи пізніше, розвиваючи цю тему, у вересні 1905 р. «Церковные ведомости» інформували, що в Константинополі функціонував грецько-католицький сіллог «Однодумність», який мав і свою школу для дітей-греків, які перейшли в лоно латинської церкви. Сіллог знаходився під управлінням ради з шести осіб з грецькими прізвищами під головуванням п. Вароці. Діяльність сіллога розвивалася за зразком православних грецьких товариств такого типу. Його таємними і явними натхненниками були єзуїти, які намагалися організувати справу так, щоб залучити якнайбільше православних греків [342, с. 1590 – 1591].

Наскільки міцно католики утвердилися в Туреччині, показав єзуїтській журнал, який в статті про сумне становище в автокефальній церкві на Кіпрі і про безуспішність зусиль вселенського патріарха Іоакима III впорядкувати його, заперечував за Константинополем історико-канонічне право іменуватися і бути «Вселенським». Вказувалося, що цей титул належить тільки римському папі. Журнал запрошував православно-східного першоієрарха в Рим для ієрархічного єднання з очільником католицької церкви з визнанням за останнім першості у всій християнській церкві. В «Церковных ведомостях» писали, що церковна смута на Кіпрі відбулася через католиків і протестантів [342, с. 1592].

В світських виданнях була приділена незначна увага міжконфесійним відносинам. В травні 1913 р. в «Современнике» О. Бауер розкрив ситуацію в Албанії. Він зазначав, що в той час, як в Македонії національні суперечності

були водночас і релігійними, в Албанії національний рух об'єднав для спільної боротьби магометан, православних і католиків. Національні зв'язки тут були сильніше релігійних. Релігійні відмінності не зруйнували в Албанії національної єдності. Це пояснювалося албанським родовим суспільним ладом. Магометанські «крайснікі» та католицькі «нікайї» належали до одного роду і вважали один одного кровними родичами. Тому у них збереглася свідомість спільності, незважаючи на конфесійну відмінність. Албанські громади звикли вважати себе поєднаними в кровній спорідненості навіть там, де вони різнилися релігією. Вони легше усвідомили необхідність єдності всієї нації, незважаючи на те, що їх розділяли три релігійні течії. Свідомість національної єдності виросла на ґрунті внутрішньої сталості старого родового суспільного устрою. Вона була сильною ще й тому, що албанська мова не була споріднена з жодною мовою інших балканських народів [4, с. 183].

Не забували церковні часописи спостерігати та інформувати російських читачів про ситуацію в південних православних землях – болгарських і грецьких. «Церковные ведомости» із почуттям задоволення повідомляли, що під час Першої Балканської війни, церковні відносини між болгарами і греками покращилися. Для підтвердження цієї інформації у виданні наводився фрагмент статті з болгарського журналу «Сьвѣтникъ» за 7 січня 1913 р. У ньому йшлося про те, що в м. Чаталджі, біля якого розташувалася союзна армія, місцевий грецький митрополит Григорій служив у соборному храмі Божественну літургію спільно з болгарським єпископом Йосифом (Стовійським), керівником Старо-Загорської єпархії [438, с. 205]. Раніше про подібний факт повідомляв болгарський «Църковень Вѣстникъ». У невеликому містечку Ортакьой, розташованому на захід від Адріанополя, під час вступу до нього болгарських військ, грецький митрополит Никодим відправив молебень спільно з грецькими та болгарськими священниками [438, с. 205].

Проте як власне в Болгарії, так і на прилеглих територіях розвиток православ'я з наголосом на підступи католиків, оцінювався пристрасно. Після Першої Балканської війни в Македонії, за визнанням католицьких авторів, не зважаючи на всі зусилля лазаристів і діяльність місіонерської семінарії в Зейтенлиці, чисельність католиків зменшилась завдяки діям болгарських ієрархів [419, с. 2296 – 2297]. Але, як зазначалось у лютому 1914 р., Болгарія після Другої Балканської війни позбулася значної частини своїх земель. В результаті, як писалося у виданні, майже вся Македонія населена значною мірою болгарами, які там становили цілих сім митрополій екзархії, перейшла до греків і сербів. Нова влада ввела там своє церковне управління [380, с. 452]. На думку російських журналістів, під впливом цих подій в Болгарії знову активізувалися прихильники унії з католицькою церквою. Католицькі діячі розраховували, що перейшовши в унію, македонські болгары потраплять під заступництво сильних католицьких держав. Почалася розгорнута агітація на користь цієї пропозиції. Але, незважаючи на ці заклики, їхній проєкт не був підтриманий широкими верствами населення. Остаточного удару по цих планах завдав болгарський екзарх Йосип I, який наприкінці 1913 р. переселився з Константинополя в Софію. За статутом екзархії, він став головою Святійшого синоду. Одним з його перших заходів було видання послання 19 грудня 1913 р., спрямованого проти унії [380, с. 452 – 453].

Фактично, як писали російські церковні журналісти з посиланням на публікацію в «Serviere», Друга Балканська війна 1913 р. звела майже нанівець скромні успіхи католицьких місіонерів серед болгар. Боротьба між колишніми союзниками влітку 1913 р., спочатку грецька, а потім сербська окупація, зруйнували македонську місію. Греки грабували і вбивали болгар впродовж багатьох місяців. Сербі робили те саме, і від місії майже нічого не залишилося, окрім установ Отців-лазаристів і шарітянок. Тільки близько 2 тис. уніатів встигли втекти до Болгарії. Решта, завдяки грекам і сербам, які не

зупиняються ні перед чим, були змушені перейти в схизму. Для того, щоб зберегти свою національність (виділивши себе серед болгар), болгарисхизматики в Македонії мали намір перейти в унію. Та цей більш політичний, ніж релігійний рух, лише трохи збільшив число уніатів. Тобто війна майже знищила унію 1860 р. Але водночас вона окрилила надії пропагандистів на відновлення унії на нових засадах [419, с. 2297 – 2298].

Не забували церковні часописи і про розвиток церковних подій в Болгарському царстві, зокрема про відносини православних та католиків. В листопаді 1915 р. в «Церковных ведомостях» С. В. Троїцький писав, що політичні події на Балканах відбивались так чи інакше і на справах церковних, і передбачливі католицькі місіонери намагались попередньо врахувати можливі вигоди з цього. З огляду на це вони виявляли особливий інтерес до Болгарії. Свого часу з політичних міркувань Фердинанд Болгарський перевів свого престолоспадкоємця Бориса в православ'я, за що і був відлучений від католицького причастя. Тепер він волів, щоб ця дія була скасована. Завдяки досягненню князем Борисом повноліття, бажання Фердинанда було прийнято до уваги і місія монсеньйора Пеева увінчалася повним успіхом. Відлучення скасували, і на пасхальному тижні 1915 р. в кафедральному соборі Філіпополя під час меси через вісімнадцять років Фердинанд прийняв святе причастя [419, с. 2296 – 2299]. З початком Світової війни Болгарія ще більш віддалилася від православного світу, явно підтримуючи сторону ворогів. Разом з тим, це знову окрилило і надії католицьких місіонерів. Спадкоємець престолу Борис, вирушаючи в похід проти Сербії, розтоптав російські ордени і звернувся за благословенням до уніатського духовенства [419, с. 2301].

Таким чином, наявність міжконфесійних взаємин в Центральній і Південно-Східній Європі була однією з важливих складових світогляду російської і, насамперед, церковної журналістики перших десятиліть ХХ ст. Інформаційний матеріал подавався таким чином, щоб відтінити ворожість

католицизму по відношенню до православ'я і сформувати у читача та суспільства чітке розуміння цілковитої достовірності представлених в журналах поглядів. Тим самим передбачалась суспільна підтримка православної політики Російської імперії і російської церкви.

Специфічною особливістю висвітлення становища конфесій в Центральній та Південно-Східній Європі та формування уявлень російських громадян і російського суспільства була першочерговою метою церковної журналістики. Світські часописи лише іноді, головним чином, у зв'язку із певними подіями, звертались до обговорення церковних справ. Та незважаючи на те, що основними читачами церковних видань були священнослужителі, уявлення про церковний світ Центральної та Південно-Східної Європи швидко і широко розповсюджувались російським суспільством, особливо на селі, завдяки безпосередньому спілкуванню священиків із прихожанами, які на той час переважали у Російській імперії.

Російські церковні часописи активно відгукувалися на події конфесійного життя в регіоні. Російські кореспонденти часто безпосередньо з місця подій висвітлювали церковне життя та міжконфесійні відносини в країнах та аналізували місцеву пресу. В публікаціях часописів представлені практично усі конфесії, проте мусульмани згадані лише в загальних рисах, окремий поодинокий матеріал стосується євреїв. Більше матеріалу про католиків, протестантів і уніатів. Переважна більшість інформації торкається становища православних церков, при чому і в описі внутрішнього життя церков регіону, і в аналізі міжконфесійних відносин. В результаті висновок російської журнальної спільноти зводився до констатації факту нетерпимості католицького світу до православних церков при певній нормативності відносин католиків з протестантами. Ця картина й доводилась до громадської свідомості російських підданих імперії.

ВИСНОВКИ

У сучасному світі після глобальних геополітичних змін кінця ХХ ст. для України суттєво виросло значення країн Центральної та Південно-Східної Європи. Проте їхні образи і стереотипи сприйняття практично не вивчені. Отож, звернення до історії їх формування в перші десятиліття ХХ ст. є важливим питанням. База джерел дисертації достатня для висвітлення поставлених завдань, а в історіографії зокрема українській, ця проблема не представлена. Таким чином, дисертація є першим комплексним дослідженням історії формування образів «іншого» світу Центральної і Південно-Східної Європи початку ХХ ст.

В ході дослідження були узагальнені уявлення щодо внутрішньополітичного, соціально-економічного і конфесійного життя країн і народів Центральної та Південно-Східної Європи, відображених на сторінках центральних провідних часописів Російської імперії 1905 – 1918 рр. Це дозволило показати високий рівень зацікавленості російського суспільства в отриманні відомостей про внутрішнє становище двох найближчих до Росії регіонів. Основні напрями тематично-інформаційного наповнення цього матеріалу визначались за результатами контент-аналізу центральних часописів.

Для Російської імперії, як засвідчує зміст «товстих журналів» Центральна та Південно-Східна Європа початку ХХ ст. була одним з пріоритетних регіонів світу. Це зумовлювалося економічними і геополітичними інтересами уряду цього регіону. Проте влада і суспільство мали різні наміри щодо використання друкованого матеріалу. Уряд прагнув сформувати необхідний йому образ держав і народів, а суспільство – зацікавлене в отриманні докладних і достовірних відомостей. Ці нерідко суперечливі завдання вирішувала російська преса, в першу чергу центральні періодичні світські і церковні видання.

Тематичні публікації часописів 1905 – 1918 рр. достатньо повно висвітлювали основні напрямки внутрішньої і конфесійної політики обох регіонів. Злети публікацій припали на 1906 – 1909 рр. і 1914 – 1916 рр.; допоки російські події не перехопили усю увагу громадськості. На ці роки припадає виборча реформа в Центральній Європі і початок Світової війни.

Залежно від напрямку часописи по-різному подавали події. В ліберальних і демократичних виданнях переважають статті щодо політичного життя. Ліберальні автори постійно нагадували про соціальну політику з наголосом на її реалізацію в Росії. Особливо це характерно для років революції 1905 – 1907 рр. Дещо менше писали про економічну політику, робітничі і селянські рухи.

Праві журнали прискіпливо розглядали внутрішньополітичне становище. Вони також менше писали про політичні баталії в Австро-Угорщині. Те ж характерно і для висвітлення економічної і соціальної політики, протестних рухів. Але на їх сторінках найбільше представлені образи повсякденного життя населення обох регіонів. В близьких до правих – церковних виданнях внутрішнє життя регіонів, за виключенням церковного, майже не висвітлювалася. Проте саме в них, найбільш різкій критиці піддавались соціалістичні ідеї.

Для усіх досліджених видань характерне переважання австро-угорського і німецького матеріалів. Менше писали про Туреччину, Грецію, Румунію, Албанію. Існували і відмінності в інтерпретації образів двох регіонів: Центральна Європа характеризувалась як політично активний простір парламентської боротьби, а Південно-Східна Європа – як територія національно-визвольної боротьби. Наочно представлена і різниця у висвітленні австрійської, німецької і російської політики в польських землях.

Майже однакові позиції зайняли журнали при оцінках визвольних рухів слов'ян. Особливо підтримували їх ліві і центристські видання. Але практично усі автори негативно сприймали крайні радикальні дії. На цьому

тлі постійно підкреслювалася невирішеність національних питань. Достатньо повно характеризувався і великодержавний націоналізм політики Австро-Угорщини та Німеччини, і націоналізм недержавних народів. Перший засуджувався, другому співчували.

Події Балканських війн подавались насамперед в плані міжнародних відносин. Та разом з тим вказувалося на їх загальний негативний вплив на внутрішнє життя країн-учасниць війни. Хоча війну проти Туреччини російське суспільство підтримувало, проте Друга війна та її наслідки для населення Балкан викликали загальне розчарування.

Зусилля преси всіх воюючих країн були сконцентровані на формуванні «образу ворога», який повинен був об'єднати народ в боротьбі із загальною небезпекою. Російському народу нав'язувалася думка про зовнішню загрозу з боку Австро-Угорщини, Німеччини і Туреччини, про захист національних інтересів від зазіхань з боку ворожих зовнішніх сил. «Образ ворога» формувався одночасно в історичній пам'яті суспільства, і в ідеологічній політиці влади. Представлені пропагандистські образи держав Четверного союзу багато в чому були продовженням стереотипів, що існували напередодні війни у прихованій формі. Разом з тим, подавалась і достовірна інформація негативного забарвлення про внутрішні проблеми країн-ворогів.

На сторінках церковних часописів розміщено велику кількість публікацій щодо внутрішнього життя церков і міжконфесійних відносин в Центральній і Південно-Східній Європі, значно більше ніж по іншим регіонам. Винятком стала мусульманська конфесія, яка згадувалась, як правило, в загальному контексті як релігія турок, тобто як етнорелігійний чинник. Іудаїзму також приділялась незначна увага.

Характерною ознакою подання інформації стало прагнення сформулювати в російських читачів уявлення про підпорядкованість національних церков політиці урядів. Церковні журналісти вважали, що внутрішнє життя церков формувалось під тиском світської влади і під впливом державної церкви,

переважно католицької. Проте на перший план висувалась православна церква. У статтях наявне намагання протиставити ворожість католицизму по відношенню до православ'я і сформувати у читача бачення образу католицизму як супротивника. До того ж, журналісти, констатуючи факт нетерпимості католицького світу до православних церков, вказували на нормативності відносин католиків з протестантами. Загалом же декларувалась підтримка релігійної політики Російської імперії та церкви. Тому першочерговою метою церковних часописів являлось висвітлення становища конфесій в обох регіонах для формування відповідної громадської думки. Тим більше, що світські часописи лише іноді звертались до обговорення церковних справ. Отож через церковні кола цілеспрямована інформація широко поширювалася серед населення Росії.

Публікації часописів стали частиною російської суспільно-політичної думки початку ХХ ст., яка представлена трьома напрямками: консервативне, ліберальне і радикальне. Першу уособлювали праві та церковні часописи, де найбільш відомими були М.М. Лендер, А. Волинець і С.В. Троїцький. Ліберальний напрямок представляли центристські журнали, в яких найвідомішими були О.Л. Погодін, П.Б. Струве і І.О. Левін. Радикальний напрям іноді проглядався в публікаціях лівих видань, зокрема в часи російських революцій. В цих виданнях публікували свої статті К. Надев, П. Берлін і Горцев. Відповідно, імагологічне бачення «інших» регіональних світів вибудовувалося у форматі напрямів російської громадської думки.

Матеріал часописів показує як досить відомі джерела дають можливість відповісти на нові виклики, запропоновані історичній науці кінця ХХ – початку ХХІ ст. Це засвідчує, що на долю центральних часописів випало завдання творення та впровадження в життя образів внутрішньополітичного, соціально-економічного і конфесійного життя країн і народів Центральної та Південно-Східної Європи. Подані в чисельних публікаціях уявлення мали проросійську і проімперську спрямованість.

Одночасно російське суспільство отримувало з часописів достатньо достовірну і різноманітну інформацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Бабков А. Городская жилищная политика в Германии. *Русская мысль*. 1911. № 11. С. 20–24.
2. Баварский военный министр о дисциплине в войсках. *Современный мир*. 1917. № 4–6. С. 330.
3. Батюшков Ф. К польско-русским отношениям. *Мир Божий*. 1905. № 4. С. 1–12.
4. Бауер О. Борьба за Албанию. *Современник*. 1913. Кн. 5. С. 177–185.
5. Бауер О. После балканской войны. *Современник*. 1913. Кн. 6. С. 214–225.
6. Бауэр О. Вторая Балканская война. *Современник*. 1913. № 10. С. 187–199.
7. Белгородский А. Галицкая Русь в борьбе за веру и народность. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 39. С. 1689–1694.
8. Берлин П. Европейский избиратель в его голосованиях. *Современный мир*. 1907. № 2. С. 167–193.
9. Берлин П. Новые течения немецкого либерализма. *Мир Божий*. 1906. № 4. С. 166–181.
10. Берлин П. Социальные классы и политические партии. *Мир Божий*. 1906. № 8. С. 23–48.
11. Бернацкий М. Социальное значение германской хлебной монополии. *Современник*. 1915. № 4. С. 163–168.
12. Бернацкий М. Современный капитализм и его денежный аппарат. *Современный мир*. 1909. № 5. С. 159–181.
13. Бернацкий М. Современный капитализм и его денежный аппарат. *Современный мир*. 1909. № 7. С. 113–136.

14. Бетман-Гольвег Т. Мысли о войне / пер. с нем. В. Н. Дьякова; с предисловием В. Гурко-Кряжина. Москва–Ленинград: Госиздат, 1925. 120 с.
15. Библиография. Война и Польша. *Русские записки*. 1915. № 4. С. 369–371.
16. Библиографический листок. В. Д. Беликов. Женщина в промышленной инспекции Запада. *Вестник Европы*. 1914. № 12. С. 413.
17. Бланк Р. Письмо из Берлина. *Вестник Европы*. 1914. № 6. С. 287–300.
18. Богданович Т. Борьба с дороговизной в Германии. *Русское богатство*. 1915. № 12. С. 210–222.
19. Боголепов М. Бюджетное право. *Русская мысль*. 1905. № 10. С. 1–27.
20. Боголепов М. Рост государственных бюджетов. *Современный мир*. 1909. № 4. С. 1–30.
21. Борьба против падения рождаемости в Берлине. *Современный мир*. 1917. № 2–3. С. 270–271.
22. Брусиловский И. К. Некоторые итоги австрийской избирательной статистики. *Русское богатство*. 1907. № 7. С. 150–160.
23. Букшпан Я. Международная строительная выставка в Лейпциге. *Русская мысль*. 1913. № 10. С. 10–16.
24. Булгаков С. Кризис христианства в современном протестантстве. *Русская мысль*. 1911. № 11. С. 44–48.
25. Буруцкус Б. Экономическое положение евреев и война. *Русская мысль*. 1915. № 4. С. 27–44.
26. Быков А. Страхование рабочих как фактор промышленности и русские страховые законы. *Вестник Европы*. 1912. № 12. С. 173–199.

27. Бюлов Б. Воспоминания / пер. с немецкого; под ред. и с предисловием В. М. Хвостова. Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1935. 564 с.

28. В Австро-Венгрии. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 131. С. 2102–2103.

29. Василевский (Плохоцкий) Л. Эволюция политических настроений русской Польши после 1863 г. *Мир Божий*. 1906. № 1. С. 199–241.

30. Василевский (Плохоцкий) Л. Борьба за реформу избирательного закона в Австрии. *Русское богатство*. 1906. № 6. С. 90–110.

31. Василевский Л. Национальный вопрос и австрийские социалисты. *Русское богатство*. 1906. № 9. С. 47–64.

32. Василевский (Плохоцкий) Л. Под игом германизации. *Современный мир*. 1906. № 11. С. 19–40.

33. Василевский (Плохоцкий) Л. Русская Польша накануне новых выборов. *Русское богатство*. 1906. № 12. С. 64–92.

34. Василевский (Плохоцкий) Л. Обновленный рейхсрат. *Русское богатство*. 1907. № 11. С. 67–77.

35. Василевский (Плохоцкий) Л. Польско-русинские отношения в Галиции. *Русское богатство*. 1908. № 8. С. 1–24.

36. Василевский (Плохоцкий) Л. Польская политика в Пруссии и ее результаты. *Русское богатство*. 1908. № 9. С. 1–30.

37. Василевский (Плохоцкий) Л. Объединительные стремления у южных славян Австро-Венгрии и социализм. *Русское богатство*. 1910. № 1. С. 106–117.

38. Василевский (Плохоцкий) Л. Итоги парламентских выборов. *Русское богатство*. 1911. № 7. С. 30–61.

39. Вейдемюллер К. За рубежом. *Современный мир*. 1909. № 5. С. 104–117.

40. Вейдемюллер К. За рубежом. *Современный мир*. 1910. № 6. С. 69–81.
41. Викторов-Топоров В. Аграрный вопрос в Македонии. *Русское богатство*. 1910. № 3. С. 30–49.
42. Виленц-Горовиц Е. Письмо из Германии. *Русская мысль*. 1909. № 9. С. 111–118.
43. Внутреннее обозрение. *Вестник Европы*. 1905. № 6. С. 772–787.
44. Внутреннее обозрение. *Вестник Европы*. 1905. № 8. С. 757–771.
45. Внутреннее обозрение. *Вестник Европы*. 1905. № 12. С. 782–795.
46. Воблый К. Хроника. Эмиграционное движение в Царстве Польском. Заметка. *Вестник Европы*. 1907. № 3. С. 399–412.
47. Водовозов В. Балканские войны и державы Балканского полуострова. *Современник*. 1913. Кн. 10. С. 234–241.
48. Водовозов В. Итоги и факты. Война. *Современник*. 1912. Кн. 11. С. 319–328.
49. Водовозов В. Итоги и факты. Война. Государственная Дума. *Современник*. 1912. Кн. 10. С. 337–352.
50. Водовозов В. На Балканах. *Современник*. 1913. Кн. 7. С. 249–273.
51. Водовозов В. На Балканах. *Современник*. 1913. Кн. 8. С. 306–322.
52. Водовозов В. Новые книги. Е. Чириков. Поездка на Балканы. Заметки военного корреспондента. *Современник*. 1913. Кн. 7. С. 366–368.
53. Война с экономической точки зрения. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 132. С. 2115–2119.
54. Волков Е. Письмо из Варны. *Русское богатство*. 1913. № 8. С. 256–278.
55. Волынец А. Натиск католицизма на Западную Русь. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1909. № 39. С. 1825–1829.
56. Волынец А. Натиск католицизма на Западную Русь. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1909. № 40. С. 1879–1882.

57. Вооруженные силы Австро-Венгрии: Часть I–II. Санкт-Петербург: Главное Управление Генерального Штаба, 1912. Часть I: Организация, мобилизация и состав вооруженных сил (по данным к 1 января 1912 года). 188 с.

58. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Часть I–II. Санкт-Петербург: Главное Управление Генерального Штаба, 1912. Часть II: Боевая подготовка армии. (по данным к 1-му декабря 1912 года). 70 с.

59. Воскресенский Г. А. Из церковной жизни православных славян: Королевство Сербия. Старая Сербия и Македония. Черногория. *Богословский вестник*. 1906. № 9. С. 152–187.

60. Воскресенский Г. А. Из церковной жизни православных славян: Босния и Герцеговина. *Богословский вестник*. 1909. № 1. С. 127–151.

61. Воскресенский Г. А. Из церковной жизни православных славян: Босния и Герцеговина. *Богословский вестник*. 1909. № 4. С. 641–662.

62. Воскресенский Г. А. Из церковной жизни православных славян: Босния и Герцеговина. *Богословский вестник*. 1909. № 12. С. 617–646.

63. Выдрин Р. Польско-русский вопрос за последнее десятилетие. *Современный мир*. 1915. № 9. С. 93–109.

64. Галичина, Буковина, Угорская Русь / коллектив журнала «Украинская Жизнь». Москва: Задруга, 1915. 236 с.

65. Гальберштадт Л. И. Иностранная политика. *Русская мысль*. 1908. № 12. С. 182–196.

66. Гальберштадт Л. Иностранная политика. *Русская мысль*. 1910. № 8. С. 179–198.

67. Гальберштадт Л. Германия на Ближнем и Среднем Востоке. *Русская мысль*. 1910. № 12. С. 172–175.

68. Гарви Н. Городские Биржи Труда на Западе и в России. *Современник*. 1915. № 3. С. 142–165.

69. Гарден М. Война. *Русская мысль*. 1914. № 10. С. 31–43.

70. Гарри Н. Рабочие секретариаты. *Современник*. 1912. № 6. С. 238–259.
71. Гефдинг В. Экономическая жизнь. Конец промышленного подъема на Западе. *Русская мысль*. 1914. № 1. С. 5–11.
72. Гефдинг В. Война и рабочий рынок. *Русская мысль*. 1915. № 12. С. 8–15.
73. Глебов А. Аграрный вопрос в Боснии. *Русская мысль*. 1911. № 6. С. 103–118.
74. Глебов А. Новый парламент. *Русская мысль*. 1911. № 10. С. 62–79.
75. Глебов А. Письмо из Австрии. Борьба Венгрии за экономическую независимость. *Русская мысль*. 1910. № 4. С. 120–135.
76. Голод в Германии. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 109. С. 1749–1751.
77. Горцев. Итоги и факты. Балканский вопрос и интересы демократии. *Современник*. 1912. Кн. 12. С. 362–369.
78. Горцев. Македонский вопрос. *Современник*. 1912. № 11. С. 342–365.
79. Горцев. Младотурки и рабочий вопрос. *Современник*. 1912. № 4. С. 247–267.
80. Горцев. Накануне балканского пожара. *Современник*. 1912. Кн. 10. С. 294–304.
81. Горцев. Македонский вопрос // *Современник*. 1912. Кн. 11. С. 342 – 365.
82. Гумилевский И. В. Современный культ германского царизма. *Богословский вестник*. 1917. № 10–12. С. 332–342.
83. Далин С. В осажденной крепости. *Современник*. 1915. Кн. 2. С. 242–250.
84. Далин С. Хлеб и картофель в Германии. *Современный мир*. 1915. № 3. – С. 100–124.

85. Данский Б. Г. Страхование и страховая компания. *Современник*. 1913. № 3. С. 293–310.
86. Делевский Ю. Внутренние антагонизмы пролетариата. Конкуренция иностранного труда. *Современник*. 1913. № 2. С. 234–255.
87. Делевский Ю. Об ограничении доступа в промысел рабочими союзами. *Русское богатство*. 1915. № 3. С. 34–54.
88. Деморализация в Германии. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 127. С. 2036–2039.
89. Деятельность комитета Ее императорского Величества Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи пострадавшим от военных действий. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 107. С. 1709–1714.
90. Дивильковский А. Город и деревня в Болгарии. *Вестник Европы*. 1911. № 5. С. 309–315.
91. Евреи земледельцы. *Вестник Европы*. 1905. № 7. С. 112–138.
92. Е-ес Л. Избирательная компания в Германии и Австрии. *Современный мир*. 1907. № 2. С. 58–70.
93. Елпатьевский С. Константинопольская контрреволюция. *Русское богатство*. 1909. № 4. С. 139–160.
94. Елпатьевский С. О том, что будет... *Русские записки*. 1916. № 6. С. 176–187.
95. Жераич М. Отступление сербской армии через Албанию. *Исторический вестник*. 1917. № 1. С. 202–224.
96. Жераич М. Отступление сербской армии через Албанию. *Исторический вестник*. 1917. № 2. С. 489–519.
97. Жераич М. Отступление сербской армии через Албанию. *Исторический вестник*. 1917. № 3. С. 776–799.
98. Жизнь в Германии. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 124. С. 1991.

99. За сто лет (письмо из Берлина). *Вестник Европы*. 1909. № 6. С. 816–830.
100. Заграничные исторические новости и мелочи. *Исторический вестник*. 1907. № 11. С. 687–713.
101. Заграничные исторические новости и мелочи. *Исторический вестник*. 1915. № 5. С. 512–544.
102. Зак С. Организация труда и капитала. *Русское богатство*. 1911. № 3. С. 47–80.
103. Зак С. Организация труда и капитала. *Русское богатство*. 1911. № 4. С. 132–165.
104. Зинин Г. Страхование рабочих на случай болезни. *Русское богатство*. 1909. № 2. С. 90–109.
105. Зинин Г. Страхование рабочих на случай болезни. *Русское богатство*. 1909. № 3. С. 1–18.
106. Зинин Г. Страхование рабочих на случай увечья. *Русское богатство*. 1909. № 11. С. 1–16.
107. Зинин Г. Страхование рабочих на случай увечья. *Русское богатство*. 1909. № 12. С. 1–21.
108. Златоустов П. С. Выборы Константинопольского патриарха Германа V. *Богословский вестник*. 1913. № 3. С. 651–670.
109. Из светских журналов. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1915. № 23. С. 701–704.
110. Из славянских земель. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1905. № 30. С. 1266–1272.
111. Ивановский В. В. Избирательное право и избирательная техника. *Русская мысль*. 1905. № 11. С. 1–20.
112. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1905. № 2. С. 834–849.
113. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1905. № 2. С. 1–10.
114. Иностранное обозрение. *Русская мысль*. 1905. № 2. С. 237–245.

115. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1905. № 3. С. 58–68.
116. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1905. № 5. С. 80–94.
117. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1905. № 6. С. 47–59.
118. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1905. № 7. С. 350–364.
119. Иностранное обозрение. *Русская мысль*. 1905. № 8. С. 162–168.
120. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1905. № 9. С. 67–78.
121. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1905. № 10. С. 61–74.
122. Иностранное обозрение. *Русская мысль*. 1905. № 10. С. 175–180.
123. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1905. № 11. С. 58–72.
124. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1905. № 12. С. 796–809.
125. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1905. № 12. С. 50–65.
126. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1906. № 1. С. 361–373.
127. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1906. № 3. С. 51–63.
128. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1906. № 4. С. 41–53.
129. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1906. № 5. С. 379–392.
130. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1906. № 6. С. 810–834.
131. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1906. № 6. С. 42–56.
132. Иностранное обозрение. *Мир Божий*. 1906. № 8. С. 42–53.
133. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1906. № 9. С. 395–406.
134. Иностранное обозрение. *Русская мысль*. 1906. № 9. С. 215–220.
135. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1906. № 10. С. 842–857.
136. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1906. № 12. С. 851–865.
137. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1907. № 2. С. 857–869.
138. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1907. № 4. С. 804–815.
139. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1908. № 1. С. 404–416.
140. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1908. № 8. С. 785–797.
141. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1908. № 11. С. 360–370.
142. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1908. № 12. С. 791–802.
143. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1909. № 2. С. 887–891.

144. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1909. № 3. С. 410–423.
145. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1909. № 8. С. 829–842.
146. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1911. № 8. С. 381–392.
147. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1912. № 8. С. 431–440.
148. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1913. № 3. С. 392–403.
149. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1914. № 5. С. 380–392.
150. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1914. № 9. С. 350–369.
151. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1914. № 11. С. 364–374.
152. Иностранная политика. *Русская мысль*. 1908. № 8. С. 190–202.
153. Итоги международного профессионального движения. *Современный мир*. 1907. № 7–8. С. 102–108.
154. Капелюш Ф. Борьба за всеобщее избирательное право в Венгрии. *Современный мир*. 1910. № 7. С. 23–38.
155. Калина И. После разгрома. *Вестник Европы*. 1914. № 7. С. 349–360.
156. Калнин Э. Х. Наши задачи на Ближнем Востоке. *Вестник Европы*. 1906. № 10. С. 571–585.
157. Канель В. Я. Из Муниципальной жизни в Германии. *Русское богатство*. 1905. № 1. С. 68–91.
158. Канель В. Я. Из Муниципальной жизни в Германии. *Русское богатство*. 1905. № 3. С. 1–22.
159. Канель В. Я. Из Муниципальной жизни в Германии. *Русское богатство*. 1905. № 4. С. 249–259.
160. Капелюш Ф. События в Венгрии. *Современный мир*. 1912. № 7. С. 279–287.
161. Капелюш Ф. Цехи и пролетариат. *Русская мысль*. 1910. № 7. С. 66–94.
162. Капелюш Ф. Новейшее социальное законодательство. *Современный мир*. 1911. № 5. С. 228–252.

163. Капелюш Ф. Новейшее социальное законодательство. *Современный мир*. 1911. № 6. С. 218–230.
164. Каро Е. Две Германии. *Современник*. 1914. Октябрь. С. 115–125.
165. Катаев Н. Народная бедность и ее причины. *Вестник Европы*. 1905. № 9. С. 266–284.
166. Католическая пропаганда в Холмской Руси. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1906. № 50. С. 3147–3121.
167. Кауфман А. Библиографический отдел. *Русская мысль*. 1907. № 6. С. 115–120.
168. Ковалевский М. Высшее женское образование. *Вестник Европы*. 1911. № 6. С. 416–425.
169. Коллонтай А. Новые законы государственного страхования материнства. *Современный мир*. 1912. № 10. С. 221–230.
170. Комаровский Г. Л. Державы и Ближний Восток. *Русская мысль*. 1906. № 8. С. 150–175.
171. Комеровский Л. Австрийская армия до войны. *Летопись войны 1914 г.* 1914. № 6. С. 101–103.
172. Кон С. Баланс текстильной промышленности Царства Польского. *Русская мысль*. 1914. № 2. С. 4–10.
173. Кон С. Рост благосостояния и падение рождаемости. *Русская мысль*. 1914. № 6. С. 5–9.
174. Корневский П. И. По Холмской Руси. *Исторический вестник*. 1908. № 6. С. 890–923.
175. Котвич В. Польша в дни войны. *Русские записки*. 1915. № 7. С. 259–281.
176. Котляревский С. Иностранная политика. *Русская мысль*. 1907. № 4. С. 227–238.
177. Котляревский С. Иностранная политика. *Русская мысль*. 1907. № 6. С. 195–207.

178. Котляревский С. Иностранная политика. *Русская мысль*. 1907. № 12. С. 222–232.
179. Котляревский С. Иностранная политика. *Русская мысль*. 1908. № 3. С. 117–187.
180. Котляревский С. Иностранная политика. *Русская мысль*. 1909. № 1. С. 219–227.
181. Кочеткова З. Кооперация Нейтральная и Кооперация Социалистическая. *Современник*. 1913. Кн. 12. С. 274–280.
182. Креев Н. В недавнем плену у немцев. *Русские записки*. 1914. № 11. С. 89–103.
183. Критика и библиография. *Исторический вестник*. 1910. № 1. С. 335–337.
184. Кудрин Н. Е. Революция Ближнего Востока. *Русское богатство*. 1908. № 10. С. 33–67.
185. Кудрин Н. Е. Уроки прикладной социологии. *Русское богатство*. 1908. № 12. С. 110–134.
186. Кулишер И. Подоходный налог на Западе и у нас. *Русские записки*. 1916. № 7. С. 46–76.
187. Кулишер И. Подоходный налог на Западе и у нас. *Русские записки*. 1916. № 8. С. 30–52.
188. Кулишер Е. Критическое обозрение. *Русская мысль*. 1911. № 6. С. 240–244.
189. Кулявко-Корецкий Н. Первый шаг рабочего законодательства в Болгарии. *Вестник Европы*. 1905. № 4. С. 814–828.
190. Кулявко-Корецкий Н. Македония и турецкие в ней порядки. *Вестник Европы*. 1907. № 7. С. 136–184.
191. Левентов В. Письмо из Германии. *Русская мысль*. 1907. № 9. С. 46–52.

192. Левин И. И. Падение рождаемости в новейшее время и попытки его объяснения. *Русская мысль*. 1913. № 11. С. 18–22.
193. Левин И. О. Закон об «отечественной вспомогательной повинности в Германии». *Русская мысль*. 1917. № 1. С. 10–17.
194. Левин И. О. Из румынских наблюдений. *Русская мысль*. 1915. № 2. С. 138–144.
195. Левин И. О. Из румынских наблюдений. *Русская мысль*. 1915. № 3. С. 37–48.
196. Левин И. О. Смерть Франца-Иосифа. *Русская мысль*. 1916. № 11. С. 8–12.
197. Левин И. О. Смерть эрцгерцога Франца-Фердинанда. *Русская мысль*. 1914. № 7. С. 11–14.
198. Ледницкий А. Польский вопрос. *Русская мысль*. 1905. № 7. С. 128–136.
199. Ледницкий А. Р. Война и Польша. *Русская мысль*. 1915. № 6. С. 112–134.
200. Лейтес К. Хроника. Страхование от безработицы на Западе. *Вестник Европы*. 1914. № 6. С. 275–287.
201. Лещ А. Страхование служащих в Германии. *Русская мысль*. 1913. № 9. С. 12–18.
202. Литературное обозрение. *Вестник Европы*. 1913. № 8. С. 374–377.
203. Литошенко Л. Германская рожь на русских рынках. *Вестник Европы*. 1913. № 1. – С. 359–371.
204. Лурье М. Аграрии и дороговизна в Германии. *Вестник Европы*. 1916. № 5. С. 306–325.
205. Лурье М. Бытовые отражения войны в Германии. *Вестник Европы*. 1915. № 11. С. 298–335.
206. Лурье М. В германском тылу. *Современник*. 1915. № 3. С. 305–307.

207. Лурье М. Городское страхование безработных в Германии. *Современник*. 1915. № 1. С. 253–258.
208. Лурье М. Государственно-коммунальная организация продовольствия в Германии. *Вестник Европы*. 1916. № 3. С. 281–311.
209. Лурье М. Государственная организация земледелия в Германии. *Вестник Европы*. 1915. № 9. С. 245–278.
210. Лурье М. Из внутренней политики Германии. *Современник*. 1915. № 3. С. 259–267.
211. Лурье М. Новое в германском продовольствии. *Вестник Европы*. 1916. № 11. С. 235–281.
212. Лурье М. Продовольственные проблемы в Германии. *Современный мир*. 1915. № 6. С. 44–79.
213. Лурье М. Продовольственная подготовка 2-го года войны в Германии. *Современный мир*. 1915. № 9. С. 36–70.
214. Лурье М. Рабочая повинность в Германии. *Вестник Европы*. 1916. № 12. С. 298–359.
215. Лурье М. Социальное законодательство военного времени в Германии. *Вестник Европы*. 1915. № 12. С. 312–338.
216. Максимилиан Гарден о всеобщей трудовой повинности. *Современный мир*. 1917. № 1. С. 304–305.
217. Малицкий П. Ян Гус и немцы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1915. № 28. С. 859–862.
218. Малицкий П. Ян Гус и немцы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1915. № 29. С. 889–893.
219. Мандельштам А. Младотурецкая держава. *Русская мысль*. 1915. № 5. С. 82–114.
220. Мандельштам А. Младотурецкая держава. *Русская мысль*. 1915. № 6. С. 13–46.

221. Майский В. В мире германской социал-демократии. *Современный мир*. 1913. № 7. С. 180–215.
222. Майский В. Германия и Ближний Восток. *Русские записки*. 1916. № 1. С. 191–222.
223. Майский В. Германия и Европа. *Русские записки*. 1915. № 1. С. 227–256.
224. Майский В. Германский пролетариат и война. *Русские записки*. 1915. № 3. С. 328–348.
225. Майский В. Германское рабочее движение во время войны. *Русские записки*. 1915. № 10. С. 193–221.
226. Майский В. Германский социал-империализм. *Русские записки*. 1916. № 9. С. 206–233.
227. Майский В. Германский социал-империализм. *Русские записки*. 1917. № 1. С. 206–233.
228. Майский В. Из хроники социальной борьбы в Германии. *Русское богатство*. 1910. № 7. С. 79–105.
229. Майский В. Интеллигенция и рабочее движение в Германии. *Русское богатство*. 1914. № 1. С. 253–275.
230. Майский В. О вздорожании жизни. *Русское богатство*. 1914. № 5. С. 199–217.
231. Майский В. Продовольственное положение Германии. *Русское богатство*. 1917. № 4–5. С. 211–236.
232. Майский В. Трагедия немецких углекопов. *Русское богатство*. 1912. № 4. С. 34–60.
233. Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания / авторизованный перевод Н. Ф. Мельниковой-Папоушек. Прага: Пламя – Орбис, 1926. Т. 1. 245 с.

234. Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания / авторизованный перевод Н. Ф. Мельниковой-Папоушек. Прага: Пламя – Орбис, 1927. Т. 2. 390 с.

235. Международный социалистический конгресс в Штутгарте. *Русское богатство*. 1907. № 9. С. 45–67.

236. Мижув П. Г. Восьмичасовой рабочий день в Западной Европе, Америке и Австралии. *Русская мысль*. 1906. № 3. С. 1–41.

237. Минович Н. VI Конгресс международного союза избирательных прав женщин. *Вестник Европы*. 1911. № 7. С. 326–330.

238. Минович Н. Третий конгресс «Международного Союза Избирательных Прав Женщин» в Копенгагене. *Русская мысль*. 1906. № 11. С. 125–149.

239. Мобилизация женского труда в Германии. *Современный мир*. 1917. № 2–3. С. 270.

240. Мобилизация народа. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 120. С. 1922–1924.

241. Мордвинов Н. В. Из записок военно-судебного деятеля. *Исторический вестник*. 1908. № 3. С. 855–872.

242. Мякотин В. По поводу военного положения в Польше. *Русское богатство*. 1905. № 10. С. 168–175.

243. Лавров П. Аннексия Боснии и Герцеговины и отношение к ней славянства. *Вестник Европы*. 1909. № 3. С. 27–52.

244. Лавров П. Аннексия Боснии и Герцеговины и отношение к ней славянства. *Вестник Европы*. 1909. № 4. С. 484–507.

245. На краю гибели. *Летопись войны 1914–1915 гг.* 1915. № 60. С. 958–960.

246. На северо-западной окраине. *Исторический вестник*. 1908. № 8. С. 859–880.

247. Надев К. Безработица и профессиональные рабочие союзы. *Современный мир*. 1907. № 1. С. 73–89.
248. Надев К. Стачки и локауты в Германии. *Русское богатство*. 1907. № 8. С. 53–69.
249. Накануне новых выборов в парламент. *Русское богатство*. 1911. № 5. С. 67–84.
250. Неволин Я. Государственная хлебная монополия в Германии. *Русское богатство*. 1915. № 2. С. 223–235.
251. Неволин Я. Проблема питания в Германии. *Русское богатство*. 1915. № 5. С. 262–273.
252. Никитский А. Война и финансы. *Современник*. 1914. № 12. С. 178–200.
253. Новиков Е. А. У немцев. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 89. С. 1419–1422.
254. Новоторжский Г. Война и труд. *Современник*. 1914. № 10. С. 196–204.
255. Новые книги. А. Мюллер. Рабочие секретариаты и страхование рабочих в Германии. *Русское богатство*. 1907. № 9. С. 162–164.
256. Новая славянская течения. *Русская мысль*. 1906. № 11. С. 118–333.
257. Обзор иностранной жизни и политики. *Современный мир*. 1907. № 1. С. 78–92.
258. Обзор иностранной жизни и политики. *Современный мир*. 1907. № 2. С. 43–58.
259. Обзор иностранной жизни и политики. *Современный мир*. 1907. № 4. С. 58–74.
260. Обзор иностранной жизни и политики. *Современный мир*. 1907. № 5. С. 68–84.
261. Обзор иностранной жизни и политики. *Современный мир*. 1907. № 6. С. 25–43.

262. Обзор иностранной жизни и политики. *Современный мир*. 1907. № 7–8. С. 69–88.
263. Обозрение церковной жизни на Востоке. *Церковные ведомости*. 1906. № 12. С. 655–660.
264. Обозрение церковной жизни за границей. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1906. № 17. С. 1022–1027.
265. Оленин Р. Организации сельских рабочих в Венгрии. *Русское богатство*. 1908. № 4. С. 39–56.
266. Организация системы трудовой повинности в Германии. *Современный мир*. 1917. № 1. С. 303–304.
267. Орлов А. П. Сущность и историческое значение так называемого «культуркампа» в Германии. *Богословский вестник*. 1905. № 10. С. 589–624.
268. Ответ французских синдикалистов вождю германских рабочих союзов. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 131. С. 2102.
269. Пажитнов К. Война и вздорожание жизни. *Современный мир*. 1916. № 1. С. 152–159.
270. Пажитнов К. Дороговизна жизни и война. *Современный мир*. 1914. № 12. С. 156–171.
271. Пажитнов К. Жилищный вопрос на Западе и в России. *Вестник Европы*. 1911. № 8. С. 286–298.
272. Пажитнов К. Критика и библиография. Я. М. Букшпан. Мировая дороговизна. *Современный мир*. 1915. № 9. С. 195–196.
273. Пажитнов К. Современная дороговизна на Западе и в России. *Вестник Европы*. 1912. № 2. С. 297–315.
274. Петрищев А. Хроники внутренней жизни. *Русское богатство*. 1918. № 4–6. С. 222–240.
275. Петрович Г. Муниципальные биржи труда. *Русское богатство*. 1915. № 4. С. 171–196.

276. Петряев А. Албания и албанцы. *Русская мысль*. 1915. № 5. С. 1–20.
277. Печать о войне. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 77. С. 1240.
278. Печать о войне. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 78. С. 1256.
279. Пилецкий Я. Противоречия войны. *Русские записки*. 1915. № 7. С. 245–258.
280. Плеханов Г. Еще о войне. *Современный мир*. 1915. № 7–8. С. 217–252.
281. Под знаком войны. *Русская мысль*. 1912. № 11. С. 13–20.
282. Погодин А. Л. К вопросу об автономии Царства Польского. *Русская мысль*. 1906. № 3. С. 140–149.
283. Политика. *Русское богатство*. 1906. № 6. С. 117–137.
284. Политика. *Русское богатство*. 1909. № 9. С. 76–89.
285. Положение в занятых германцами местах. *Летопись войны 1914–1915 гг.* 1915. № 67. С. 1078–1079.
286. Положение пленных офицеров в лагере Бурге. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 90. С. 1446–1447.
287. Положение рабочих в Австрии. *Современный мир*. 1917. № 1. С. 301.
288. Положение румын-униатов в Венгрии. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 43. С. 1834–1837.
289. Положение румын-униатов в Венгрии. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 44. С. 1860–1864.
290. Положение сербского населения, уведенного в Болгарию. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 90. С. 1447.
291. Пономарев К. Локаутское движение. *Русское богатство*. 1907. № 4. С. 47–55.

292. Потери германцев. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 125. С. 2007.
293. Православие и уния в Галичине. *Прибавления к Церковным ведомостям.* 1914. № 35. С. 1573–1577.
294. Православие и уния в Галичине. *Прибавления к Церковным ведомостям.* 1914. № 36. С. 1603–1606.
295. Православие и уния в Галичине. *Прибавления к Церковным ведомостям.* 1914. № 38. С. 1661–1667.
296. Православие и уния в Угорской Руси. *Прибавления к Церковным ведомостям.* 1914. № 40. С. 1724–1729.
297. Православие и уния в Угорской Руси. *Прибавления к Церковным ведомостям.* 1914. № 42. С. 1797–1800.
298. Протест против германских зверств. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 119. С. 1904–1906.
299. Прусский план демобилизации. *Современный мир.* 1917. № 4–6. С. 320.
300. Рабинович А. Борьба с безработицей. *Русское богатство.* 1913. № 12. С. 285–298.
301. Рабочий вопрос в Венгрии. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 124. С. 1991.
302. Ратнер М. Б. Борьба за всеобщее избирательное право в Австро-Венгрии. *Современник.* 1913. Кн. 12. С. 175–201.
303. Ратнер М. Вопросы организации профессионального движения. Письмо из Австрии. *Современник.* 1912. № 2. С. 265–283.
304. Рейснер-Реус. М. На лаврах. *Русское богатство.* 1907. № 7. С. 116–150.
305. Рейснер-Реус М. Немецкий крестьянин и его союзы. *Русское богатство.* 1906. № 9. С. 100–132.
306. Реус. Мещанство. *Русское богатство.* 1905. № 3. С. 110–138.

307. Реус. Великий кризис. *Русское богатство*. 1909. № 7. С. 16–44.
308. Реус. «Выцветание» рабочей партии. *Русское богатство*. 1905. № 6. С. 140–170.
309. Рыкачев А. Попытки реставрации ремесленных цехов за границей. *Вестник Европы*. 1910. № 2. С. 347–356.
310. Ровинский П. А. Черногория в ее прошлом и настоящем. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1905. Том 2. Часть III. 711 с.
311. Ровинский П. А. Черногория в ее прошлом и настоящем. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1909. Том 2. Часть IV. 242 с.
312. Ровинский П. А. Черногория в ее прошлом и настоящем. Петроград: Типография Императорской Академии наук, 1915. Том 3. 523 с.
313. Рожков Н. Хозяйство воюющей Европы. *Современный мир*. 1915. № 11. С. 39–73.
314. Россиев П. А. Очерки Боснии и Герцеговины. *Исторический вестник*. 1915. № 9. С. 908–927.
315. Ростовский А. Известия и заметки. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1905. № 32. С. 1356–1360.
316. Рубакин Н. Много ли в России чиновников? *Вестник Европы*. 1910. № 1. С. 111–134.
317. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1914. № 11. С. 370–399.
318. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1914. № 12. С. 284–399.
319. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1915. № 1. С. 307–326.

320. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1915. № 2. С. 255–285.
321. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1915. № 4. С. 291–321.
322. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1915. № 9. С. 227–257.
323. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1916. № 2. С. 273–298.
324. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1916. № 3. С. 237–258.
325. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1916. № 11. С. 263–288.
326. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1916. № 12. С. 245–272.
327. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русские записки*. 1917. № 2–3. С. 250–281.
328. Русанов Н. С. Иностранная летопись. *Русское богатство*. 1917. № 4–5. С. 254–276.
329. Русанов Н. С. Криминалистическая вакханалия на Западе. *Русское богатство*. 1910. № 10. С. 36–65.
330. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1911. № 2. С. 25–53.
331. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1911. № 7. С. 61–86.
332. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1912. № 1. С. 115–138.
333. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1912. № 3. С. 94–109.

334. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1912. № 6. С. 85–104.
335. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1912. № 11. С. 351–365.
336. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1913. № 3. С. 264–285.
337. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1913. № 5. С. 273–292.
338. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1913. № 9. С. 310–329.
339. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1914. № 5. С. 292–315.
340. Русанов Н. С. Обзорение иностранной жизни. *Русское богатство*. 1914. № 9. С. 254–288.
341. Руссич. Сообщения из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1907. № 51 52. С. 2356–2359.
342. С Востока. *Церковные ведомости*. 1905. № 37. С. 1589–1592.
343. С Востока. *Церковные ведомости*. 1905. № 46. С. 1979–1981.
344. Сахаров Н. Н. Кризис в немецком протестантстве (1910 – 1912 гг.). *Богословский вестник*. 1913. № 1. С. 115–146.
345. Сахаров Н. Н. Кризис в немецком протестантстве (1910 – 1912 гг.). *Богословский вестник*. 1914. № 4. С. 721–746.
346. Сахаров Н. Н. Кризис в немецком протестантстве (1910 – 1912 гг.). *Богословский вестник*. 1914. № 12. С. 904–923.
347. Сахаров Н. Н. Очерки религиозной жизни в Германии. *Богословский вестник*. 1905. № 4. С. 790–818.
348. Сахаров Н. Н. Очерки религиозной жизни в Германии. *Богословский вестник*. 1906. № 12. С. 760–801.

349. Сахаров Н. Н. Очерки религиозной жизни в Германии. *Богословский вестник*. 1907. № 3. С. 573–586.
350. Сахаров Н. Н. Очерки религиозной жизни в Германии. *Богословский вестник*. 1907. № 4. С. 768–781.
351. Сиротинин А. Н. Через Македонию и Болгарию. *Исторический вестник*. 1906. № 12. С. 1033–1056.
352. Смирнов А. В. Духовное вырождение немецкого народа. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1914. № 47. С. 1946–1951.
353. Славяне-католики в Австро-Венгрии. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 46. С. 1923–1930.
354. Славяне-католики в Австро-Венгрии. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 48. С. 2013–2015.
355. Слонимский Л. Аграрные грехи социал-демократии. *Вестник Европы*. 1909. № 9. С. 125–139.
356. Слонимский Л. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1914. № 3. С. 364–375.
357. Слонимский Л. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1916. № 11. С. 354–368.
358. Слонимский Л. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1917. № 3. С. 373–391.
359. Слонимский Л. Иностранное обозрение. *Вестник Европы*. 1917. № 4–6. С. 679–712.
360. Соболев М. Организация потребителей. *Современный мир*. 1912. № 8. С. 174–197.
361. Современное положение Германии. *Летопись войны 1914–1916 гг.* 1916. № 90. С. 1437–1445.
362. Сонин М. В германском плену. *Русские записки*. 1917. № 2–3. С. 76–113.

363. Сообщения из заграницы. Вести с Востока. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1905. № 7. С. 308–311.
364. Сообщения из заграницы. Вести с Востока. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1905. № 28. С. 1175–1177.
365. Сообщение из заграницы. Из Греции. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1906. № 16. С. 930–934.
366. Сообщение из заграницы. Из Греции. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1906. № 33. С. 2452–2456.
367. Сообщения из заграницы. С Востока. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1905. № 24. С. 1097–1010.
368. Сообщения из заграницы. С Востока. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1906. № 27. С. 2203–2206.
369. Сообщения из заграницы. С Востока. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1906. № 43. С. 2862–2866.
370. Сообщения из заграницы. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1905. № 30. С. 1262–1266.
371. Сообщение из заграницы. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1905. № 31. С. 1316–1322.
372. Сообщения из заграницы. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1906. № 19. С. 1162–1164.
373. Сообщение из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1906. № 48. С. 3059–3065.
374. Сообщение из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1906. № 51–52. С. 3185–3189.
375. Сообщение из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1907. № 16–17. С. 739–744.
376. Сообщение из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1907. № 25. С. 1010–1014.

377. Сообщения из заграницы. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1907. № 40. С. 1735–1740.
378. Сообщения из заграницы. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1907. № 44. С. 1938–1941.
379. Сообщение из заграницы. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1912. № 42. С. 1706–1713.
380. Сообщение из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 8. С. 451–455.
381. Сообщения из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 31. С. 1372–1380.
382. Сообщения из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 32. С. 1432–1439.
383. Сообщения из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 34. С. 1528–1532.
384. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1912. № 46. С. 1885–1887.
385. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1912. № 51–52. С. 2077–2088.
386. Сообщения из заграницы. Церковная жизнь у славян. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1907. № 31. С. 1293–1300.
387. Сообщения из заграницы. Церковная жизнь у славян. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1907. № 37. С. 1595–1600.
388. Сообщения о новых книгах. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1910. № 2. С. 78.
389. Сталинский Е. Аграрный вопрос в Социалистическом Интернационале. *Русское богатство*. 1909. № 1. С. 97–118.
390. Сталинский Е. Аграрный вопрос в Социалистическом Интернационале. *Русское богатство*. 1909. № 2. С. 134–163.

391. Сталинский Е. Аграрный вопрос в современном социализме. *Русское богатство*. 1913. № 11. С. 259–278.
392. Станиславский М. В. Германия и Россия. *Исторический вестник*. 1913. № 2. С. 384–420.
393. Стахович А. А. По южным славянским странам. *Русская мысль*. 1908. № 11. С. 130–142.
394. Стахович А. А. По южным славянским странам. *Русская мысль*. 1908. № 12. С. 114–131.
395. Стеклов Ю. Война и германская социал-демократия. *Современный мир*. 1914. № 10. С. 117–137.
396. Страхование от безработицы на Западе. *Русское богатство*. 1912. № 11. С. 68–77.
397. Стрельцов Р. Берлин весной и летом. *Вестник Европы*. 1911. № 8. С. 299–313.
398. Стрельцов Р. Вокруг войны. *Современник*. 1914. Ноябрь. С. 150–167.
399. Стрельцов Р. Международный дневник. *Современник*. 1914. Ноябрь. С. 188–195.
400. Стрельцов Р. Международный дневник. *Современник*. 1915. Кн. 1. С. 227–235.
401. Стрельцов Р. Международный дневник. *Современник*. 1915. Кн. 2. С. 229–242.
402. Стрельцов Р. Церковь и рабочие. *Вестник Европы*. 1911. № 2. С. 331–344.
403. Струве П. Суд истории. *Русская мысль*. 1914. № 8–9. С. 168–179.
404. Струве П. Суд истории. *Русская мысль*. 1914. № 10. С. 165–174.
405. Суханов Н. Из итогов последней профессиональной переписи в Германии. *Русское богатство*. 1909. № 8. С. 16–44.
406. Суханов Н. Мысли и дела. *Современник*. 1915. Кн. 1. С. 193–206.

407. Тареев М. М. Критика экономического учения Маркса: Из исследования «Социализм (нравственность и хозяйство)». *Богословский вестник*. 1912. № 6. С. 389–422.

408. Тареев М. М. Критика экономического учения Маркса: Из исследования «Социализм (нравственность и хозяйство)». *Богословский вестник*. 1912. № 7–8. С. 596–651.

409. Тареев М. М. Критика экономического учения Маркса: Из исследования «Социализм (нравственность и хозяйство)». *Богословский вестник*. 1912. № 9. С. 1–37.

410. Тареев М. М. Критика экономического учения Маркса: Из исследования «Социализм (нравственность и хозяйство)». *Богословский вестник*. 1912. № 10. С. 328–361.

411. Тареев М. М. Критика экономического учения Маркса: Из исследования «Социализм (нравственность и хозяйство)». *Богословский вестник*. 1912. № 11. С. 569–605.

412. Тареев М. М. Критика экономического учения Маркса: Из исследования «Социализм (нравственность и хозяйство)». *Богословский вестник*. 1912. № 12. С. 739–759.

413. Теплов В. А. Обзор внешних событий. *Русский вестник*. 1906. № 3. С. 326–344.

414. Теплов В. А. Обзор внешних событий. *Русский вестник*. 1906. № 4. С. 681–704.

415. Тихомиров П. В. Академическая свобода и развитие философии в Германии. *Богословский вестник*. 1905. № 5. С. 65–94.

416. Тотомианц В. Новое решение социального вопроса. *Русская мысль*. 1917. № 3–4. С. 46–55.

417. Трагедия славянства. *Богословский вестник*. 1915. № 1. С. 46–58.

418. Троицкий С. Из периодической печати. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1906. № 47. С. 3015–3019.

419. Троицкий С. В. Католическо-немецкий «крестовый поход» на Болгарию и Константинополь. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1915. № 45. С. 2296–2302.

420. Троицкий С. Мариавиты. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1907. № 12. С. 529–535.

421. Троицкий С. В. Православие и уния в Угорской Руси. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 40. С. 1724–1729.

422. Троицкий С. В. Славяне-католики в Австро-Венгрии и православне. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 49. С. 2054–2058.

423. Троицкий С. В. Славяне-католики в Австро-Венгрии и православне. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 50. С. 2101–2103.

424. Троицкий С. В. Славяне-католики в Австро-Венгрии и православне. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 51–52. С. 2166–2170.

425. Троицкий С. В. Сообщение из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1910. № 23. С. 941–947.

426. Троицкий С. В. Сообщение из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1911. № 45. С. 1933–1937.

427. Троицкий С. В. Сообщение из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1912. № 43. С. 1758–1762.

428. Троицкий С. В. Сообщения из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 33. С. 1741–1484.

429. Троицкий С. Сообщения из заграницы. Церковная жизнь у славян. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1908. № 1. С. 39–42.

430. Троицкий С. Сообщения из заграницы. Церковная жизнь у славян. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1908. № 41. С. 2015–2020.

431. Троицкий С. Сообщение из заграницы. Церковная жизнь за границей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1912. № 1. С. 39–42.
432. Троицкий С. Сообщение из заграницы. Церковная жизнь за границей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1912. № 5. С. 177–181.
433. Троицкий С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1913. № 3. С. 155–159.
434. Троицкий С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1913. № 5. С. 255–261.
435. Троицкий С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1913. № 7–8. С. 362–370.
436. Троицкий С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1913. № 10. С. 453–463.
437. Троицкий С. В. Сообщение из заграницей. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1914. № 27. С. 1217–1221.
438. Троицкий С. В. Сообщения из заграницы. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1913. № 4. С. 204–209.
439. Троицкий С. В. Сообщение из заграницей. Церковная жизнь за границей. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1913. № 3. С. 154–159.
440. Троицкий С. В. "Третий метод" католической пропаганды в России. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1913. № 11. С. 509–515.
441. Троицкий С. В. "Третий метод" католической пропаганды в России. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1913. № 12. С. 566–572.
442. Троицкий С. В. Церковная жизнь заграницей. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1912. № 7. С. 261–265.
443. Тотомианц В. Кооперативное движение в России. *Вестник Европы*. 1909. № 11. С. 81–98.
444. Уваров М. Проблема прироста населения. *Русская мысль*. 1912. № 12. С. 4–7.

445. Уклонение Германии от контроля за военнопленными. *Летопись войны 191–1916 гг.* 1916. № 109. С. 1748–1749.
446. Ульянов Н. Новейшая иностранная литература о домашней (кустарной) промышленности. *Вестник Европы.* 1911. № 5. С. 316–320.
447. Феодоров А. Баптисты и «культурная Европа». *Прибавление к Церковным ведомостям.* 1915. № 44. С. 2263–2266.
448. Финн-Енотаевский А. Крестьянский вопрос и аграрные программы. *Мир Божий.* 1905. № 12. С. 242–263.
449. Финн-Енотаевский А. Аграрный вопрос и социал-демократия. *Мир Божий.* 1906. № 3. С. 22–38.
450. Финн-Енотаевский А. Война и финансовая мобилизация. *Современный мир.* 1914. № 9. С. 162–187.
451. Финн-Енотаевский А. Причины мировой войны. *Современный мир.* 1914. № 10. С. 138–169.
452. Финн-Енотаевский А. Мировая война и судьбы капитализма. *Современный мир.* 1916. № 1. С. 133–151.
453. Финн-Енотаевский А. Мировая война и судьбы капитализма. *Современный мир.* 1916. № 2. С. 113–146.
454. Финансовое положение Германии. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 130. С. 2082–2083.
455. Финансовое положение Центральных держав. *Летопись войны 1914–1917 гг.* 1917. № 131. С. 2101.
456. Флеровский И. Национальные и экономические отношения в Турции. *Современник.* 1915. № 3. С. 185–202.
457. Френкель З. Текущие вопросы внутренней жизни. *Русская мысль.* 1909. № 8. С. 157–181.
458. Фортунатов С. Парламентарная монархия. *Русская мысль.* 1907. № 5. С. 80–91.

459. Харузин А. Н. Босния и Герцеговина. Очерки оккупационной провинции Австро-Венгрии. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1901. 311 с.
460. Харузин А. Н. Славянское жилище в Северо-Западном крае. Вильна: Типо-Литография Товарищества п.ф. «Н.Мац и Ко», 1907. 458 с.
461. Храневич В. Заграничные заработки привислинских крестьян. *Русская мысль*. 1906. № 5. С. 123–151.
462. Хроника. Прибавление к Церковным ведомостям. 1914. № 3. С. 159–167.
463. Церковная жизнь у славян. Прибавление к Церковным ведомостям. 1907. № 15. С. 697–701.
464. Чекин А. Война и безработица. *Русское богатство*. 1914. № 12. С. 73–100.
465. Чекин А. Детский труд и государство. (К вопросу о текущих задачах законодательства о детском труде). *Русское богатство*. 1911. № 9. С. 58–85.
466. Чекин А. Женский труд в современном производстве. *Вестник Европы*. 1911. № 11. С. 296–314.
467. Чекин А. Иностранная летопись. *Русское богатство*. 1918. № 4–6. С. 267–289.
468. Чернов В. М. Перед бурей. Воспоминания. Москва: Международные отношения, 1993. 408 с.
469. Чупров А. А. Аграрный вопрос в жизни социалистических партий Западной Европы. *Русская мысль*. 1907. № 4. С. 1–23.
470. Шатов Е. Отмена капитуляций в Турции. *Современник*. 1914. № 10. С. 286–289.
471. Швиттау Г. Вопрос о безработных, как социально-экономическая проблема. *Русская мысль*. 1907. № 5. С. 92–103.

472. Штильман Г. Вопрос о суде присяжных в Германии. *Вестник Европы*. 1911. № 1. С. 390–397.
473. Штильман Г. Письмо из Германии. *Русская мысль*. 1910. № 3. С. 161–181.
474. Штильман Г. Реформа уголовного законодательства в Германии. *Вестник Европы*. 1910. № 8. С. 301–320.
475. Штрассер Л. Право войны. *Современный мир*. 1914. № 12. С. 1–62.
476. Щеглова Л. Организация попечительств в России и на Западе. *Современник*. 1914. № 12. С. 79–87.
477. Энзис. Кризис немецкой социал-демократии. *Современный мир*. 1915. № 6. С. 95–120.
478. Энзис. Германия и Австро-Венгрия. *Современный мир*. 1915. № 10. С. 41–60.
479. Эпштейн Е. Депозитные банки и их значение в народном хозяйстве. *Русская мысль*. 1909. № 2. С. 86–113.
480. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1905. № 2. С. 89–109.
481. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1905. № 3. С. 138–163.
482. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1905. № 4. С. 81–97.
483. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1905. № 5. С. 230–257.
484. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1905. № 6. С. 171–210.
485. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1907. № 1. С. 105–119.
486. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1907. № 3. С. 98–108.
487. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1907. № 4. С. 205–216.
488. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1909. № 10. С. 87–96.

489. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1909. № 11. С. 107–118.
490. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1910. № 1. С. 118–130.
491. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1910. № 3. С. 111–123.
492. Южаков С. Н. Политика. *Русское богатство*. 1910. № 4. С. 106–116.
493. Яснопольский Л. Финансовая мобилизация. *Русская мысль*. 1914. № 11. С. 127–152.
494. Veritas; Семенова Е. П. Предательство Болгарии. Петроград: Типография Т-ва А. С. Суворина, 1916. 220 с.
495. Verdène G. La vérité sur la question macédonienne; reproduction et traduction de documents originaux et inédits. Paris, 1905. 240 p.

ЛІТЕРАТУРА

496. Баран З. Проблеми нової історії країн Європи та Америки у висвітленні сучасної української історіографії. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004. С. 296–305.
497. Баранов Н. Н. «Срединная Европа»: дискуссия о будущем Дунайской монархии в начальный период Первой мировой войны (1914–1915). *Imagines mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв.* Серия: Балканика. Екатеринбург: Банк культурной информации, 2016. №9. Вып. 3. С. 96–125.
498. Бейліс О. С. Робітничий рух в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і відгуки Першої російської революції в Болгарії. *50 років Першої російської революції*. Львів, 1955. С. 240–275.

499. Белая Е. А. Пангерманский союз и польский вопрос в 1891–1907 гг. (к постановке проблемы). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 13. С. 42–49.

500. Белая Е. А. Германская империя и польская культурная политика в 1894–1909 гг. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Т. 14. Вип. 14. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 76–82.

501. Белая Е. А. Политика германизации в городах на польских землях Германской империи. *Метаморфозы истории*. 2013. № 4. С. 242–258.

502. Белов М. А. Православная пресса в Польше во второй половине XIX – нач. XX в. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2013. №5. С. 20–22 .

503. Белявская И.М. Основные черты развития исторической науки в зарубежных славянских странах в послевоенный период. *Славянская историография*. Москва, 1966. С. 69–84.

504. Белявская И.М., Очак И.Д. Некоторые проблемы истории зарубежных славянских народов в советской исторической науке. *Славянская историография*. Москва, 1966. С. 5–47.

505. Білобровець О. М. Польська преса в громадсько-політичному житті України в роки Першої світової війни. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 173–182.

506. Білобровець О. М. Діяльність польських громадських організацій «Полонія» і «Корпорація» на Правобережній Україні на початку XX ст. *Українська полоністика*. 2014. Вип. 11. С. 86–93.

507. Білобровець О. М. Відозва Тимчасового уряду до поляків 1917 р. у польській суспільній думці в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2017. Вип. 2 (2). С. 97–101.

508. Білобровець О. М. Мігрантський шлях польського населення українськими землями (1914–1918 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 336–340.

509. Блавацький С. Р., Домбровський М. Б. Грецька періодика в Україні – українська грекомовна преса у Греції (1917, 1919–1920): транснаціональне компаративне дослідження. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2016. № 8. С. 23–38.

510. Блохин В. С. История Поместных Православных Церквей. Екатеринбург: Информационно-издательский отдел Екатеринбургской Духовной Семинарии, 2014. 608 с.

511. Бобылева С. И. «Немецкий вопрос» и российское общество в годы Первой мировой войны. Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировой войн): монография / науч. ред. С. С. Троян. К.: Ника-Центр, 2016. С. 56–75

512. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дніпропетровськ: РВВ Дніпропетровський національний Університет, 2003. 528 с.

513. Боднарюк Б. М, Чучко М. К. Духовно-религиозное образование и воспитание в северных волостях земли Молдавской и в провинции Буковина (XVIII – первая половина XX в.). *Русин*. 2012. № 2 (28). С. 95–107.

514. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред. Е. Л. Валева; Институт славяноведения. Москва: Наука, 2003. 463 с.

515. Ботіка Т. С. Соціально-економічний та політичний розвиток Великої Британії 1899–1914 рр. в оцінці російських часописів: дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2013. 161 с.

516. Булахтин М. А. Краковские консерваторы и польский епископат Галиции: кризис взаимоотношений в начале XX в. *Известия Уральского*

государственного университета. Серия 2: Гуманитарные науки. 2008. № 59. Вып. 16. С. 92–103.

517. Бурбига В. А. Македонське питання в російському слов'язознавстві та публіцистиці (1893–1912 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Харківський державний університет. Харків, 1997. 19 с.

518. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. 336 с.

519. Віднянський С. В. Розпад Австро-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. 2011. Вип. 27. С. 61–68.

520. Віднянський С. Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2014. Вип. 23. С. 9–35.

521. Галушко А. Ю. Святая гора Афон как элемент балканской дипломатии России в конце XIX – начале XX века. *Вестник Московского государственного лингвистического университета*. Серия: Общественные науки. 2014. № 23 (709). С. 34–43.

522. Галушко А. Ю. Греко-болгарский церковный вопрос: интересы России между греками и болгарями. *Вестник Московского государственного лингвистического университета*. Серия: Общественные науки. 2015. № 26 (737). С. 38–50.

523. Герд Л. А. Был ли русофилом Константинопольский патриарх Иоаким III? *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. 2011. № 21. Т. 1. С. 172–181.

524. Герд Л. А. Константинопольская патриархия и русская церковь перед революцией. *Государство, религия, Церковь в России и за рубежом*. 2016. № 1. Т. 34. С. 280–307.

525. Герд Л. А. Константинопольский Патриархат и Россия. 1901–1914. Москва, 2012. 320 с.

526. Герд Л. А. Русский Афон, 1878—1914 гг.: очерки церковно-политической истории / Российская акад. наук, Санкт-Петербургский ин-т истории. Москва: Индрик, 2010. 175 с.

527. Гличев И. А. Борьба общественного мнения в России по балканскому вопросу (1908—1913 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Львов, 1979. 18 с.

528. Глічов І. О. Відношення громадської думки Росії до Балканських воєн (1912—1913 рр.). Вісті Львівського університету. Серія: Історія. 1974. Вип. 10. С. 13—142.

529. Глічов І. О. Балканські війни (1912—1913 рр.) у висвітленні більшовицької преси. *Українське слов'янознавство*. 1975. Вип. 12. С. 111—117.

530. Глічов І. О. Балканське питання в оцінці більшовиків (1908—1912 рр.). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1982. Вип. 26. С. 87—94.

531. Глічов І. О. Д. Благоев про громадську думку Росії з балканського питання. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1983. Вип. 28. С. 87—91.

532. Глічов І. О. Балканське питання в громадській думці Росії напередодні Першої світової війни. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1984. Вип. 30. С. 66—72.

533. Глічов І. О. Більшовицька «Правда» про ставлення російської громадськості до Балканських воєн. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1990. Вип. 42. С. 109—113.

534. Григорьев Д. В. К вопросу взаимоотношений между Болгарской Православной Церковью и государством (кон. XIX — нач. XX в.). *Известия Уфимского научного центра Российской Академии Наук*. 2015. № 2. С. 63—7

535. Гринберг С. Основные тенденции и особенности развития фабричной промышленности в Болгарии в начале XX века (1900—1912 гг.) *Советское славяноведение*. 1975. № 3. С. 70—83.

536. Грінберг С. Ш. Іноземний капітал у промисловості Болгарії на початку ХХ ст. (1901–1912 рр.). *Українське слов'янознавство*. Львів, 1975. Вип. 12. С. 101–111.

537. Грінберг С. Ш. Іноземний капітал у промисловості Болгарії на початку ХХ століття (1901–1912 рр.). *Українське слов'янознавство*. 1975. Вип. 12. С. 111–117.

538. Гуринова О. Н. Македонский вопрос в международных отношениях 1913–1920 гг. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2015. 304 с.

539. Гуринова О. Н. Создание болгарской администрации в Македонской военно-инспекционной области (1915–1918 гг.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2011. Вип. 14. С. 161–172.

540. Гусев Н.С. Болгария и Сербия в русском общественном мнении в период Балканских войн 1912 – 1913 гг.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Институт славяноведения РАН. Москва, 2015. 420 с. URL: https://inslav.ru/images/stories/other/aspirantura/gusev/gusev_disertacija.pdf (дата звернення: 26.09.2019).

541. Гусев Н. С. Нрав болгар и его изменение во время Балканских войн глазами русских. *Исторический журнал: научные исследования*. 2014. № 4 (22). С. 449–455.

542. Данилец Ю. В. Богословское образование православного духовенства на Закарпатье (1910-1938 гг.). *Русин*. 2016. № 1 (43). С. 145–158.

543. Данилец Ю. В. Переслідування русинів за віру в Австро-Угорщині напередодні Першої світової війни (до 100-річчя другого Мараморош-Сиготського процесу 1913–1914 рр.). *Русин*. 2013. № 4 (34). С. 16–31.

544. Денисюк С. С. Реформування державного механізму Греції до конституційних змін 1991 року. *Міжнародний вісник. Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2014. Вип. II (3). С. 105–113.

545. Джолл Д. Истоки первой мировой войны. Ростов-на-Дону: Издательство Феникс, 1998. 416 с.

546. Думич Х. М. Австрійський цивільний процесуальний кодекс 1895 року: причини укладення, структура і зміст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 32 (1). С. 16–20.

547. Думич Х. М. Загальний порядок судочинства у Галичині за австрійським цивільним процесуальним кодексом 1895 р. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 96–101.

548. Думич Х. М. Закінчення розгляду справи та ухвалення судового рішення за австрійським цивільним процесуальним кодексом 1895 р. *Юридичний вісник*. 2018. № 1. С. 127–132.

549. Думич Х. М. Сторони в цивільному процесі за Австрійським цивільним процесуальним кодексом 1895 р.: ознаки та правовий статус сторін. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. 2016. Вип. 1 (1). С. 13–17.

550. Думич Х. М. Структура, основні положення та оцінка австрійського Цивільного процесуального кодексу 1895 р. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 118–126.

551. Жебокрицкий В. А. Балканский союз 1912–1913 гг. и Болгарская рабочая социал-демократическая партия («тесные социалисты»). *VIII наукова сесія Київського університету*. Секція історії. Київ, 1951. С. 16–17.

552. Жебокрицкий В. А. Болгария в период Балканских войн 1912–1913 гг. Киев: Издательство Киевского университета, 1961. 300 с.

553. Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. Киев : Издательство Киевского университета, 1960. 300 с.

554. Жебокрицкий В. А. Попытка Ватикана навязать Болгарии церковную унию в 1913 году. *Советское славяноведение: Материалы IV конференции историков-славистов [Минск, 31 янв. – 3 февр. 1968 г.]*. Минск, 1968. С. 401–410.

555. Жебокрицький В. А. Внутрішнє становище Болгарії після Балканських воєн. *Український історичний журнал*. 1958. № 1. С. 48–60.

556. Жебокрицький В. А. Економічне становище Болгарії напередодні Балканських війн 1912–1913 рр. *Вісник Київського університету. Серія історії та філософії*. 1958. № 1. С. 48–60.

557. Жилиякова Н.В. История российской печати конца XIX – начала XX веков. Томск: Издательство «УПК «Журналистика», 2008. 200 с.

558. Задорожник Э.Г., Марьина В.В., Серапионова Е.П. Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. В 2-х книгах. Москва: Наука, 2005. Кн. 1. 453 с.

559. Затовский Б. О. История немецкой философии в трудах П. В. Тихомирова (по материалам «Богословского вестника»). *Ученые записки УО ВГУ им. П.М. Машерова: сборник научных трудов*. Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2017. Т. 23. С. 97–104.

560. Затовский Б. О. Революционные события в Польше в 1905 г. по материалам российской либеральной периодики. *East European Conference*. Варшава, 2016. С. 46–48.

561. Затовский Б. О. Церковь и государство в Боснии и Герцеговине в оценке «Церковных ведомостей» и «Богословского вестника» (1907–1909 гг.). *Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе*. Сборник научных трудов. Гродно, 2017. С. 137–142.

562. Затовський Б. О. Війна і Церква. Сербське православ'я під час Балканських війн в оцінці «Церковних ведомостей» 1913–1914 рр. *Науковий вісник*. Збірник наукових праць Гілея. Київ, 2017. Вип. 118 (3). С. 150–153.

563. Затовський Б. О. Внутрішнє становище та політичне життя в Болгарії на передодні та під час Балканських війн 1912–1913 рр. у висвітленні російських часописів («Русское богатство» та «Русская мысль» 1911–1914 рр.). *Одеська болгаристика*. Одеса, 2018. № 15–16. С. 21–31.

564. Затовський Б. О. Духовенство Галичини початку ХХ ст. у висвітленні «Церковных ведомостей». *Інтелектуальна історія та духовна спадщина України ХІХ ст.* Збірка наукових праць. Одеса, 2017. С. 104–111.

565. Затовський Б. О. Конфесійне життя в Сербії за матеріалами «Богословского вестника» та «Церковных ведомостей» 1906–1912 рр. *Записки історичного факультету.* Одеса, 2016. Вип. 27. С. 445–457.

566. Затовський Б. О. Політична криза в Австро-Угорщині в 1905-1908 рр. у висвітленні російських ліберальних часописів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Одеса, 2016. Вип. 11. С. 15–20.

567. Затовський Б. О. Політичні події в Австро-Угорщині в 1905–1907 рр. у висвітленні російських ліберальних журналів. *Другий Південноукраїнський конвент Міжнародної асоціації студентів політичної науки.* Одеса: Національний Університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 77–80.

568. Затовський Б. О. Розвиток духовної освіти та діяльність релігійно-просвітницьких товариств у Греції у висвітленні російських «Церковных ведомостей» 1905–1906 рр. *Одіссос. Актуальні проблеми всесвітньої історії.* Матеріали VI-ї міжнародної конференції «Одеські читання–2017». Одеса, 2017. С. 95–99.

569. Затовський Б. О. Російська журналістика 1905–1907 рр. про революційні події в Польщі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Одеса, 2016. Вип. 12. С. 19–25.

570. Затовський Б. О. Становище православного населення Угорщини на початку Першої світової війни у висвітленні російських церковних часописів 1914–1915 рр. *Записки історичного факультету.* 2018. Вип. 29. С. 210–231.

571. Затовський Б. О. Європейська Реформація у статтях часопису «Богословский вестник» (1896–1910). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Історія. 2017. Вип. 4 (135). С. 5–8.

572. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. 759 с.

573. Зюзюкіна Т. Е. Забастовочное движение в Сербии накануне Балканских войн. *Советское Славяноведение*. 1970. № 1. С. 42–53.

574. Историография истории южных и западных славян. Москва: Издательство Московского университета, 1987. 266 с.

575. История Венгрии в трех томах. / отв. ред. Т. М. Исламов. Москва: Наука, 1972. Т. 2 600 с.

576. История Венгрии в трех томах. / отв. ред. А. И. Пушкаш. Москва: Наука, 1972. Т. 3 966 с.

577. История Германии: учебное пособие: в 3 т. / отв. ред. Ю. В. Галактионов. Москва: КДУ, 2008. Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века. 672 с.

578. История Польши / под ред. И. С. Миллера, И. А. Хренова. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. Т. II. 632 с.

579. История Румынии: 1848–1917 / отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: Наука, 1971. 668 с.

580. История Русского на Афоне Свято-Пантелеимонова монастыря с 1735 до 1912 года. Т. 5 / под ред. иеромонаха Макария (Макиенко). Москва, 2015. 804 с.

581. История Русского на Афоне Свято-Пантелеимонова монастыря от 1912 до 2010 года. Т. 6 / под ред. иеромонаха Макария (Макиенко). Москва, 2015. 890 с.

582. История Сербии и Черногории: Босния и Герцеговина, Македония, Словения, Хорватия: сборник / составители: С. Шумов, А. Андреев. Москва: Монолит, 2002. 497 с.

583. История Словении / Л. А. Кирилина, Н. С. Пилько, И. В. Чуркина / отв. ред. И. В. Чуркина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011. 480 с.

584. История Чехии / под ред. В. И. Пичета. Москва: Госполитиздат, 1947. 260 с.
585. Історія Центрально-Східної Європи / за ред. Л. О. Зашкільняка. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. 660 с.
586. Качараба С. П. Суспільна опіка греко-католицької церкви над українською еміграцією у Боснії та Герцеговині (кінець XIX – початок XX ст.). *Україна–Європа–Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця: у 2 ч. Тернопіль, 2011. Вип. 5. Ч. 2: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку. С. 275–281.*
587. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени: в 2 т. /ред. Стивен Бродберри, Кевин О’Рурка. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2013. Т. 2: 1870 – наши дни. 616 с.
588. Кирсенко М.В. Из истории социально-политического развития чешских и словацких земель Австро-Венгрии в начале XX ст. *Вопросы новой и новейшей истории. Киев, 1989. Вып. 35. С. 121–128.*
589. Кірсенко М. В. Про економічне становище Греції напередодні Балканських війн. *УІЖ. 1971. № 3. С. 95–100.*
590. Кірсенко М. В. Словацька політика в Першій світовій війні. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2016. Т. 182. С. 78–85.*
591. Клим’юк У. Б. Польське питання в політиці Австро-Угорщини та Німеччини на початку Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. № 33. С. 196–200.*
592. Клим’юк У. Українсько-польські взаємини у роки Першої світової війни в контексті концепції націотворення. *Український історичний збірник. 2017. Вип. 19. С. 161.*
593. Котов Б. С. Образы Германии и Австро-Венгрии в российской прессе накануне Первой мировой войны, 1912–1914 гг.: по материалам

либеральной и консервативной печати: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2014. 28 с. URL: <https://static.freereferats.ru/avtoreferats/01007491548.pdf> (дата звернення: 10.05.2016).

594. Кравчук О. М. Діяльність Т. Г. Масарика у червні 1914 – січні 1915 рр.: підготовка і початок чехословацької закордонної визвольної акції. *Військово-науковий вісник*. 2014. Випуск 22. С. 219–233.

595. Кравчук О. М. Т. Г. Масарик: кардинальні політичні рішення особистості в глобальній кризі європейської цивілізації (1914–1918 рр.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2015. Вип. 23. С. 144–150.

596. Кравчук О. М. Політична діяльність Т. Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882–1914 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2013. Вип. 22. С. 217–236.

597. Крапівін О. В. Болгарська землеробська народна спілка у політичній боротьбі першої чверті ХХ століття: автореф. дис... доктора іст. наук: 07.00.02. К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка. 1996. 34 с.

598. Краткая история Албании: С древнейших времен до наших дней / отв. ред. Г. Л. Арш. Москва: Наука, 1992. 512 с.

599. Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 568 с.

600. Краткая история Польши: С древнейших времен до наших дней. / Л. Е. Горизонтов, В. А. Дьяков, Ф. Г. Зуев, А. Я. Манусевич, И. В. Пименова, А. М. Орехов, С. М. Стецкевич, С. М. Фалькович, В. А. Якубский. Москва: Наука, 1993. 528 с.

601. Краткая история Румынии: С древнейших времен до наших дней / отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: Наука, 1987. 542 с.

602. Краткая история Чехословакии: С древнейших времен до наших дней / отв. редакторы А. Х. Клеванский, В. В. Марьина, И. И. Поп. Москва: Наука, 1988. 575 с.

603. Криль М. Исторична славістика в Україні. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Львів, 2004. С. 349–362.

604. Крючков И. В. Австро-Венгрия и славянский мир в советской/российской историографической традиции (1917–2000 гг.). *Харківський історіографічний збірник*. 2006. № 8. С. 94–104.

605. Кулінич І. М. Вплив першої російської революції на розвиток революційного руху в Болгарії. *Революція 1905–1907 рр. на Україні*. Київ, 1955, С. 260–277.

606. Кулинич И. М. Положение и борьба рабочего класса Болгарии в начале ХХ века. 1908–1912: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1956. 19 с.

607. Кулінич І. М. До питання про розповсюдження в 1912 р. більшовицьких газет «Звезда» та «Невская звезда» в Болгарії. *Наукові записки Інституту історії Академії Наук УРСР*. 1957. Т. 9. С. 298–303.

608. Кулінич І. М. Робітничий рух в Болгарії в 1908–1912 рр. *Наукові записки Інституту історії Академії Наук УРСР*. 1958. Т. 12. С. 22–50.

609. Кулінич І. М. Вплив Першої російської революції на розвиток революційного руху в Болгарії. *Наукові записки Інституту історії Академії Наук УРСР*. 1965. Т. 6. С. 260–277.

610. Литвин О. Ю. Розвиток житлової кооперації в Англії та Німеччині на початку ХХ ст. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2010. № 5. С.234–238.

611. Магітова А. Б. Українська історія у висвітленні часопису «Вестник Европы» (1866 – 1918): автореф. дис. ... канд. історичних наук. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної Академії Наук України, 2008. 18 с.

612. Макарчук В. С. Церковне право Греко-католицької церкви в контексті державно-правового устрою Австро-Угорщини: партнерська співпраця чи конфлікт інтересів (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 865. С. 12–21.

613. Марков Г. Возникновение независимого Царства Болгария в ходе балканского кризиса 1908–1909 гг. *Славяноведение*. 2009. № 3. С. 3–14.

614. Мартиненко А. К. Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 р. *Науковий щорічник українського університету за 1956 р.* Київ, 1957. С. 105–106.

615. Мартыненко А. К. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 г. Киев: Издательство Киевского университета, 1957. 36 с.

616. Мартыненко А. К. Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. *Из истории русско-болгарских отношений*. Москва, 1958. С. 3–111.

617. Мартиненко А. К. З історії російсько-болгарських відносин у 1909–1910 рр. *Український історичний журнал*. 1959. № 3. С. 95–103.

618. Мартыненко А. К. Російсько-болгарські економічні відносини в 1910–1915 рр. *Український історичний журнал*. 1973. № 4. С. 79–90.

619. Мартинов А. Ю. Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії: теми й концептуальні ідеї досліджень. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2016. Вип. 25. С. 396–423.

620. Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века. Москва: Наука, 2004. 368 с.

621. Меліш О. О. Виникнення македонського питання та формування політики Болгарії щодо його розв'язання. *Грані*. 2014. № 5. С. 123–130.

622. Меліш О. О. Дипломатія Болгарії у вирішенні «македонського питання» напередодні першої світової війни. *Грані*. 2014. № 10. С. 145–150.

623. Миколенко Д. В. Македонське питання у 1878–1919 рр. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 119 с.

624. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у партійній системі Болгарії (1895–1920). *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків-Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2015. Т. 8. С. 248–256.

625. Миколенко Д. В. Правоцентристська опозиція у боротьбі за владу (1903–1908 рр.): реалії болгарського внутрішньополітичного життя. *Одеська болгаристика*. Науковий щорічник. 2007–2008. № 5–6. С. 48–56.

626. Миколенко Д.В. Правоцентристські партії у політичній системі Болгарії (1899 – 1908 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2007. 23 с.
URL:

http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/5519/2/Pravozentristski_partiy_avtoref.pdf (дата звернення: 03.06.2018).

627. Миколенко Д. В. Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2008. 148 с.

628. Миколенко Д. В. Про доцільність застосування термінів «русофіли» та «русофоби» при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації правоцентристських партій Болгарії кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія: Історія. 2007. № 762. С. 165–175.

629. Миколенко Д. В. Ставлення правоцентристських партій до проголошення незалежності Болгарії 1908 р. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. Харків: Майдан, 2007. Вип. 27. С. 78–87.

630. Міненко М. А. Кооперативні об'єднання Німеччини як основа для формування соціально-економічного середовища. *Економіка АПК*. 2013. №7. С. 113–119.

631. Мирзаев А. Положение и борьба рабочего класса Болгарии в годы первой мировой войны: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1970. 26 с.

632. Мирзаев А. За положението на работническата класа в България в годините на Първата световна война (1914–1918). *Профсъюзни летописи*. 1970. Вип. 9. С. 211–224.

633. Мірзаєв А. Економічне становище Болгарії напередодні Першої світової війни. *Українське слов'янознавство*. Львів, 1970. Вип. 1. С. 113–120.

634. Мірзаєв А. Революційна боротьба робітничого класу Болгарії під керівництвом БРСДП (т. с.) в роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 1970. № 5. С. 117–118.

635. Мірзаєв А. Становище і боротьба робітничого класу Болгарії напередодні першої світової війни. *Питання нової та новітньої історії*. 1970. № 11. С. 32–38.

636. Мосієнко О. В. Внутрішня і зовнішня пропаганда Австро-Угорської та Російської імперій на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. 2016. № XXVII. С. 72–80.

637. Мосієнко О. В. Пропаганда в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2014. № 3. С. 29–32.

638. Мосієнко О. В. Пропагандистська кампанія на Південно-Західному фронті Першої світової війни: аналіз ефективності на основі нарративних джерел. *Intermarium: історія, політика, культура*: зб. наук. праць / за ред. В. О. Венгерської. Житомир. Вип. 2. С. 124–133.

639. Нестеров А. Г. Австро-Венгрия как интеграционный проект: опыт для Центрально-Восточной Европы XXI в. *Известия Уральского федерального университета*. Серия 3. Общественные науки. 2013. № 5 (122). С. 67–72.

640. Нестеров А. Г. Герцогство Буковина в интеграционной модели Австро-Венгерской монархии. *Известия Уральского федерального университета*. Серия 3. Общественные науки. 2014. № 4 (134). С. 66–71.

641. Нетужилов К. Е. Либерализм в церковной журналистике начала XX в. *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. 2013. Вып. 2. Т. 14. С. 136–144.

642. Овчаренко О. І., Сухушина О. В. Джерела й наслідки Боснійської кризи (1908–1909 рр.). *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. 2009. № 160–161. С. 180–194.

643. Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій: кол. монографія / С. С. Троян, С. Й. Бобилева, Н. В. Венгер, С. М. Гакман, Л. М. Жванко; Наук. ред. С. С. Троян. Київ: Кондор, 2017. 277 с.

644. Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни): монографія / наукова ред. доктора іст. наук проф. С. С. Трояна. Київ: Кондор-Видавництво, 2016. 352 с.

645. Польша в XX веке. Очерки политической истории / отв. ред.. А. Ф. Носкова. Москва: Издательство Индрик, 2012. 952 с.

646. Поп Ю. І. Питання австрійського робітничого та соціалістичного руху в кінці XIX – на початку XX ст. на сторінках російських періодичних видань. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2004. Вип. 7. С. 208–212.

647. Поп Ю. І. Чехословацько-українські культурні зв'язки в контексті ідей слов'янської єдності в XIX – початку XX ст. на сторінках часопису «Slovanskyprehled» (1950–1970 рр.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2002. Вип. 4. С. 220–234.

648. Поп Ю. І. Національні проблеми Австро-Угорщини кінця ХІХ – початку ХХ століття в російській публіцистиці. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2000. Вип. 2. С. 205–212.

649. Поп Ю. І., Кравчук О. М. Словаччина і словаки в «новій Європі» Т. Г. Масарика (1918 р.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2007. Вип. 12. С. 292–296.

650. Поп Ю. І., Кравчук О. М., Мельник Н. М. Еволюція поглядів Богуміра Шмерала на чеське національне питання (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.). *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. 2015. Вип. 4. С. 181–203.

651. Романенко С. О. Социал-демократы Австро-Венгрии и поиски мира в 1917 году. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*. 2016. Вип. 3–4. С. 213–232.

652. Сенявская Е. С. Народы Австро-Венгрии в Первой мировой войне глазами русского противника. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серія: История России. 2009. № 4. С. 111–127.

653. Сидоровска-Чуповска С. Српскиот печат за економската положба во Македонија по Балканските војни // Букурешкиот мировен договор (1913) и неговите долгорочни последици за Македонија и Југоисточна Европа: материјали од македонско – рускиот научен собир одржан во Скопје на 27 и 28 јуни 2013 година. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2017. С. 201–208.

654. Сидоренко Н. М. Війна і преса: особливості тематики (1914 – 1917). *Образ*. 2015. Вип. 3. С. 133–141.

655. Симян Т. С. Кайзеровская псевдохристианская милитаристская риторика 1910-х гг. в зеркале дадаистской и экспрессионистской критики.

Известия Уральского федерального университета. Серия 2, Гуманитарные науки. 2014. № 3 (130). С. 51–57.

656. Сквозников А. Н. Македония в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах. Самара: Самарская гуманитарная академия, 2010. 172 с.

657. Скурат К. Е. История Поместных Православных Церквей: в 2 т. Москва: Русские огни, 1994. 485 с.

658. Смирнова Н. Д. История Албании в XX веке. Москва: Наука, 2003. 431 с.

659. Стрельчук Н. В. Національно-визвольний рух у Македонії (остання третина XIX – 1919 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 1999. 21 с.

660. Стрельчук Н. В. Формування національної ідентичності і державності у албанців Балканського півострову (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* 2016. Т. 1. С. 178–187.

661. Суляк С. Г. Русины в период первой мировой войны и русской смуты. *Русин.* 2006. №1. С. 46–65.

662. Сыч А. И. Славянская эмиграция Австро-Венгрии в заселении и освоении канадского Запада (конец XIX – начало XX вв.): автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.03. Киев, 1984. 24 с.

663. Сыч А. И. Первая мировая война: цивилизационный аспект. *Питання німецької історії.* Дніпропетровськ, 2014. С. 9–17.

664. Теодорович І. М. До питання про національно-об'єднавчі і визвольні прагнення слов'янських народів в монархії Габсбургів (1900–1914). *Питання нової та новітньої історії.* 1972. № 14. С. 82–92.

665. Теодорович І. М. «Польська політика» монархії Габсбургів на початку Першої світової війни (1914–1915). *Українське слов'янознавство.* Львів, 1973. Вип. 8. С. 61–70.

666. Тимофеева Е. С. «Церковные ведомости» (1888–1918). История издания: автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10. – Москва, 2007. 24 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003053496/ (дата звернення: 04.04.2019)

667. Тихонова Н. М. Образ Балкан и Ближнего Востока на страницах журнала «Русская мысль» в начале XX в.: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Северо-Кавказский федеральный университет». Ростов-на-Дону, 2018. 233 с. URL: https://www.ncfu.ru/export/uploads/doc/disser_tihonova.pdf (дата звернення: 07.09.2018)

668. Троян С. С. Слов'янські народи в австрійській суспільно-політичній думці початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2000. Вип. 51. С. 92–99.

669. Троян С. С., Фисанов В. П. Германская "Срединная Европа" и ее оппоненты. Черновцы: Черновицкий университет имени Ю. Федьковича, 1993. 78 с.

670. Улуян А. А. Балканские национально-государственные автономии накануне и во время Первой мировой войны. *Исторический вестник*. 2014. № 9 (156). С. 122–139.

671. Учаева Н. А. К вопросу о документальных источниках по истории Балканских войн 1912–1913 годов. *Наука и общество*. 2013. № 1 (10). С. 52–55.

672. Учаева Н. А. Македонский вопрос в зеркале либеральной прессы России (1912–1913 гг.). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2007. № 2. Т. 9. С. 495–502.

673. Учаева Н. А. Македонский вопрос в период Балканских войн 1912–1913 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03. Саратов, 2008. 26 с.

URL: https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01004047208.pdf (дата звернення: 12.11.2018)

674. Учаева Н. А. Мифы и реалии Балканских войн 1912–1913 гг. на страницах русской периодики. *Славянский сборник*. Саратов, 2009. Вып. 7. С. 118–125.

675. Фишер Л. А. Образ Германии в русской прессе 1905–1914 годов. *Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена*. Санкт-Петербург, 2009. № 97. С. 80–85.

676. Фісанов В. П. Ідеї панславізму та реалії політики Росії щодо Австро-Угорщини (1914-1918 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету*. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 338–343.

677. Фролов В. В. Образ Турции на страницах российского дореволюционного издания «Летопись войны 1914–1917 гг.» *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2017. Т. 31. С. 1056–1060.

678. Фролов В. В. Образ Германии на страницах российского дореволюционного издания «Летопись войны 1914–1917 гг.» *Метаморфозы истории*. 2017. Вып. 9. С. 223–233.

679. Фролов В. В. Образ Австро-Венгрии на страницах российского дореволюционного издания «Летопись войны 1914–1917 гг.» *Вестник Воронежского государственного университета*. Серия: Филология. Журналистика. 2018. № 1. С. 143–146.

680. Чернік С. Д. Австро-сербський конфлікт 1914 р. у висвітленні газетної періодики України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 2 (1). С. 204–208.

681. Чернік С. Д. Військове протистояння Австро-Угорщини та Сербії у 1914 році на сторінках газети «Одесский листок». *Наукові праці історичного*

факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 43. С. 298–301.

682. Чернік С. Д. Висвітлення політичної історії Сербії 1878–1918 рр. на сторінках періодичних видань України: історіографія проблеми. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія : Історичні науки. 2010. Вип. 13. С. 305–315.

683. Чернік С. Д. Періодичні видання України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878–1918 рр. *Історичний архів*. 2011. Вип. 7. С. 158–162.

684. Чернік С. Д. Політична ситуація в Сербії на початку ХХ ст. у висвітленні Київської та Одеської газетної періодики. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія : Історичні науки. 2014. Вип. 19. С. 250–255.

685. Чолій С. В. Загальний військовий обов'язок в Австро-Угорській імперії та його вплив на демографічну ситуацію та національно-визвольний рух українців Галичини (1869–1920-ті рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2010. Вип. 103. С. 41–43.

686. Чолій С. В. Особливості еволюції системи військового обов'язку в Боснії та Герцеговині під владою Габсбургів (1878–1914 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 41. С. 66–80.

687. Чолій С. В. Реформування мобілізаційної системи в Австро-Угорщині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2009. Вип. 98. С. 48–50.

688. Чорній В. Болгарія на початку ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1993. Вип. 45. С. 99–117.

689. Чорній В. Болгарія напередодні і в роки Першої світової війни. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1996. Вип. 48. С. 159–166.

690. Чучко М. К. Православная церковь на Буковине во время Первой мировой войны. *Русин*. 2014. №3 (37). С. 85–108; № 4 (38). С. 7–29.

691. Чучко М. К. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення Північних волостей Молдавського воєводства та Австрійської Буковини. Чернівці: Книги – XXI., 2008 р. 368 с.

692. Центральная Европа как исторический регион. / отв. ред. А. И. Миллер. Москва, 1996. 266 с.

693. Шандала О. О. Правове регулювання громадянства та правовий статус громадян в Австро-Угорській імперії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 32 (1). С. 88–91.

694. Шип Н. А. Слов'янофільський проект розв'язання «польського питання» в Російській імперії (початок ХХ ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2018. Вип. 22. С. 331–357.

695. Югославия в ХХ веке: Очерки политической истории / отв. ред. К. В. Никифоров, А. И. Филимонова, А. Л. Шемякин. Москва: Индрик, 2011. 888 с.

696. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття. Київ: Генеза, 2005. 816 с.

697. Anders E. B. Blomqvist. Economic Nationalizing in the Ethnic Borderlands of Hungary and Romania: Inclusion, Exclusion, and Annihilation in Szatmár/Satu Mare 1867–1944. Stockholm: Stockholm University, 2014. 444 p.

698. An Economic History of Europe / Antonio Di Vittorio. London and New York: Routledge, 2006. 376 p.

699. Brennan C. Reforming Austria-Hungary: Beyond his control or beyond his capacity? The domestic policies of Emperor Karl I November 1916 – May 1917. London: London School of Economics, 2012. 331 p.

700. Broadberry Stephen, Harrison Mark. The Economics of World War One. New York: Cambridge University Press, 2005. 345 p.

701. Christoph M. Lemberg. *Lwów. L'viv, 1914 – 1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*. West Lafayette: Purdue University Press, 2015. 445 p.

702. Declercq R. *The Leipzig fur industry as an industrial district: collective action, lead firms and world market transformation (1870–1939)*. Florence: European University Institute, 2015. 422 p.

703. Erickson J. *Edward Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*, Routledge. London and New York: Routledge, 2007. 244 p.

704. Psilos Ch. *The Young Turk revolution and the Macedonian question 1908–1912*. Leeds: University of Leeds, 2000. 253 p.

705. RomanEric. *Austria-Hungary & the successor states: a reference guide from the Renaissance to the present*. New York: Facts On File, 2003. 700 pp.

ДОДАТКИ

Таблиця 1

Загальна кількість статей опублікованих у часописах¹

Часописи	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Всього
Вестник Европы	31	19	29	24	56	40	39	31	43	48	52	33	18	-	463
Мир Божий	25	27	30	16	19	15	10	19	11	21	36	32	46	-	307
Русское богатство	19	16	23	27	23	18	22	22	27	23	33	22	16	-	291
Русская мысль	33	39	31	42	42	34	30	28	55	62	45	30	12	1	484
Современник	-	-	-	-	-	-	12	27	27	30	27	-	-	-	123
Русский вестник	11	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24
Исторический вестник	11	22	23	23	15	18	7	6	14	18	50	35	16	-	258
Летопись войны 1914 – 1917 гг.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	81	234	258	69	-	642
Церковные ведомости	78	98	89	78	94	93	56	62	57	100	61	46	7	41	960
Богословский вестник	16	15	17	8	12	12	18	9	12	5	7	2	4	5	142
Загальна кількість	224	249	242	218	261	230	194	204	328	388	545	458	188	47	3694

¹ Підраховано автором за матеріалами журналів «Богословский вестник», «Вестнике Европы», «Исторический вестник», «Летопись войны 1914 – 1917 гг.», «Мир Божий», «Русское богатство», «Русский вестник», «Русская мысль», «Современник», «Церковные ведомости».

Таблиця 2.1
Загальна кількість публікацій по темам¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Всього
Внутрішнє політичне життя	20	47	57	35	40	27	30	32	41	60	88	62	18	3	560
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	28	30	23	17	18	21	16	27	23	21	15	12	6	1	258
Національна політика	26	24	10	33	37	28	16	29	36	38	52	33	13	2	377
Соціальна політика	13	14	16	10	12	34	17	12	18	23	25	15	22	-	231
Економіка, фінанси та торгівля	14	10	19	15	37	19	17	21	31	43	65	57	26	4	378
Робітничий рух та селянські заворушення	7	4	16	11	5	11	7	12	10	6	14	2	1	1	107
Церковна політика	38	25	22	39	48	47	25	19	12	21	11	2	6	1	316
Внутрішнє церковне життя	91	100	90	63	68	65	45	57	58	81	49	42	12	12	833
Міжконфесійні відносини	32	20	19	46	45	43	38	10	5	12	16	9	-	1	296
Загальна кількість	269	274	272	308	248	295	211	219	234	305	335	234	104	25	3356

¹ Підраховано автором за матеріалами журналів «Богословский вестник», «Вестнике Европы», «Исторический вестник», «Летопись войны 1914 – 1917 гг.», «Мир Божий», «Русское богатство», «Русский вестник», «Русская мысль», «Современник», «Церковные ведомости».

Таблиця 2.2
Загальна кількість публікацій опублікованих в «Богословском вестнике»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	7
Внутрішнє церковне життя	15	11	9	7	9	10	15	3	7	3	4	-	2	1	96
Економіка, фінанси та торгівля	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	6
Міжконфесійні відносини	4	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	7
Національна політика	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Робітничий рух та селянські заворушення	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Соціальна політика	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Церковна політика	2	3	2	-	3	-	-	-	1	-	1	-	1	1	14
	21	17	13	7	12	10	17	9	8	3	6	-	3	5	131

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Богословский вестник».

Таблиця 2.3
Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Вестнике Европы»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	3	5	9	8	14	12	12	9	12	16	18	15	6	-	139
Внутрішнє церковне життя	1	1	2	-	1	2	3	1	1	1	-	-	3	-	16
Економіка, фінанси та торгівля	4	1	6	3	10	6	7	5	6	9	12	5	3	-	77
Міжконфесійні відносини	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Національна політика	4	-	3	7	14	8	5	9	13	13	13	9	5	-	103
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	6	7	2	3	5	8	5	11	9	8	2	5	1	-	72
Робітничий рух та селянські заворушення	1	-	2	2	3	4	-	1	1	-	-	-	-	-	14
Соціальна політика	5	1	4	1	5	4	9	1	2	6	3	1	-	-	42
Церковна політика	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	25	15	28	24	54	45	41	37	44	53	48	35	18	-	467

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Вестнике Европы».

Таблиця 2.4
Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Историческом вестнике»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	2	-	3	3	2	2	1	1	6	5	10	5	2	-	42
Внутрішнє церковне життя	4	5	1	6	5	1	1	3	-	3	4	2	1	-	36
Економіка, фінанси та торгівля	1	1	3	4	1	-	-	-	-	2	7	3	-	-	22
Міжконфесійні відносини	-	-	1	2	-	2	-	-	-	-	-	2	-	-	7
Національна політика	1	-	3	7	3	3	-	-	1	1	9	3	-	-	31
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	-	2	1	2	1	-	-	-	1	2	-	-	1	-	10
Робітничий рух та селянські заворушення	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Соціальна політика	1	-	3	2	1	3	-	-	1	1	1	-	3	-	16
Церковна політика	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	5	1	-	-	9
	9	8	15	28	14	12	2	4	9	14	36	16	7		174

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Исторический вестник».

Таблиця 2.5

Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Летописи войны 1914 – 1917 гг.»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне Життя	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	27	25	2	-	66
Внутрішнє церковне життя	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Економіка, фінанси та торгівля	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	26	18	-	52
Міжконфесійні відносини	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Національна політика	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	8	7	5	-	29
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	2
Робітничий рух та селянські заворушення	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	3
Соціальна політика	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	10	5	-	17
Церковна політика	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22	44	71	32	-	169

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Летопись войны 1914 – 1917 гг.».

Таблиця 2.6
Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Мире Божьом»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	8	13	16	4	4	5	3	5	2	4	8	3	1	-	76
Внутрішнє церковне життя	-	-	2	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Економіка, фінанси та торгівля	4	1	4	2	5	1	-	2	1	4	7	7	1	-	39
Міжконфесійні відносини	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Національна політика	6	5	2	3	1	1	3	3	3	3	7	3	-	-	40
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	5	6	7	1	1	3	1	3	2	2	3	2	-	-	36
Робітничий рух та селянські заворушення	2	2	2	2	-	1	1	3	-	-	2	-	-	-	15
Соціальна політика	1	2	2	1	-	3	2	3	1	2	1	-	9	-	27
Церковна політика	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	27	29	35	14	13	14	10	19	9	15	28	15	11	-	239

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Мир Божий».

Таблиця 2.7
Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Русском богатстве»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	3	7	9	12	13	2	4	3	10	6	6	2	2	-	79
Внутрішнє церковне життя	1	1	2	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	7
Економіка, фінанси та торгівля	-	3	1	1	8	3	4	2	9	8	14	9	3	2	67
Міжконфесійні відносини	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Національна політика	2	2	-	7	5	7	1	9	4	5	7	5	1	2	57
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	10	4	6	5	7	5	7	6	3	3	2	2	2	1	63
Робітничий рух та селянські заворушення	2	1	6	4	-	3	5	1	-	1	6	-	-	1	30
Соціальна політика	5	1	3	3	4	3	4	1	3	5	6	4	3	-	45
Церковна політика	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2
	23	19	27	34	37	24	25	23	29	29	41	22	11	6	350

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Русское богатство».

Таблиця 2.8
Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Русском вестнике»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Внутрішнє церковне життя	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Економіка, фінанси та торгівля	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Міжконфесійні відносини	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Національна політика	4	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Робітничий рух та селянські заворушення	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Соціальна політика	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Церковна політика	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	11	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	21

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Русский вестник».

Таблиця 2.9
Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Русской мысли»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	4	9	10	8	5	4	5	4	7	11	11	12	5	-	95
Внутрішнє церковне життя	-	-	4	1	2	3	1	1	4	2	3	-	-	-	21
Економіка, фінанси та торгівля	5	2	4	5	13	9	3	2	13	11	8	7	1	1	84
Міжконфесійні відносини	2	-	2	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	6
Національна політика	7	8	1	8	13	9	5	2	8	8	5	6	2	-	82
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	4	5	4	6	4	4	3	2	1	4	5	2	1	-	45
Робітничий рух та селянські заворушення	2	1	3	2	-	3	-	-	-	1	2	-	-	-	14
Соціальна політика	1	3	4	2	2	4	2	4	4	5	4	-	2	-	37
Церковна політика	2	1	-	-	1	-	1	-	-	-	2	-	-	-	7
	27	29	32	32	41	36	21	15	37	42	40	27	11	1	391

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Русская мысль».

Таблиця 2.10
Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Современнике»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	-	-	-	-	-	-	4	6	4	6	8	-	-	-	28
Внутрішнє церковне життя	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	3
Економіка, фінанси та торгівля	-	-	-	-	-	-	2	4	2	6	9	-	-	-	23
Міжконфесійні відносини	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Національна політика	-	-	-	-	-	-	2	5	7	8	2	-	-	-	24
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	-	-	-	-	-	-	-	5	7	2	2	-	-	-	16
Робітничий рух та селянські заворушення	-	-	-	-	-	-	1	5	4	1	3	-	-	-	14
Соціальна політика	-	-	-	-	-	-	-	3	7	3	4	-	-	-	17
Церковна політика	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
	-	-	-	-	-	-	9	30	32	27	28				126

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Современник».

Таблиця 2.11
Загальна кількість публікацій по темам опублікованих в «Церковных ведомостях»¹

Теми	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Внутрішнє політичне життя	-	10	9	6	2	2	1	4	-	-	-	-	-	-	34
Внутрішнє церковне життя	67	82	70	47	49	48	25	47	46	70	38	40	6	11	646
Економіка, фінанси та торгівля	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3	-	-	-	1	6
Міжконфесійні відносини	24	20	16	44	42	41	35	10	5	12	15	7	-	1	272
Національна політика	2	5	1	1	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	12
Політична боротьба і національні та суспільно-політичні рухи	2	2	3	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	9
Робітничий рух та селянські заворушення	-	-	2	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	5
Соціальна політика	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Церковна політика	31	21	20	37	43	45	24	18	10	21	3	1	5	-	279
	126	140	122	142	138	137	86	82	61	106	58	48	11	13	1264

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Церковные ведомости».

Таблиця 3.1
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи¹

	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	69	81	61	72	73	76	48	76	72	189	257	204	54	17	1349
Албанія	1	1	-	3	5	9	5	20	23	16	27	14	4	1	129
Болгарія	11	27	22	28	24	32	17	39	53	45	95	62	10	3	468
Боснія та Герцеговина	6	13	8	14	23	11	8	6	4	15	14	6	-	-	128
Греція	22	24	14	8	20	19	8	19	49	28	61	57	23	-	352
Македонія	8	9	10	15	8	14	4	15	25	11	22	9	2	-	152
Німеччина	98	122	130	101	128	99	101	104	109	269	410	328	132	31	2162
Польські землі	35	53	51	68	61	56	56	60	35	85	132	71	32	5	800
Румунія	8	22	13	4	10	10	4	7	23	38	67	93	25	7	331
Сербія	8	27	19	26	25	24	12	27	55	98	110	62	8	2	503
Словаччина	-	1	-	2	1	-	1	1	2	1	1	-	-	-	10
Словенія	1	3	4	5	3	4	4	1	2	4	3	1	1	-	36
Туреччина	41	51	31	39	47	43	23	54	78	83	188	134	28	9	849
Хорватія	5	11	15	14	14	9	7	10	6	13	7	7	2	1	122
Чорногорія	9	9	8	6	9	16	6	10	18	41	25	33	10	1	201
Чехія	10	13	15	13	15	6	8	7	9	10	10	8	3	1	128
Загальна кількість	346	487	417	434	479	439	326	472	574	1006	1532	1157	342	82	8094

¹ Підраховано автором за матеріалами журналів «Богословский вестник», «Вестнике Европы», «Исторический вестник», «Летопись войны 1914 – 1917 гг.», «Мир Божий», «Русское богатство», «Русский вестник», «Русская мысль», «Современник», «Церковные ведомости».

Таблиця 3.2
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Богословском вестнике»¹

	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	-	5	3	2	3	2	4	-	5	-	3	-	-	-	27
Албанія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Болгарія	-	-	1	-	-	-	2	-	1	1	1	-	-	-	6
Боснія та Герцеговина	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	4
Греція	-	1	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	4
Македонія	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	4
Німеччина	13	10	14	6	9	8	10	9	6	5	7	2	3	5	107
Польські землі	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	1	-	-	-	4
Румунія	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Сербія	-	4	1	-	-	-	3	-	1	-	2	-	-	-	11
Словаччина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Словенія	-	-	-	-	-	2	3	-	1	-	-	-	-	-	6
Туреччина	1	2	1	1	-	-	2	-	1	1	1	-	-	-	10
Хорватія	-	3	2	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	8
Чорногорія	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	4
Чехія	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
Загальна кількість	16	30	23	11	15	14	27	9	18	7	21	2	3	5	201

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Богословский вестник».

Таблиця 3.3
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Вестнике Европы»¹

Країни	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	6	7	7	13	18	17	11	11	15	20	23	10	3	-	161
Албанія	-	-	-	-	1	3	1	5	6	4	5	1	1	-	27
Болгарія	1	3	2	3	7	6	1	5	18	9	13	5	-	-	73
Боснія та Герцеговина	-	-	-	3	9	4	2	-	1	2	1	1	-	-	23
Греція	-	1	-	1	3	5	1	2	13	8	8	6	1	-	49
Македонія	-	2	2	5	2	3	2	3	5	2	6	3	-	-	35
Німеччина	22	12	17	18	32	29	28	18	18	33	43	26	10	-	306
Польські землі	5	4	8	7	8	10	5	4	4	7	11	10	2	-	85
Румунія	-	1	1	-	1	3	-	-	10	3	9	5	4	-	37
Сербія	-	2	1	4	8	6	1	4	18	10	12	6	2	-	74
Словаччина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Словенія	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	1	-	-	4
Туреччина	1	3	3	10	13	10	4	11	18	8	15	7	3	-	106
Хорватія	-	-	-	1	3	1	1	1	1	2	-	1	1	-	12
Чорногорія	-	1	-	2	5	4	3	2	5	5	4	4	1	-	36
Чехія	1	-	1	2	5	-	2	3	1	-	-	1	-	-	16
Загальна кількість	36	36	42	69	116	102	62	69	134	113	150	87	28	-	1044

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Вестнике Европы».

Таблиця 3.4
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Историческом вестнике»¹

Країни	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	5	3	3	7	7	7	2	2	2	6	21	20	9	-	94
Албанія	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	3	-	6
Болгарія	-	1	1	5	-	1	-	1	2	4	7	-	-	-	22
Боснія та Герцеговина	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	2	-	-	-	5
Греція	2	-	-	1	-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	7
Македонія	1	1	1	1	1	-	-	-	1	1	4	-	-	-	11
Німеччина	-	8	14	3	7	5	5	3	4	12	32	22	11	-	126
Польські землі	1	6	2	10	4	5	-	-	2	3	14	14	1	-	62
Румунія	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2	-	-	8
Сербія	-	-	-	2	1	1	1	-	3	3	17	13	4	-	45
Словаччина	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Словенія	1	-	-	2	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	5
Туреччина	3	2	2	1	3	2	-	1	2	5	18	15	7	-	61
Хорватія	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	3
Чорногорія	-	-	-	1	-	2	-	-	-	3	2	10	3	-	21
Чехія	1	1	-	2	2	1	-	-	-	1	1	1	1	-	11
Загальна кількість	15	22	23	39	28	25	8	7	19	43	123	97	39	-	489

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Исторический вестник».

Таблиця 3.5
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Летописи войны 1914 – 1917 гг.»¹

Країни	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	63	144	122	20	-	349
Албанія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	13	8	2	-	24
Болгарія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	52	43	7	-	110
Боснія та Герцеговина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	1	1	-	-	9
Греція	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	28	36	18	-	89
Македонія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	4	2	-	11
Німеччина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	70	198	191	52	-	511
Польські землі	-	-	-	-	-	-	-	-	-	39	73	23	6	-	141
Румунія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	36	73	19	-	140
Сербія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35	52	22	2	-	111
Словаччина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Словенія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Туреччина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26	114	92	10	-	242
Хорватія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Чорногорія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	14	7	1	-	36
Чехія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	2
Загальна кількість	-	-	-	-	-	-	-	-	-	284	731	623	139	-	1777

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Летопись войны 1914 – 1917 гг.».

Таблиця 3.6
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Мире Божьом»¹

Країни	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	8	9	13	3	4	5	4	9	2	10	17	11	10	-	105
Албанія	-	-	-	-	-	1	2	-	3	-	1	-	-	-	7
Болгарія	2	1	2	3	-	-	-	3	3	3	3	1	-	-	21
Боснія та Герцеговина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Греція	1	-	1	-	-	-	-	2	3	1	3	-	-	-	11
Македонія	3	1	2	3	1	-	-	1	3	1	-	1	-	-	16
Німеччина	22	23	21	12	14	8	6	13	4	18	30	23	35	-	229
Польські землі	3	5	7	1	2	2	3	2	1	2	6	4	2	-	40
Румунія	-	-	3	-	-	-	-	1	-	2	3	1	1	-	11
Сербія	1	-	3	2	-	-	-	2	4	4	4	2	-	-	22
Словаччина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Словенія	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2
Туреччина	4	1	1	4	2	1	5	3	4	6	3	2	4	-	40
Хорватія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Чорногорія	1	-	1	1	-	-	-	2	2	1	-	2	-	-	10
Чехія	1	1	2	-	1	-	1	-	-	1	-	-	1	-	8
Загальна кількість	46	41	57	29	24	17	21	38	29	49	73	47	53	-	524

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Мир Божий».

Таблиця 3.7
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Русском богатстве»¹

Країни	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	12	6	6	10	8	8	7	11	10	6	13	12	4	3	116
Албанія	-	-	-	1	1	2	1	5	3	3	-	2	-	-	18
Болгарія	2	-	-	4	4	4	3	5	7	2	3	5	2	-	41
Боснія та Герцеговина	-	-	-	4	-	1	2	2	1	-	-	2	-	-	12
Греція	-	-	-	2	6	4	-	4	6	2	2	5	-	-	31
Македонія	-	-	-	1	3	5	-	4	4	1	1	1	-	-	20
Німеччина	11	10	18	16	16	9	20	12	19	17	24	22	8	3	205
Польські землі	3	4	7	6	2	2	2	2	4	1	6	5	2	1	47
Румунія	1	-	-	1	1	1	-	2	4	3	2	4	3	-	22
Сербія	1	1	-	2	3	2	1	4	6	4	3	5	-	-	32
Словаччина	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Словенія	-	2	2	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	7
Туреччина	1	1	1	4	7	6	3	6	7	3	7	6	2	-	54
Хорватія	-	2	1	-	-	2	3	1	-	-	-	2	-	1	12
Чорногорія	-	-	-	-	-	2	-	1	3	2	-	2	-	-	10
Чехія	1	2	3	1	-	3	2	1	-	-	1	2	-	1	17
Загальна кількість	32	28	38	52	51	52	45	62	74	44	62	75	21	9	645

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Русское богатство».

Таблиця 3.8
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Русском вестнике»¹

Країни	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	4	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7
Албанія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Болгарія	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Боснія та Герцеговина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Греція	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Македонія	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Німеччина	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Польські землі	7	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12
Румунія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сербія	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Словаччина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Словенія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Туреччина	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Хорватія	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Чорногорія	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Чехія	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Загальна кількість	17	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	37

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Русский вестник».

Таблиця 3.9
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Русской мысли»¹

Країни	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	13	19	4	16	9	14	5	10	17	15	14	8	4	-	148
Албанія	-	1	-	1	1	2	1	-	2	4	3	1	-	-	16
Болгарія	3	2	2	5	5	3	-	3	7	4	7	1	-	-	42
Боснія та Герцеговина	-	2	-	5	4	3	2	1	1	-	4	-	-	-	22
Греція	1	2	3	1	4	2	2	2	4	6	6	-	-	-	33
Македонія	4	1	1	4	1	3	-	1	-	1	2	-	-	-	18
Німеччина	18	29	21	30	28	18	13	13	36	47	24	19	10	1	307
Польські землі	5	6	3	5	5	2	6	3	9	3	5	4	2	-	58
Румунія	-	2	2	1	2	1	-	2	2	4	10	3	-	-	29
Сербія	1	3	2	6	4	2	1	2	4	6	6	2	-	-	39
Словаччина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Словенія	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2	1	-	1	-	6
Туреччина	3	2	2	9	9	8	2	5	8	6	10	3	-	-	67
Хорватія	1	1	-	3	1	-	-	1	-	2	2	-	1	-	12
Чорногорія	1	2	-	2	1	-	-	-	1	3	2	1	-	-	13
Чехія	1	1	1	3	1	1	1	-	3	-	-	1	1	-	14
Загальна кількість	51	73	41	93	75	59	33	43	94	103	96	43	19	1	824

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Русская мысль».

Таблиця 3.10
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Современнике»¹

Країни	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	-	-	-	-	-	-	3	7	10	12	8	-	-	-	40
Албанія	-	-	-	-	-	-	-	6	5	2	3	-	-	-	16
Болгарія	-	-	-	-	-	-	3	9	10	4	2	-	-	-	28
Боснія та Герцеговина	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	2
Греція	-	-	-	-	-	-	1	4	8	2	2	-	-	-	17
Македонія	-	-	-	-	-	-	2	5	7	1	2	-	-	-	17
Німеччина	-	-	-	-	-	-	6	12	12	21	22	-	-	-	73
Польські землі	-	-	-	-	-	-	2	-	3	1	3	-	-	-	9
Румунія	-	-	-	-	-	-	1	-	5	3	2	-	-	-	11
Сербія	-	-	-	-	-	-	-	5	10	6	2	-	-	-	23
Словаччина	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
Словенія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Туреччина	-	-	-	-	-	-	4	13	9	5	5	-	-	-	36
Хорватія	-	-	-	-	-	-	-	-	3	2	-	-	-	-	5
Чорногорія	-	-	-	-	-	-	-	2	4	1	1	-	-	-	8
Чехія	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	3
Загальна кількість	-	-	-	-	-	-	23	64	90	60	53	-	-	-	290

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Современник».

Таблиця 3.11
Загальна кількість публікацій по країнам Центральної та Південно-Східної Європи
опублікованих в «Церковних ведомостях»¹

	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	
Австро-Угорщина	19	28	25	21	25	23	12	26	11	55	14	20	-	14	279
Албанія	1	-	-	1	2	1	-	3	2	1	1	-	-	1	13
Болгарія	3	18	14	8	7	18	6	14	6	9	7	7	1	3	114
Боснія та Герцеговина	6	11	8	2	6	2	2	3	1	5	2	2	-	-	50
Греція	17	19	10	2	6	7	3	5	12	2	9	10	4	-	106
Македонія	-	-	3	1	-	3	-	1	3	2	2	-	-	-	15
Німеччина	6	27	25	15	19	20	13	23	11	44	32	24	3	22	284
Польські землі	11	23	23	37	36	39	36	17	11	30	8	6	-	4	281
Румунія	4	8	7	2	6	4	4	2	1	6	2	4	-	7	57
Сербія	3	15	12	10	9	12	5	9	9	29	10	11	-	2	136
Словаччина	-	1	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	4
Словенія	-	1	1	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	5
Туреччина	27	37	21	10	14	15	5	16	29	24	12	8	1	9	228
Хорватія	3	5	12	7	2	6	3	7	1	6	2	4	-	-	58
Чорногорія	5	5	6	-	8	8	3	2	3	11	1	7	-	1	60
Чехія	3	7	8	5	6	1	2	2	3	7	6	2	-	-	52
Загальна кількість	117	217	185	133	155	163	104	143	109	254	112	116	9	66	1862

¹ Підраховано автором за матеріалами журналу «Церковные ведомости».